

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Maliye Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

OSMANLI KLASİK ÇAĞI'NDA (1300-1600)
TARIMIN VERGİLENDİRİLMESİ VE
VERGİLEME İLKELERİ BAKIMINDAN
İNCELENMESİ

Sadık Müfit BİLGE
2501906014

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Pınar AKKOYUNLU

İstanbul 2015

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı

:SADIK MÜFİT BİLGE

Numarası : 2501906014

Anabilim/Bilim Dalı

:MALİYE

Danışman : PROF. DR. PINAR AKKOYUNLU

Tez Savunma Tarihi

:27.05.2015

Saati :13.00

Tez Başlığı

:OSMANLI KLASİK ÇAĞINDA (1300-1600) TARIMIN VERGİLENDİRİLMESİ
VE VERGİLEME İLKELERİ BAKIMINDAN İNCELENMESİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorular sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. PINAR AKKOYUNLU		Kabul
2- PROF. DR. ŞAHİN AKKAYA		DÜZELTME
3- PROF. DR. UFUK BAKKAL		Kabul
4- PROF. DR. ESER KARAKAŞ		
5- PROF. DR. EROL ÖZVAR		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-YRD. DOÇ. DR. BAŞAK ERGÜDER		Kabul
2-YRD. DOÇ. DR. KAHRAMAN ŞAKUL		Kabul

OSMANLI KLASİK ÇAĞI'NDA (1300-1600) TARIMIN VERGİLENDİRİLMESİ VE VERGİLEME İLKELERİ BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Sadık Müfit BİLGE

ÖZ

Tarımın ve köylülerin ortaya çıkmasından sonra, tarımın ve köylünün korunması için “devlet” adı verilen siyasî organizasyon ve “imparatorluk” denilen bölgesel ve güçlü devletler kuruldu.

Toprağın en ilkel insan emeği karşılığında bile köylünün geçimi için gerekli olandan fazla ürün vermesinin köylüye vergi ödeme imkânı sağlaması sayesinde imparatorluklar, kendilerinden beklenen görevleri yerine getirmek amacıyla binlerce yıl köylülerin yarattıkları artık-ürün ve artık-değere vergi adı ile el koyarak malî kaynak sağladılar. Tarihin gördüğü en uzun ömürlü imparatorluklardan olan Osmanlı İmparatorluğu da saray, ordu ve bürokrasinin ihtiyaçlarını yüzyıllarca tarımdan ve köylüden alınan vergilerden sağladı.

Maliye Anabilim Dalında hazırlanan bu tezde; tarımın gelişmesi ve tarım imparatorlukları ile üretim tarzı ve Osmanlı üretim tarzı tartışmaları ele alındıktan sonra, Osmanlı Klasik Çağı'nda (1300-1600) tarımın vergilendirilmesi, tarım ve köylüden alınan vergiler ayrıntılı olarak incelenmiş ve söz konusu vergilerin Adam Smith'in vergileme ilkelerine göre bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Tarım, Vergi, Vergileme, Vergileme İlkeleri.

THE TAXATION OF AGRICULTURE AND RESEARCH OF THE TAXATION PRINCIPLES AT THE CLASSICAL AGE OF THE OTTOMAN EMPIRE 1300-1600

Sadık Müfit BİLGE

ABSTRACT

After the emergence of agriculture and peasantry, a political organization entitled “state” and powerful regional states entitled “empire” were established that aimed to protect the peasants and their agricultural products.

For thousand years, the land provided more product than it was necessary for the subsistence of the peasant, in return of the most primordial labour of the human being enabled them to pay their tax. This agricultural surplus enabled the peasants to fund their empires under the name of taxes. It was this financial support that led the empires to carry out their public duties. As such, The Ottoman Empire, one of the longest-lasting political empires in the history, met the needs of the palace, the army, and the bureaucracy by the taxes levied on the peasants and on the agriculture.

In this dissertation prepared in the Public Finance Sub-Department, firstly are evaluates the development of agriculture, the mode of production in general, and the mode of production in the Ottoman Empire in particular. Secondly, it focuses on taxation of agriculture, tax revenue collected from agriculture and peasantry. Then, it provides an analysis of agricultural taxation in the so-called “classical age” of The Ottoman Empire (1300-1600) according to Adam Smith’s principles of taxation.

Key words: The Ottoman Empire, Agriculture, Tax, Taxation, Principles of Taxation.

ÖNSÖZ

Köylüleri ve kırsal hayatı konu alan tabloları ile ünlü Fransız ressam Jean-François Millet'nin (1814-1875) günümüzde Paris'te Musée d'Orsay'da sergilenmekte olan 83,8 cm x 111,8 cm boyutlarında *Des Glaneuses* (Hasatçılar) isimli bir tablosu vardır. Gerçekçi resmin en güzel örneklerinden olan söz konusu tabloda üç köylü kadın hasattan geriye kalanları toplamakta, arka planda ise mahsül arabalara yüklenmektedir.

Jean-François Millet. *Des Glaneuses/Hasatçılar* (1857)

Bu resim sadece bir kırsal hayat tasviri değildir. Aynı zamanda toprak sahibinin payından arta kalanlarla yetinmek zorunda kalan yoksul köylülerin yürek burkan yoksulluklarını tasvir ederek zenginlik ve yoksulluk, güç ve çaresizlik arasındaki zıtlıkları gösteren gerçekçi bir toplumsal eleştiridir.

Köylüler, günümüzden 12.000-15.000 yıl önce ortaya çıktılar. Toprakla uğraşma onlarla bir mesleğe (köylülük) dönüştü. Tarımla birlikte nüfus, köylülükle birlikte topraktan alınan verim arttı. Tarımın ve köylünün korunması için “devlet” adı verilen siyasî organizasyon ve “imparatorluk” denilen bölgesel ve güçlü devletler

ortaya çıktı. Kendinden beklenen görevleri yerine getirebilmek için askerlere ve malî kaynaklara ihtiyaç duyan devletler, hem askerleri hem de malî kaynağı köylüden temin ettiler. Toprağın en ilkel insan emeği karşılığında bile çiftçinin geçimi için gerekli olandan fazla ürün verme yeteneği çiftçiye vergi ödeme imkânı sağlaması sayesinde köylüler, binlerce yıl devletler ve imparatorlukların malî kaynaklarını sağladılar. Köylülerin yarattıkları artık-ürün ve artık-değer, yönetici sınıfların gücünü, sarayların ihtişamını, orduların kudretini ve şehirlerin servetini meydana getirdi. 18. yüzyıldan sonra da sanayileşme için gerekli kaynak ve pazarı sağladı.

Tarihin gördüğü en uzun ömürlü siyasi organizasyonlardan biri olan Osmanlı Devleti de sarayın, ordunun, bürokrasinin ihtiyaçlarını yüzyıllarca tarım kesiminden ve köylüden alınan vergilerden sağladı. Türkiye’de köylülük, tarım ve kırsal hayatla ilgili çalışmalar, Osmanlı malî kayıtlarının incelenmesi suretiyle Ömer Lütfi Barkan ile birlikte başladı. Ancak Osmanlı tarımı, köylülüğü ve kırsal hayatı ülkemizde akademik olarak üzerinde en az çalışan konulardan biridir.

Bir maliye tezi olarak hazırlanan ve konuya katkı amacı güden bu çalışmada tarımın gelişmesi ve tarım imparatorlukları ile üretim tarzı ve Osmanlı üretim tarzı tartışmaları ele alındıktan sonra, Osmanlı Klasik Çağı’nda (1300-1600) tarım ve tarım kesiminden alınan vergiler incelenmiş, son olarak söz konusu vergilerin vergileme ilkelerine göre bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Kişisel yüksek lisans maceram 1988 yılında İÜ SBE’nde (Maliye) başladı. Ancak tez aşamasında Ankara’da işe başlamak yüzünden tamamlanamadı. 2006’da AKÜ SBE’nde (Tarih) başlayan ikinci yüksek lisans öğrenimim de yine tez aşamasında başka bir şehre tayin olmam nedeniyle aynı akıbete uğradı. Aftan yararlandıktan sonra yeniden başlayan yüksek lisans sürecim bu kez sonuna geldiyse, bunu her şeyden önce hem mükemmel bir insan, hem de mükemmel bir hoca olan, tezimin yazılma sürecinde yazdığım metinleri dikkatle okuyan, bilgi birikimi ve önerileri ile beni yönlendiren, her aşamada yanımda olan tez danışmanım, sevgili hocam Prof. Dr. Pınar Akkoyunlu’nun ilgisi ve ısrarına borçluyum. Kendisine çok müteşekkirim.

Çalışmamın tüm ilgililere yararlı olmasını dilerim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No:</u>
ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar	XVI
HARİTALAR	XVI
KISALTMALAR	XVII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM TARIMIN ve TARIM İMPARATORLUKLARININ EVRİMİ, ÜRETİM TARZLARI VE OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI	
1.1. TARIMIN EVRİMİ	8
1.2. YAKINDOĞU'DA TARIM İMPARATORLUKLARININ EVRİMİ	11
1.3. ÜRETİM TARZLARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI	26
1.3.1. Üretim Tarzı Kavramı	26
1.3.2. Feodal Üretim Tarzı	29
1.3.3. Asya Tipi Üretim Tarzı	34

1.3.4.	Osmanlı Devleti'nin Üretim Tarzı Tartışmaları	40
İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI TOPLUMUNUN SINIF YAPISI, OSMANLI TOPRAK DÜZENİ, OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖYLER VE KÖYLÜLER, KIRSAL HAYAT VE TARIM		
2.1.	OSMANLI TOPLUMUNUN SINIF YAPISI	55
2.1.1.	Askerî Sınıf	56
2.1.2.	Reâya Sınıfı	57
2.1.3.	Yöneten (Askerî) ve Yönetilen (Reâya) Sınıf Arasındaki Hukukî ve Malî Farklılıklar	58
2.2.	OSMANLI TOPRAK DÜZENİ	61
2.2.1.	Osmanlı Toprakları	61
2.2.2.	Osmanlı Toprak Düzeni	63
2.2.2.1.	Mirî Arazi Düzeni	70
2.2.2.2.	Tımar Düzeni	74
2.2.2.3.	Çift-Hane Sistemi	86
2.3.	OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖYLER VE KÖYLÜLER, KIRSAL HAYAT VE TARIM	94
2.3.1.	Osmanlı Devleti'nde Köyler ve Köylüler	94
2.2.2.	Osmanlı Topraklarında Tarım	98

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE OSMANLI
DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN
VERGİLER**

3.1.	OSMANLI VERGİ SİSTEMİ	109
3.2.	KÖYLÜLER VE DEVLET	113
3.3.	OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLER	118
3.3.1.	Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler (Çift Resmi ve Türevleri)	120
3.3.1.1.	Çift Resmi	122
3.3.1.2.	Bennâk Resmi	125
3.3.1.3.	Mücerred ve Caba Resmi	126
3.3.1.4.	Dönüm Resmi/Resm-i Dönüm	129
3.3.1.5.	İспенçe Resmi	131
3.3.1.6.	Harac-ı Muvazzafa	133
3.3.1.7.	Kışlak Resmi	133
3.3.1.8.	Boyunduruk Resmi	133
3.3.1.9.	Âdet-i Irgâdiye	133
3.3.1.10.	Çift-bozan Resmi	134
3.3.2.	Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler	134
3.3.2.1.	Hububat Öşürü ve Salariye	137

3.3.2.2.	Pamuk Öşrü	140
3.3.2.3.	Keten, Kenevir ve Kendir Öşrü	140
3.3.2.4.	Susam Öşrü	142
3.3.2.5.	Afyon Öşrü	142
3.3.2.6.	İpek Öşrü	142
3.3.2.7.	Çeltik Öşrü	142
3.3.2.8.	Bahçe, Bostan, Meyve Öşrü	143
3.3.2.9.	Bağ Öşrü	145
3.3.2.9.1.	Resm-i Sepet, Resm-i Tekne..	147
3.3.2.9.2.	Ako Resmi	147
3.3.2.9.3.	Resm-i Mengene	148
3.3.2.9.4.	Resm-i Şıra	148
3.3.2.10.	Resm-i Palamud	148
3.3.2.11.	Resm-i Sumak	149
3.3.2.12.	Resm-i Odun	149
3.3.2.13.	Resm-i Saz	149
3.3.3.	Hayvancılıktan Alınan Vergiler	149
3.3.3.1.	Ağnam Resmi	150
3.3.3.2.	Ağıl Resmi	151
3.3.3.3.	Koşare Resmi	152

3.3.3.4.	Çayır Resmi	152
3.3.3.5.	Yonca Resmi	153
3.3.3.6.	Ağnam Bacı	153
3.3.3.7.	Zebiha Resmi	153
3.3.3.8.	Manda Resmi	153
3.3.3.9.	Resm-i Mevâşi	154
3.3.3.10.	Resm-i Revgân	154
3.3.3.11.	Domuz Resmi	154
3.3.3.12.	Resm-i Bellut	154
3.3.3.13.	Bojik Resmi	155
3.3.3.14.	Balık Öşrü	155
3.3.3.15.	Kovan Resmi	155
3.3.4.	Bâd-ı Havâ Vergileri: Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler	157
3.3.4.1.	Tapu Resmi	157
3.3.4.2.	Tütün Resmi	158
3.3.4.3.	Yaylak Resmi	159
3.3.4.4.	Kışlak Resmi	159
3.3.4.5.	Otlak Resmi	160

3.3.4.6.	Selamet Akçası	160
3.3.4.7.	Adet-i Deştbanı	160
3.3.4.8.	Adet-i Çobanbeyi	161
3.3.4.9.	Değirmen Resmi	161
3.3.4.10.	Resm-i Ding	162
3.3.4.11.	Resm-i Bezirhâne	162
3.3.4.12.	Resm-i Arûs	162
3.3.4.13.	Kaçgun Resmi, Yave Resmi	163
3.3.4.14.	Resm-i Cürüm ve Cinâyet	163

**DÖRDÜNCÜ VERGİLEME İLKELERİ VE OSMANLI
BÖLÜM DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN
VERGİLERİN VERGİLEME İLKELERİNE GÖRE
İNCELENMESİ**

4.1.	VERGİLEMENİN TEMEL KAVRAMLARI	164
4.1.1.	Vergi Sistemi	163
4.1.2.	Vergi.....	165
4.1.3.	Verginin Konusu	166
4.1.4.	Verginin Matrahı.....	166
4.1.5.	Verginin Mükellefi	166
4.1.6.	Vergiyi Doğuran Olay.....	167
4.1.7.	Vergi Oranı-Vergi Tarifesi.....	167

4.1.8.	Verginin Tarhı-Tebliği-Tahakkuku-Tahsili	168
4.1.9.	Vergi Muafiyeti.....	168
4.2.	VERGİLEME İLKELERİ	169
4.2.1.	Eşitlik İlkesi	171
4.2.2.	Belirlilik İlkesi	171
4.2.3.	Uygunluk İlkesi	172
4.2.4.	İktisadilik İlkesi	172
4.3.	OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLERİN VERGİLEME İLKELERİNE GÖRE İNCELENMESİ	173
4.3.1.	Eşitlik İlkesi	173
4.3.1.1.	Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler	173
4.3.1.2.	Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler	180
4.3.1.3.	Hayvancılıktan Alınan Vergiler	187
4.3.1.4.	Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler	189
4.3.1.5.	Değerlendirme	190
4.3.2.	Belirlilik İlkesi	192
4.3.2.1.	Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler	192

4.3.2.2.	Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler	193
4.3.2.3.	Hayvancılıktan Alınan Vergiler	194
4.3.2.4.	Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler	194
4.3.2.5.	Değerlendirme	194
4.3.3.	Uygunluk İlkesi.....	195
4.3.3.1.	Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler	195
4.3.3.2.	Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler	195
4.3.3.3.	Hayvancılıktan Alınan Vergiler	196
4.3.3.4.	Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler	196
4.3.3.5.	Değerlendirme.....	196
4.3.4.	İktisadilik İlkesi	197
4.3.4.1.	Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler	197
4.3.4.2.	Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler	197
4.3.4.3.	Hayvancılıktan Alınan Vergiler	197

4.3.4.4.	Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler	197
4.3.4.5.	Değerlendirme	198
SONUÇ	200
KAYNAKÇA	209

TABLÖLAR

Sayfa No:

Tablo 2. 1.	Çeşitli Sancaklarda Çiftlik Arazisinin Büyüklükleri	91
Tablo 3. 1.	Çeşitli Sancak ve Kazalarda Çift Resmi, Bennâk ve Mücerred Resmi Miktarları	128
Tablo 3. 2.	Çeşitli Kanunnâmelerde Dönüm Resmi miktarları	131
Tablo 3. 3.	Çeşitli Sancak ve Kazalarda İspençe Miktarları	132
Tablo 3. 4.	Çeşitli Sancaklarda Farklı Ürünlerden Alınan Öşür Oranları ..	141
Tablo 3. 5.	16. Yüzyılda Çeşitli Sancak ve Kazalarda Bağ Öşrü miktarları	146
Tablo 3. 6.	Çeşitli Sancak ve Kazalarda Resm-i Kovan miktarları.....	156

HARİTA

Harita 2. 1.	16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Eyaletleri	62
---------------------	--	----

KISALTMALAR

AİTİA	Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi
APK	Araştırma Planlama Koordinasyon
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜHF	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜİF İİD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Dergisi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DAGM	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	Editör
GÜ İİBF	Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
HÜ	Hacettepe Üniversitesi
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜİF	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JESHO	Journal of the Economic and Social History of Orient
kg.	Kilogram
KTB	Kültür ve Turizm Bakanlığı
M.Ö.	Milattan Önce
No.	Number
OA	Osmanlı Araştırmaları
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı

SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SDÜ İİBF	Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
SDÜ FEF SBD	Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
SÜ TAE	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
SÜHF	Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TİB	Türkiye İş Bankası
TK	Türk Kültürü
TKGM	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TODAİE	Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
Trans.	Translator
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜ İİBF	Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
VD	Vakıflar Dergisi
Vol.	Volume
YKY	Yapı ve Kredi Yayınları

GİRİŞ

İktisatçı ve siyaset bilimci Joseph A. Schumpeter'in (1883–1950) ifadesi ile

“Kamu maliyesi bir toplumu incelemenin en iyi başlangıç noktalarından biridir. Bir halkın ruhu, kültürel seviyesi, toplumsal yapısı, politikasının ortaya koyabileceği işler, tüm bunlar ve daha fazlası o toplumun malî tarihinde kayıtlıdır. Buradaki mesajı nasıl dinlemesi gerektiğini bilen biri, dünya tarihini başka bir yerden öğreneceğinden çok daha belirgin bir şekilde öğrenir” (Schumpeter,1991:101).

Çalışmanın amacı; Osmanlı Devleti'nin 1300–1600 yıllarını kapsayan ve ilk defa Halil İnalcık tarafından *Klasik Çağ* olarak adlandırılan¹ dönemde, tımar düzeni ve çift-hâne sisteminin uygulandığı Macaristan, Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki eyaletlerde tarım kesiminden alınan vergileri incelemek ve söz konusu vergileri vergileme ilkeleri açısından değerlendirmektir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; tarımın ve tarım imparatorluklarının evrimi, üretim tarzları ve Osmanlı Devleti'nin üretim tarzı tartışmalarına yer verilmiştir. İkinci bölümde; Osmanlı toprak düzeni, köyler ve köylüler, kırsal hayat ve tarım anlatılmıştır. Üçüncü bölümde; Osmanlı vergi düzeni ve Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergiler ele alınmış, dördüncü bölümde; vergilemenin temel kavramları ve bunların çalışmada neye karşılık geldikleri belirtilmiş, vergileme ilkeleri ve Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergilerin söz konusu ilkelere göre incelenmesi konuları yer almıştır. Çalışma tarih, iktisat, iktisat tarihi, maliye, maliye tarihi ve sosyoloji gibi toplumsal bilimlerle çokça kesişecek olmakla birlikte malî bir çalışma olarak düzenlenmiş, maliye ilminin kavram ve terimlerinin kullanılmasına dikkat edilmiş ve özen gösterilmiştir.

Çalışma zaman bakımından 1300–1600 yıllarını kapsayan dönemi ele almakla birlikte, *çift-hâne* denilen Osmanlı tarım ve vergileme düzeninin birincil kaynakları olan tahrîr defterleri ve bu defterlerin girişinde yer alan kanunnâmelerin

¹ Halil İnalcık, **The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300–1600**, Weidenfeld and Nicholson, London 1973, Türkçe Ter. **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)**, (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul 2003. Ancak Osmanlı klasik çağını daha farklı sürelerde düşünen araştırmacılar da vardır. Mehmet Genç'e bu dönem 16. yüzyıldan 19.yüzyılın başlarına (1500–1800) kadardır [Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, 46, 47].

hemen tamamının 15. ve 16. yüzyıllara (1430'lar–1590'lar) ait olması dolayısıyla esas olarak anılan yüzyılları yansıtmaktadır.

Çalışmanın mekân bakımından sınırı, nüfus ve arazi tahrirlerinin yapıldığı, tımar düzeni ve çift-hâne sistemi uygulanan, başkentten daha kolay ulaşılan ve daha doğrudan Osmanlı yönetimine bağlı bölgedir. Karadeniz ile Akdeniz arasında Tuna nehri, Doğu Anadolu ve Zağros dağları ve Suriye çölü ile sınırlanan, orta iklim kuşağındaki, Akdeniz ikliminin etkili olduğu, akarsu kıyılarında ve alüvyonlu vadilerde yer alan verimli arazileri kaplayan Anadolu, Balkanlar, Macaristan, Suriye ve Filistin topraklarıdır.

Tâbî devletler olan Eflak, Boğdan, Erdel ve Karadeniz'in kuzeyindeki verimli topraklara sahip Kırım Hanlığı ve Kafkasya'daki ülkelerle, tropik ve subtropik bölgede yer alan, Mısır'ın verimli toprakları dışında kurak ve düşük verimli topraklarla, çölleri kaplayan, idarî bakımdan merkez bölgeye göre daha farklı olan, Osmanlı merkezî yönetiminin tam anlamıyla yerleşmediği, merkezî devletle yerel olarak güçlü unsurlar arasındaki siyasî dengelerin ortaya farklı mülkiyet biçimleri ve toprak düzenleri çıkarttığı (Pamuk,2005:42) *Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ*² ve *Bağdat* eyâletleri çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Adıgeçen eyâletler, Osmanlı yönetimi tarafından idarî ve malî/vergi yükümlülükleri bakımından genel hükümlerin dışında tutulmuş olan, Bağdat'ın bazı sancakları hâriç tımar sistemi uygulanmayan, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin maaşlarını merkezî hazineden yıllık ve nakit olarak aldığı *salyâneli* eyaletlerdir.

Hem şehirli hem de köylü bulûğa ermiş gayrimüslim erkeklerden kişilerin malî durumu ve ortalama gelir seviyelerine göre daima nakden alınan ve devletin en önemli gelir kaynaklarından olan *cizye*³ vergisi ile ağırlıklı olarak 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan şehirli, köylü ve konargöçer olmasına bakılmaksızın bütün halktan olağanüstü durumlarda alınan, miktarı re'sen ve farklı belirlenen nakden veya aynen tahsil edilen ya da bedenen yerine getirilen bir vergi olan *avâriz*⁴ vergisi çalışmada ele alınmamıştır.

² *Lahsâ*: Bugünkü Kuveyt'ten Umman'a kadar uzanan Arabistan topraklarını, Basra Körfezi'nin batı sahillerini kaplayan eyalet.

³ *Cizye*: Gayrimüslim yetişkin erkeklerden alınan şer'î baş vergisi.

⁴ *Avâriz*: Olağanüstü durumlarda salınan olağanüstü vergi ve hizmet yükümlülükleri.

Temel sorunsalı Osmanlı Klasik Çağı'nda tarımın vergilendirilmesi ve tarım kesiminden alınan vergilerin vergileme ilkelerine göre değerlendirilmesi olan çalışmaya 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı tarımı ve tarıma dayalı askerî ve malî yapısında ortaya çıkan bozulma ve bunun bir sonucu olan değişim süreci dâhil edilmemiştir.

Çalışmanın kaynakları; Barkan'ın öncü çalışmaları sayesinde⁵ Osmanlı iktisat ve maliye tarihi için önemi fark edilen tahrir defterlerinin başında yer alan, sancakta geçerli vergilerin, bu cümleden olarak tarım kesiminin ödeyeceği vergilerin, vergilendirme kuralları ve oranları ile vergiden muaf zümrelerin belirtildiği ve tamamına yakını yayınlanmış olan sancak kanunnâmeleri⁶ ile tahrir defterlerine dayalı olarak çeşitli sancak ve kazâları konu alan kitaplar ve makalelerdir.⁷ Ayrıca, köylü incelemeleri konusunda yapılmış genel çalışmalardan da yararlanılmıştır.⁸ *Kapital*'in 3. cildinde (Marx,1990:543-714) tarım ve köylülükle özel olarak ilgilenmiş olan Karl Marx'a atıfta bulunmadan mülk-mülkiyet biçimleri, üretim

⁵ Ömer Lûtfi Barkan, "Türk İktisat ve Maliye Tarihi için Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I", *İÜİFM*, C: II, No: 1, 1940, ss. 20-59, aynı yazar, "Türk İktisat ve Maliye Tarihi için Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri II", *İÜİFM*, C:II, No:2, 1941, ss. 214-247.

⁶ Osmanlı hukukunun/malî hukukunun en önemli kaynakları olan Osmanlı kânunnâmeleri hakkında bkz. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kânunnâmeleri**, C: 1-9, İstanbul, FEY Yayınları, 1990-1996; Ömer Lûtfi Barkan, **XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I**, İstanbul, İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı,1943; Halil İnalçık, "Kanunnâme", *TDVİA*, C: 24, 2001, ss. 333-337.

⁷ Tahrir defterlerinin niteliği ve söz konusu defterlere dayanılarak yapılmış çalışmalar hakkında bkz. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *TALİD*, C:I, No:1, 2003, ss. 267-286; Adnan Gürbüz, **XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları**, Dergah Yayınları, İstanbul 2001; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *VD*, C:22, 1991, ss. 429-439.

⁸ Güneri Akalın, **Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme**, AÜ SBF Yayınları, Ankara 1975; Korkut Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, AÜ SBF Yayınları, Ankara 1980; Aleksandr V. Chayanov, **The Theory of Peasant Economy**, (Ed. Daniel Thorner, Basile Kerblay, R.E.F.Smith), Richard Irwin INC, Homewood 1966; Frank Ellis, **Peasants Economics: Farm Households in Agrarian Development**, Cambridge University Press, Cambridge 2000; Muzaffer İlhan Erdost, **Kapitalizm ve Tarım**, Onur Yayınları, Ankara 1984; Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**⁴, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013; Robert Redfield, **Peasant Society and Culture An Anthropological Approach to Civilization**, Chicago University Press, Chicago 1956; Ahmet Şahinöz, **Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları**, Turhan Kitabevi, Ankara 2011; Ali Tanoğlu, **Ziraat Hayatı 1, Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat**, İÜ Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1968; Andrew Murray Watson, "Ziraat", *TDVİA*, C:24,2013, ss.449-457; Eric R.Wolf, **Köylüler**, (Çev. Abdülkerim Dönmez), İmge Yayınları, Ankara 2000.

tarzları, ürün ve artık değer tartışması kısaca bir iktisat tarihi araştırması yapmak mümkün değildir. Karl Marx'tan günümüze kadar dünyada yeni bir tarihî-iktisadî ve toplumsal gelişme kuramı üretmiş bir kuramcı ve Marksizm'den başka bir bakış açısı bulunmadığından Marx'ın açıklama, yorum ve çözümlenmeleri çalışmada -kuramsal olarak- yol gösterici olmuştur.

Dünyada “köylü araştırmaları”nın ayrı bir araştırma olarak ortaya çıkışı 20. yüzyılın başlarına rastlar (Singer,1996:20). Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Marksist veya Marksizm'den esinlenmiş olan Batılı ve Üçüncü Dünya tarihçileri ve iktisatçıları “köylülük” ve “köylü sorunu”na yeniden eğildiler.

Genel olarak Avrupa ülkeleri, Fransa ve İspanya gibi ilki 19. yüzyıla, ikincisi 20. yüzyıla kadar bir tarım ekonomisi ve köylü toplumu olan Akdeniz ülkeleri ile 1917 Ekim Devrimi'ne kadar bir tarım ekonomisi ve köylü toplumu olan Rusya'nın tarımı, köylülüğü ve kırsal hayatı hakkında kapsamlı araştırmalar yayınlanmıştır.⁹ Bunların benzerleri Osmanlı tarımı, köylülüğü ve kırsal hayatı için ne yazık ki fazla yoktur. Bir istisnası dışında,¹⁰ “kırsal toplumların incelendiği geniş kapsamlı çalışmalarda Osmanlı toplumu genellikle ihmal edilmiştir” (Faroqhi,2006:57).

Osmanlı tarihçiliğinde klasik dönem köy tarihi çalışmaları daha çok tahrir defterleri ve şer'îye sicilleri kullanılarak yapılmaktadır. Bu konudaki ilk ve en büyük katkı Osmanlı kırsal tarihine ait ilk monografileri yayınlayan Türk iktisat

⁹ Slicher van Bath, **The Agrarian History of Western Europe: AD 500–1850**, (Trans. Olive Ordish), Edward Arnold, London 1963; Georges Duby, **Rural Economy and Country Life in Medieval West**, University of South Carolina Press, Columbia 1976; Leopold Genicot, **Rural Communities in the Medieval West**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1990; Hopcroft Rosemary Lynn, **Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History**, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2002; Werner Rosener, **The Peasantry of Europe**, Blackwell, London 1994; **The Cambridge Economic History of Europe Vol. I The Agrarian Life of the Middle Ages**, (Ed. M.M. Postan), Cambridge University Press, Cambridge 1966; **The Peasantries of Europe: From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries**, (Ed. Tom Scott), Longman, London 1998. Fransa ve İspanya için bkz. Pierre Goubert **The French Peasantry in the Seventeenth Century**, (Trans. Ian Peterson), Cambridge University Press, Cambridge 1986; Richard Herr, **Rural Change and Royal Finances in Spain at the end of the Old Regime**, University of California Press, Berkeley 1989; Philip T. Hoffman, **Growth in a Traditional Society the French Countryside 1450-1815**, Princeton University Press, Princeton 1996. Rusya için bkz. Jerome Blum, **Lord and Peasant in Russia From the Ninth to the Nineteenth Century**, Princeton University Press, Princeton 1971; David Moon, **The Russian Peasantry, 1600- The Russian Peasantry, 1600-1930, The World the Peasants Made**, Longman, London 1998.

¹⁰ Fikret Adanır, “The Ottoman Peasantries c.1360-c.1860”, **The Peasantries of Europe: From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries**, Longman, London 1998, 269-312.

tarihçiliğinin öncüsü Ömer Lütfi Barkan'a aittir.¹¹ Bu konuda önemli bir başka çalışma Lütfi Güçer'in kitabıdır.¹² Halil İnalçık da Osmanlı köy çalışmaları konusunda büyük katkı sağlamış ve Osmanlı tarım ekonomisi ve iktisadî-mali sisteminin dayandığı temel olan çift-hâne sistemini ortaya koymuştur.¹³ Adı geçenler dışında Türk akademisyen ve araştırmacılar arasında toprak meselelerini inceleyenler varsa da bu topraklar üzerinde kurulmuş olan haneler ve içlerinde yaşayan insanları anlatan tarihçiler -artık bizden biri diyebileceğimiz Suraiya Faroqhi hariç- yoktur.

Osmanlı toplumunun en kalabalık bölümünü oluşturan ve ekonomik hayatın temelini teşkil eden köylü-çiftçi denilen insanların faaliyetleri, yaşayış tarzları bir sessizliğe bürünmüş hâldedir (Emecen,2011:271).

Barkan'ın "*Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*" isimli konu hakkındaki öncü makalesinde (1938:51);

"Türkiye'nin ve Türkiye ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatına az çok uzun bir süre iştirak ederek bu mukadderat iştirakinin vermiş olduğu bünye hususiyetlerini iktisap etmiş bulunan memleketlerdeki toprak meselelerinin mahiyetini anlayabilmek için, imparatorluk devirlerinin içtimai nizamını, devlet telakkisini ve nihayet bu tipte bir devlet yapısının temellerini teşkil eden bir toprak politikasını göz önünde bulundurmak lazım gelir"

diye yazmasından bugüne kadar üç çeyrek yüzyıldan fazla zaman geçmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nde tarım, kırsal hayat, köylülük ve köy toplumuna ilişkin tarım arazileri, tarımda işgücü ve işgücü fiyatları, üretim araçları, ziraî üretim, ürünler, ürün fiyatları, bitkiler, evcil hayvanlar, iklim şartları ve tabî afetlerle bunların ziraî üretime etkisi ve kıtlıklar gibi konularda yazılmış çalışmalar hâlâ yetersizdir.¹⁴

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, C: IX, Sayı 49, Mart 1937, ss. 33-48, C: IX, Sayı 50, Nisan 1937, ss. 101-116, C: IX, Sayı 53, Temmuz 1937, ss. 329-341, C: X, Sayı 56, Birinciteşrin 1937, ss. 147-159, C: X, Sayı 58, Birincikanun 1937, ss. 293-302, C: X, Sayı 59, İkincikanun 1938, ss. 414-422; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *II. Türk Tarih Kongresi. İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK Yayınları, İstanbul 1943, 1002-1013; "XV. ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İÜİFM*, C: I, No:1, 1939, ss. 29-74.

¹² Lütfi Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İÜİF Yayınları, İstanbul 1964.

¹³ Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: İstanbul, 21-25 Ağustos 1989 Tebliğler*, TTK Yayınları, Ankara 1990, ss. 1-11; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004; aynı yazar, "Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi", *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, ss. 96-110.

¹⁴ XV.-XVI. yüzyıllarda Osmanlı tarımı, köy toplumu ve tarım ekonomisi için bkz. İsmail Arslan, *Osmanlı Dünyasında Köyler ve Köylüler:19.Yüzyıl Balıkesir Örneği*, Bilge Kültür Sanat

Osmanlı arşiv belgelerinin çoğunun malî olması sayesinde tarım kesiminin ödediği vergilerin kırsal hayatın daha iyi bilinen bir yönünü teşkil etmesine karşılık (Faroqhi,2006:59), hem Osmanlı Devleti'nin finansmanı, hem de 15. ve 16. yüzyıllarda emperyal bir devlet aygıtı olan Osmanlı ordusunun maliyetinin karşılanması için hayatî önem taşıyan tarım kesiminin vergilendirilmesi konusunda fazla çalışılmamıştır.¹⁵ Osmanlı malî tarihine ait ilk kitaplar olan Süleyman Sudî'nin *Defter-i Muktesid*,¹⁶ Abdurrahman Vefik (Sayın)'ın *Tekâlîf-i Kavâidî ve Tarih-i Malî*¹⁷ isimli eserlerinden itibaren, tarım kesimine konulan vergilere Osmanlı vergi

Yayınları, İstanbul 2014; Ömer Lûtfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980; aynı yazar, "Çiftlik", *İA*, C: III, 1945, ss. 392-397; aynı yazar, "Timar", *İA*, C: XI, 1979, ss.286-333; Lütfi Güçer, **XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İÜİF Yayınları, İstanbul 1964; Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: İstanbul, 21-25 Ağustos 1989 Tebliğler**, TTK Yayınları, Ankara 1990, ss. 1-11; aynı yazar, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993; aynı yazar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600**, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004; aynı yazar, "Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi", **Doğu Batı Makaleler II**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, ss. 96-100.; aynı yazar, "Çiftlik", *TDVİA*, C: 8, 1993, ss. 313-314; aynı yazar, "Timar", *TDVİA*, C: 41, ss. 168-173; Fuat Ercan, **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**, Yar Yayınları, İstanbul 1993; Suraiya Faroqhi, "Onaltıncı Yüzyıl Boyunca Anadolu ve Balkanlar'da Kırsal Toplum I-II", **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, ss. 57-156; Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**,² İletişim Yayınları, İstanbul 2010; Zafer Karademir, **İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014; Vera P. Moutafchieva, **Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries**, Columbia University Press, New York 1988; Kayhan Orbay, **Osmanlı Çift-Hane Sistemi**, AÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, (<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/6228/>); Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüku ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *OA*, C: 17, 1997, ss. 77-90; aynı yazar, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", **Osmanlı**, (Ed. G.Eren-K.Çiçek-C. Oğuz), C: 3, Ankara 1999, 66-73; Alaattin Aköz, **Sürü Peşinde Saban İzinde Osmanlı Devletinde Konargöçerler ve Köylüler**, Palet Yayınları, Konya 2014; Oktay Özel, **XV.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Ziraî) Organizasyon: Köylüler ve Köyler**, HÜ SBE Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1986.

¹⁵ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler", *AÜDTCFD*, C: V, No: 1-5, 1947, ss. 483-511; Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜİF İİD*, C:I, No:1, 1950, ss. 15-30; aynı yazar, "Osmanlılar'da Râiyyet Rûsumu", *Belleten*, C: XXIII, No: 92, 1959, ss. 575-610; aynı yazar, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax", *Essays in Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, ss. 155-169.

¹⁶ Süleyman Sudî, **Defter-i Muktesid**, 1-3, Dersaadet 1306-1307 (1889-1890); **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, (Yay. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Yayınları, Isparta 1996.

¹⁷ Abdurrahman Vefik (Sayın), **Tekâlîf Kavâidî**, C. 1-2, Dersaadet 1328-1330 (1912-1914); **Tekâlîf Kavâidî (Osmanlı Vergi Sistemi)**, (Yay. F. Hakan Özkan), T.C. Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999; Abdurrahman Vefik, **Tarih-i Malî**, T.C. Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

sistemi ile ilgili kitap ve makalelerin içerisinde yer verilmiştir.¹⁸ Çalışmada Osmanlı maliyesi hakkında yazılmış kitaplar ve makaleler¹⁹ kullanılmıştır. Vergileme ilkeleri konusunda 1776 yılında yayınlanan ve tarihsel verilerle kaleme aldığı eserinde, bu ilkeleri ilk defa ortaya koyan ve formüle eden Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*²⁰ ve Politik İktisat alanının kurucusu olan David Ricardo'nun 1817 yılında yayınlanan *Siyasal İktisadın ve Vergilemenin İlkeleri*²¹ isimli kitapları ile kamu maliyesi ve vergi teorisine ilişkin kaynakçada belirtilen eserlerden yararlanılmıştır.

Çalışmada tarih, iktisat, maliye ve sosyoloji gibi toplumbilimlerinin çeşitli dallarına ait kaynaklar kullanıldığından, yararlanılan kaynakları sürekli olarak tekrar etmenin yer ve zaman açısından olumsuz olacağı düşünülerek kullanılan kaynaklar metinde, cümle veya paragraf içinde veya sonunda -örnek olarak (Barkan,1938:51)- şeklinde verilmiştir. Bunun dışında konu ile bağlantılı yayınlar ve kısa açıklamalar sayfa altında (¹) şeklinde dipnot olarak gösterilmiştir.

¹⁸ Linda Darling, **Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660**, E.J.Brill, Leiden 1996; Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vergi Sistemi**, Bilge Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁹ Anılan çalışmalar hakkında bkz. Kaya Bayraktar, “Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *TALİD*, C:I, No: 1, 2003, ss. 115-145.

²⁰ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, (Çev. Haldun Derin), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

²¹ David Ricardo, **Siyasal İktisadın ve Vergilemenin İlkeleri**, (Çev. Barış Zeren), TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMIN ve TARIM İMPARATORLUKLARININ EVRİMİ, ÜRETİM TARZLARI ve OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Köylülüğü bir bütün olarak ve tarihsel-evrimsel bir bakış açısından ele alan ilk çalışma olan *Köylüler (Peasants)*¹ kitabının önsözünde Eric R. Wolf'un (1923–1999) dediği gibi “ilkel kabileyle sanayi toplumu arasında yarı yolda bir yerde durmakta olan... ne ilkel ne çağdaş olan ve her biri milyonlarca insandan oluşan... İnsanlığın büyük bir kısmını oluşturmakta olan” (Wolf,2000:11) köylüler, günümüzden 12.000-15.000 yıl önce Mısır ve Mezopotamya’da Nil, Dicle ve Fırat kıyılarında ortaya çıktılar. Toprakla uğraşma onlarla bir mesleğe (*köylülük*) dönüşür. Tarımla birlikte nüfus, köylülükle birlikte topraktan alınan verim artar. Tarımın ve köylünün korunması için devlet denilen siyasî organizasyon ve imparatorluk denilen bölgesel ve güçlü devletler ortaya çıkar. Devletler kendinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmek için asker olarak kullanacakları insanlara ve harcayabilecekleri malî kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Asker köylülerden alınırken, malî kaynak da köylüde bulunur.

Binyıllar boyunca devletler ve imparatorlukların insan gücü olan ve malî kaynaklarını sağlayan köylülerin yarattıkları *artık-ürün* ve *artık-değer*, yönetici sınıfların gücünü, sarayların ihtişamını, orduların kudretini ve şehirlerin servetini meydana getirir. Birinci bölümde tarımın ve Yakındoğu’da tarım imparatorluklarının evrimi ile üretim tarzları ve Osmanlı Devleti’nin üretim tarzı tartışmaları incelenecektir.

1.1. TARIMIN EVRİMİ

Toprakla, bitkisel ürünlerle, hayvanlarla ve hayvan ürünlerinin üretimiyle ilgili tüm faaliyetler olarak tanımlanabilecek tarım,

¹ Eric R. Wolf, **Köylüler**, (Çev. Abdülkerim Dönmez), İmge Yayınları, Ankara 2000.

“Sadece bir gıda üretim süreci olmadığı gibi gıda ürünü de herhangi bir iktisadî mal değildir. Tarım farklı bir ekonomik birim, başlı başına bir yaşam biçimi ve özgün bir toplumsal sistemdir” (Şahinöz,2011:21).

Günümüzden 12.000–15.000 yıl kadar önce neolitik çağ’da sürekli yerleşim yerleri kurulmaya başlandı. Sert taşların cilalanmasıyla birlikte balta ve keserler ve de pişmiş topraktan çömllekler yapıldı. Söz konusu gelişmeler sayesinde insan toplulukları daha önce avlanarak, balık tutarak, yabani bitkileri ve meyveleri toplayarak elde etmeye çalıştıkları ihtiyaç duydukları besin maddelerini kendileri üretmeye yani tarım yapmaya ve hayvan yetiştirmeye başladılar.

Arkeolog ve tarihçilerin tarımsal artık üretimin insanın toplumsal örgütlenmesi üzerindeki derin etkilerini anlatmak için “Neolitik tarım devrimi” olarak adlandırdığı insanlığın avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçişi insan ekonomisini dönüştüren ilk devrimdi (Mazoyer ve Roudart,2010:53-54; Wolf,2000: 19). Yerleşik tarım Batı İran’dan Akdeniz’e uzanan bölgede, Anadolu’da ve Ege’nin iki yakasında başladı. Mısır’a, Hindistan’a ve Eski Dünya’nın diğer kısımlarına yayıldı (Güran, 2011:11).

“Tarımın keşfi önemli miktarlarda artık üretimi imkânı sağladı... Bu toplumsal örgütlenmede başlangıcından itibaren çevreyle yeni bir tür ilişkiye dayanan bir ekonomik dayatma var oldu. Mısır, Mezopotamya ve İndüs’ün alüvyon ovaları, üretim faktörlerinin uygun biçimde örgütlenmesi durumunda zengin su kaynaklarının ve verimli toprakların büyük miktarlarda tarımsal artı üretimini mümkün kılması açısından birbirine benzerdi” (Gills ve Frank,2003:177).

Yakınoğu’nun tarıma elverişli iklim ve arazi şartlarına Cline ve Graham da dikkat çekerler (Cline ve Graham,2011:12). Tarımda ilerleme, özellikle büyük nehirlerin geçtiği verimli vadilerde çabuk oldu. Nehirlerin yıllık kabarmaları tarlalara bitki besinleri bakımından zengin balçık ve lős bırakıyordu. Aynı tarla, arka arkaya birkaç mevsim ekilebiliyordu (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:51). Nil Vadisi, Mezopotamya bölgesi ve İndüs Vadisi 8500 yıl önce neolitik tarımın en önemli merkezleri hâline geldiler. Buğday, arpa, çavdar, darı, susam, nohut, bezelye, mercimek ve keten buralarda ekilmeye başladı. Koyun, keçi, domuz ve inek ilk

olarak bu topraklarda evcilleştirildi (Dolukhanov,1998;81-83; Mazoyer ve Roudart, 2010:167; Kiple,2010:49-54; Tanoğlu,1968:33).

Bir taraftan göçebe ve yarı göçebe hayat biçimi yaygınlaşırken (Aydın,2007: 75), diğer taraftan toprakla uğraşma uzmanlığı tam bir mesleğe dönüştü (Dinçol, 1989:190). M.Ö. 6000 civarında ilk yerleşik tarımcı köyleri ortaya çıktı (Wolf,2000: 19). İlk tarım toplumlarında ekonomik ve toplumsal organizasyonun temel birimi 50-300 nüfusa sahip 10-15 aileden oluşan köydü (Güran,2011:13).

Antropologlara göre yiyecek üretmek için toprak işleyenlerle köylü arasındaki geçiş noktası devletin ortaya çıkmasıdır. Köylülüğün başlangıç noktası Ortadoğu'da M.Ö. 3500'ler olarak kabul edilebilir (Wolf,2000:30). Tarımın ve hayvancılığın ilerlemesi insanlık tarihinde büyük bir ilerleme teşkil etti. Tarımın bulunuşu, yazıyı kullanan, şehirleşme devrimini gerçekleştiren uygarlıkların çıkmasına yol açtığı için tarihte en önemli olaylardan biridir (Sezer,1979:30).

Bu devrimin önemli bir sonucu nüfusun hızla artması oldu. İnsanlar sürekli yerleşim yerlerinde yaşamaya başladılar. Yiyecek arzı daha düzenli ve güvenilir hâle geldi (Güran,2011:11). Yerleşik düzene geçiş ve üretim aşaması M.Ö. 10.000'lerde başladı ve 18.-20. yüzyıllardaki sanayi ve teknoloji devrimine kadar ana ilkeleri değişmeden kalan bir hayat biçim oldu (Dinçol,1989:189).

İnsanlığın tarımda ve hayvancılıkta uzmanlaşması ilk toplumsal işbölümünü başlattı. Çobanlarla, tarım yapanlar arasındaki ilişkiler öküz ve eşek gibi hayvanların tarımda çekim hayvanı olarak kullanılması sonucunu verdi. Kas gücü insanınkinden üstün olan çekim hayvanlarından yararlanılması M.Ö. 3000'lerde Mezopotamya ve İran'da sabanın bulunmasına ve yayılmasına yol açtı (Zubritski-Mitropolski-Kerov, 1978:53).

Hayvanların koşulduğu ve büyük ölçekte tarla ekimini (tarımı) sağlayan saban bu dönemde ortaya çıktı. Böylelikle yaşam araçlarında çağın şartları bakımından çok büyük bir artış görüldü. Ormanların açılarak tarlalara ve çayırılara dönüştürülmesi sabanın türetilmesine bağlıdır (Engels,1979:79). Ilıman bölgelerde hafif sabanla yapılan nadaslı tarım ve kurak bölgelerde hidrolik tarım sistemleri uygulaması günümüzden 5000-6000 yıl önce İndüs ve Sarı Nehir vadileri ile birlikte

yine Nil Vadisi ve Mezopotamya bölgesinde başladı (Mazoyer ve Roudart,2010:253-254).

1.2. YAKINDOĞU'DA TARIM İMPARATORLUKLARININ EVRİMİ

Tarım, sadece bir gıda üretim süreci olmadığı gibi gıda ürünü de herhangi bir iktisadî mal değildir. Doğal şartlara ve doğal ortama bağlı, bu nedenle dönemsel ve uzun bir üretim süreci olan tarım başlı başına bir hayat tarzı ve özgün bir toplumsal sistemdir. Gıda ürünleri ise insanların ve kullandıkları hayvanların beslenme ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğundan hayatî ve talep esnekliği çok katı ürünlerdir (Şahinöz,2011:21-23).

Yeryüzü şekilleri ve iklim Yakındoğu'yu binlerce yıl boyunca etkiledi. Kolay tarım yapılan alanlar azdı. Toprağın sürülmesi için hayvan gücü (öküz) gerekliydi. Ovalar ve alçak arazilerde yağmurların mevsimlik olarak belirsiz oluşu ve yağış miktarının düşüklüğü nedeni ile “kuru tarım” adı verilen yöntemler geliştirilmişti. Tarımın en önemli meselesi suyu ve toprağı muhafaza etmektir. Eğer sulama tesisleri yapılmazsa toprağın sulanması ve kentlerin büyümeleri mümkün olmazdı (Heaton, 1985:19-21).

Mısır ve Mezopotamya'da Nil, Dicle ve Fırat kıyılarında yaşayanlar tarımda beceri kazandılar. Toprakla uğraşma uzmanlığı bir mesleğe (*köylülük*) dönüştü. Tarıma geçişle birlikte nüfus arttı. Köylülük ortaya çıkarken, buğday tarlalarından alınan verim sekiz katına yükseldi.

“Toprağın en ilkel insan emeği karşılığında bile çiftçinin geçimi için gerekli olandan fazla ürün verme yeteneği çiftçiye vergi ödeme imkânı sağlar. İşte rantın kökeni budur” (Marx,1977:192).

Toprağın daha iyi sürülmesine imkân sağlayan saban ve çekim hayvanlarının kullanımının yaygınlaşması hem toprağın verimliliğini hem de çiftçi emeğinin üretkenliğini belirgin şekilde artırdı (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:54). Çiftçiler kolayca kendi aile ihtiyaçları üzerinde artık-ürün üretebildiler (Childe,1983:66).

Köylünün ürettiği mahsulün artması neticesinde toplumsal gelişme için gerekli iki önemli unsur ortaya çıktı: *artık-zaman*² ve *artık-ürün*³ veya başka bir ifade ile *artık-değer* (Dinçol,1989:189). Tarımsal üretim süreci sonucunda elde edilen tarımsal hasıla ile çiftçi kesiminin tüketim ve yeniden üretim için ihtiyaç duyduğu miktar arasındaki pozitif fark olan *tarımsal artık*, tarım kesiminin artık-değer toplamına eşittir (Şahinöz,2011:58,98).

Neolitik topluluklardan itibaren temel ekonomik birikim aracı ve binlerce yıl boyunca yaşanan toplumsal ve ekonomik evrimin itici gücü ve üretim güçlerinin gelişmesinin en önemli kaynağı olan tarımsal artık, çalışmada ele alacağımız bütün vergilerin temelini ve kaynağını teşkil etmektedir.

Artık-ürün daha önemli gelişmelere yol açtı. Artık-ürünün az sayıda kimsenin elinde toplanması, toplumu sınıflara böldü ve yeni ekonomi içinde daha büyük bir çelişkiye yol açtı (Childe,1983:72). Sınıflar, ancak artık-ürünle yani üretici güçlerin gelişmesi insana o andaki ihtiyaçlarını karşılamak için gerekenden fazlasını üretme imkânı verdiği zaman ortaya çıktı (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:54). Tarımın avcı-toplayıcı toplulukların karşı karşıya kaldığı gıda kaynağı kısıtlılıklarını gidermesiyle birlikte işgücünün dörtte bire varan kesimi başka uğraşlara yönelmek için serbest kaldı (Kiple,2010:88). Madenlerin eritilmesi, madenî eşya yapımı, çömlekçilik, dokumacılık gibi üretim uzmanlıkları ve zanaatlar ortaya çıktı. Her üretim uzmanlığı (zanaat) dalında çalışan herkesin birbirine ihtiyacı vardı ve herkes eğer üretim fazlası yani artık-değeri varsa başka şeyler elde edebilirdi. Böylece her uzmanlık alanı birer meslek oldu (Dinçol,1989:190-191).

İnsanlar üretim evresine girip fazla zaman elde edince kendilerini korkutan ve üretimi güçleştiren doğal olaylar hakkında düşünmeye ve onları sınıflandırmaya başladılar. Bu olayların sorumlusu ‘tanrılar’dı. Her türlü iyilik ve kötülük onlardan geldiğine göre insanlar iyi ürün almak tarımı ve tarıma bağlı olan gündelik hayatı sekteye uğratabilecek kuraklık-kıtlık, yağış, sel heyelan ve salgın hastalıklar gibi doğal olaylardan korunmak için tanrılarla iyi geçinmek, onları hoş tutmak ve felaketlerini

² Artık ürün üretimi için harcanabilecek iş zamanı parçasına *artık-zaman* denilir.

³ Toplum kendisini meydana getiren ve üretim faaliyetini yürüten bireylerin en zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek üretim miktarını aşan bir seviyede üretimde bulunabilecek bir gelişme aşamasına ulaştığında, bir üretim fazlasına sahip olur. Bu fazlaya *artık-ürün* denilir.

insanların üzerine yollamaması için onların istediğini yapmak zorundaydılar. Bazı insanlar bu işleri üstlendiler, böylece hiçbir şey üretmeyen bir tabaka olan *rahipler* ortaya çıktılar (Dinçol,1989:192). Verimsiz ve kıraç toprakların çokluğu yüzünden Yakınoğu ve Akdeniz havzasında kuraklıklar ve onların yol açabileceği kıtlıkları önlemek amacıyla sulama tesislerinin yapılması ve bu tesislerin işletilmesi gerekiyordu. Mezopotamya’da ilk toprak malikleri rahipler oldu. Rahipler sulama işlerini yönettiler, köylülere ekip-biçmeleri için belli bir toprak parçası verdiler ve bunların ürettikleri ürün fazlasını toprak kirası ve din adamlarına ödenen *işratum* vergisi (10 manasına gelen *eşrum* kelimesinden türetilmiş olup, yerel krallıklar tarafından ürünlerden % 10 oranında alınan “öşür vergisi” olarak tanımlanmaktadır. % 10’luk orana her zaman uyulmamıştır) şeklinde onlardan aldılar (Bayram,1993: 11). Ortadoğulu ve Mısırlı rahipler tarımı idare eden kişilere dönüştüler (Kiple,2010: 88).

Her hasatta yeterli ürünün elde edilmesi ve bunun gelecek ürünün olgunlaşmasına kadar depolanması neolitik ekonominin bir unsuruydu (Childe,1983: 46). Bu nedenle tahıl ambarları ve depolar her köyün ve rahiplerin yönettiği her ‘Tanrı evi’ nin bir özelliği idi. Muhtemelen artık-ürün üretimini kurumsal hâle getiren ve bununla kentlerin kurulmasına öncülük eden ellerindeki ideolojik amaçları ile rahipler ve tapınaklar oldu. ‘Tanrıların toprakları’ndan elde edilen üretim fazlası tapınaklarda bulunan ambarlarda toplanmaktaydı. Üretim fazlasının mülkiyeti ‘Tanrı’ya aitti. Bu üretim fazlası, çeşitli hizmetlerin yerine getirilmesine ve ihtiyaç duyulan malların üretimi gerçekleştiren ihtisaslaşmış zanaatkârlara harcanmaktaydı (Sezer,1979:53).

Zanaatkârlar, ameleler ve ulaştırma işçileri eğer kendilerine emekleri karşılığında bir ücret ödenmemişse, hiç değilse çalışırken beslenmeleri sağlanmış olmalıydı. Bu nedenle toplumun elinde bunların bakılması için bir yiyecek fazlası artık-ürün bulunmalıydı. Toprağın çiftçiye tüketebileceğinden çok daha fazlasını üretme imkânı veren verimliliği bunu sağladı (Childe,1983:68). Böylece doğrudan doğruya besin üretimi ile ilgili işlerde çalışmaktan çekip alınan uzmanlar, tanrının topraklarını işleten kiracılarca üretilen ve tanrının tahıl ambarlarında toplanan artık-ürünle besleniyorlardı (Childe,1983:70).

Köylülüğün ortaya çıkışı ve yoğun tarımsal uğraşın yarattığı artık-ürün kentlerin doğmasına zemin hazırladı (Kiple,2010:58). Bu artık-ürünle zenginleşen insanlar yalnız yeni köyler değil, altyapı tesisleri, ticaret yapılan kentler, saraylar ve tapınaklar inşâ ettiler. Sanatçılar ve zanaatkârlar finanse edildi.

Kent devrimi M.Ö. 4000 ile 3000 yılları arasında Mezopotamya’da başladı ve daha sonra Yakınoğuş’un başka yerlerine yayıldı (Cline ve Graham,2011:12). O zamana kadar görülmemiş büyüklükte yerleşmeler ortaya çıktı (Childe,1983:69). Bunun gerçekleşmesinin ön şartı da artık-ürün üretimiydi.

Tarım toplulukları, evcil hayvan sürüleriyle de özellikle tarıma geçmemiş avcı topluluklar için ideal bir yağma hedefi teşkil ediyorlardı. Bu da çiftçi toplumları savunma tesisleri kurmaya itti (Sezer,1979:31). Daha kalabalık yaşamının getirdiği gerilimlere bağlı olarak kişiler ve gruplar arasındaki çatışma riski de arttı (Aydın, 2007:73). Üstelik hem şehirler hem de artık-ürün, toprakları tarıma elverişsiz dağlı kavimler ve göçebeler tarafından tehdit ediliyordu.

Kişiler ve gruplar arasındaki çatışmalara engel olacak, saldırganları gözleyecek, onlara karşı savaşacak, savunma sistemleri geliştirecek ve oralarda görev yapacak güçlü ve eğitilmiş insanlara gerek vardı. Üretim yapmayan bir uzmanlık ve meslek dalı böyle gelişti: *Askerler* (Dinçol,1989:192).

Birlik ve ortak yönetime dayanan bir askerî teşkilat, çiftçi toplumların tarihî şartlar içinde ve sonunda gerçekleştirdikleri bir yapıydı (Sezer,1979:36). Artık toplum tabakaları belirlenmiş, çeşitli seviyelerdeki soylular, halktan olanlar ve köleler gibi toplumsal tabakalar, meslek grupları ve bireyler arası ilişkiler karmaşık bir hâle gelmişti (Cline ve Graham,2011:12).

Yakınoğuş’da bu ilişkileri tanzim etmek, hem tarımın organizasyonu (üretim tarzının, tarım arazilerinin düzenlenmesi, hem köylü hem de yabancı insanlardan, esirlerden, çeşitli nedenlerle toprağı ve üretim araçları olmayan veya ellerinden alınmış kişiler olan köle emeğinin denetim altına alınması vs.) sağlamak, şehirlerin beslenmesi ihtiyacını karşılamak ve bütün bu işlerde çalışacak görevliler ile askerleri temin etmek ve ücretleri ödemek (tarımsal artık-ürüne el konulması) gibi ekonomik

hem de sosyal ve dinî faaliyetleri düzenli olarak yürütecek bir kuruma gerek duyuldu. Yazılı tarih döneminin başlarında “devlet” ortaya çıktı (Childe,1983:73).

“Medeniyetin en belirleyici ölçütü kent değil devletti ve genelde yiyecek üretimi için toprak işleyenlerle köylü arasındaki geçiş noktasını belirleyen şey devletin ortaya çıkması idi” (Wolf,2000:30).

Kentler bir defa inşâ edildikten ve devlet ideolojik, bürokratik ve askerî yapıları ile ortaya çıktıktan sonra kentin civarında üretilen artık-ürün üreticiden ideolojik araçların yanı sıra şiddet araçlarıyla da toplanmaya başladı. Temel artık-ürün toplama yöntemi köylülerin vergilendirilmesi idi. Etkili bir sulama için gerekli su tesisleri ile su denetimi ve geniş çaplı toprak düzenlemeleri köylüler tarafından gerçekleştirilip devam ettirilemezdi. Bu işler ancak emri altında yeteri kadar malzeme ve işgücünü seferber ederek kullanabilecek bir hükümdarın varlığı hâlinde mümkündü. Tarım ve gıda üretimi önce *rahip devlet*in, sonra hükümdarların ve onlarla birlikte yönetici sınıfının ortaya çıkmasından sonra *hükümdar devlet*inin yönetim ve denetimi altına girdi.

“Toplumsal örgütlenme neolitik tarım devriminin bir başka ürünüydü. Mezopotamya, Mısır, Doğu Asya ve İndüs Vadisi’ndeki ilk uygarlıklarda güç sahibi insanlar zamanla yönetici konumuna yükseldiler. Gıda üzerindeki denetim iktidar demektir ve tarıma dayalı ilk uygarlıkların hepsinde devlet gıda üretiminin yüklü bir kısmına el koyuyordu” (Kiple,2010: 88).

Mezopotamya’da bazı rahipler, nehir kıyılarındaki şehirlerin kralları hâline geldiler ve zaman içinde büyük krallıklara dönüştüler (Heaton,1985:12-13).

İlk devletler M.Ö. 4000 ile 2000 arasında Mezopotamya (Sümer, Akad, Asur, Babil), Küçük Asya (Hitit), Hindistan ve Çin’de kuruldu (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:70).

Sümer efsanelerine göre bir bahçıvanın oğlu olan Sargon, Mezopotamya’da rahiplerin hükümdarlığını yıkarak güçlü bir merkezî devlet (Akad İmparatorluğu) kurdu. Mezopotamya’daki şehir devletlerini birleştirerek tek bir yönetim altında toplayan M.Ö. 2300 ile 2100 arasında yaşamış olan Akad’a tarihteki ilk dünya imparatorluğu denebilir. Sargon, çok geniş toprakları yönetmek, vergilendirmek ve kontrol etmek için emperyal bürokrasi, arşivcilik, düzenli ordu, garnizonlar, askerî

personeler hizmet karşılığı tahsis edilen devlet arazisi gibi kurumlar oluşturdu. En az bu kurumlar kadar önemli olan bir yenilik “tanrısal” bir imparator tarafından yönetilen “evrensel imparatorluk” fikriydi (Ünlü,2011:122-123).

Çok büyük insan gücü ve idarî organizasyon gerektiren, bürokratik ve askerî kurumların yaşatılması, ancak “imparatorluk” denilen büyük siyasî yapılarla mümkündü. Asurlulardan itibaren Yakındoğu’da kurulan devletler Sargon’dan öğrendikleriyle kendi imparatorluklarını kurmaya kalkıştılar (Childe,1983:112).

Akad ve Asur devletlerinden itibaren Yakındoğu ve Akdeniz havzasında kurulan, ekonomileri büyük bölümü devlet mülkiyetinde olan arazilerde hafif sabanla yapılan nadaslı tarıma ve küçük köylü işletmelerine dayalı, coğrafyanın engebeliğine karşılık sınırları yüzlerce kilometreye yayılan (Mann,2013:32) Akad, Asur, Mısır, Hitit, Pers, Roma-Bizans, Emevî-Abbasî imparatorlukları dâhil tüm siyasî yapılar literatürde *antik imparatorluk* olarak adlandırılır.⁴ Yakındoğu’da M.Ö. 3. binyıldan modern devletler sistemine kadar, devamlı şekilde evrensel imparatorlukla parçalanmış devletler sistemi arasında salınımlara sahne oldu.

Marx’ın ifadesi ile (1977:152);

“Durmadan kendini aynı biçim içerisinde üreten ve yok edildikleri zaman da aynı yerde ve aynı adla yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği -bu sadelik, Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir- bu değişmezlik, Asyatik devletin sürüp giden dağılımları, yeniden kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık teşkil eder. Toplumun ekonomik öğelerinin yapısı, politik gökyüzündeki fırtına bulutlarının etkisi dışındadır.”

Fetih, antik imparatorluklarda değişimin şartlarını yani normları oluşturmada çok önemliydi. Fethin hemen ardından, fethedilen halklara ve mevcut sınıflara el koyma gelir, en nihayetinde imparatorluk fethettiği bölgelerde kuralları değiştirmek sureti ile kendi hukukunu uygulamaya koyardı. Bu nedenle üretim tarzları ve belirgin bölgesel yayılmacılık içeren bütün yapılar, “askerî devlet” dikkate alınmadan açıklanamaz (Mann,2013:64). Yakındoğu’daki ilk evrensel imparatorluk olan Akad

⁴ Konu hakkında yapılmış son çalışma; Eric H. Cline-Mark W. Graham, **Ancient Empires: From Mesopotamia to the Rise of Islam**, Cambridge University Press, New York, 2011.

İmparatorluğu ile sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu arasında geçen süreç bu durumu göstermektedir (Ünlü,2011:98-99).

Yakındoğu ve Akdeniz havzasının tarihinde, birbirini izleyen imparatorluklar kurumsal ve toplumsal bakımdan benzerliklere sahiptiler. Bu benzerliklerin ilk nedeni, imparatorluk mantığının birçok etnik grubun yaşadığı çok geniş toprakları yönetmek için benzer üstyapısal çerçevelere ihtiyaç duyması, ikinci nedeni, her imparatorluğun kendisinden önceki imparatorlukların kurumsal, bürokratik, iktisadî, malî, kültürel ve ideolojik miraslarından yararlanması ve bunları çağının ve coğrafyasının gereklerine göre belli ölçüde geliştirmesidir. (Ünlü,2011:98).

Sümerli kâtipler, muhtemelen devlet denilen siyasî erki meşrulaştırmak için krallığın, efsanevî Tufan'dan binlerce yıl önce göklerden indiğini uydurdular (Childe,1983:73). Yakındoğu imparatorluklarında tekrar tekrar ortaya çıkan, Tanrı tarafından seçilmiş, zaferle güçlenmiş ve hükümdarın “sürüsü” olan sıradan insanlar için refah ve adaletle anlam bulmuş bir hükümet anlayışı 4500 yıl süren bir dönem boyunca Asur, Hitit, Pers, Roma-Bizans, Emevî-Abbasi, Türk ve Moğol idarelerini karakterize etti.

“Bu anlayış, vergi gelirlerini belirleyen yasalar ve tâbi halka karşı adil davranma yoluyla, yazılı kaydı tutulan toprak, nüfus ve gelir tahrirleri, köylülerin hükümdarın ve memurlarının haksızlıklarına dair şikâyette bulunabildiği mahkemeler ve hükümdarın fermanlarını uygulamakla görevli taşra yöneticileri ile bu yöneticilerin askerleri yoluyla hayata geçirilirdi” (Darling,2006:40).

Mezopotamya’da ve medeniyetin ortaya çıktığı başka yerlerde ilk okur-yazarlık devletin içinde meydana geldi. Devlet çoğunlukla, yeni ortaya çıkan iki çeşit normu özel mülkiyet hakları ile kamu hak ve ödevlerini derliyor ve karara bağlıyordu. Kayıtları tutmak için icat edilen ilk piktogramlar⁵ ve logogramlar⁶ şehir devletlerinin tapınak veya ambarlarındaki yazıcıların muhasebe sistemlerini geliştirmesini ve kimin neye sahip olduğunu ve kimin neyi kamuya borçlu olduğunu kalıcı bir şekilde belirtmesini sağladı. Yazı, sonraları heceli çivi yazısına dönüştü

⁵ *Piktogram*, bir eşyayı, bir objeyi, bir yeri, bir işleyişi, bir kavramı resmetme yoluyla temsil eden semboldür.

⁶ *Logogram*, harflerin bulunmadığı eski Mısır dili gibi dillerdeki yazı sistemlerinde kullanılan, bir sözcüğü veya bir fikri temsil eden grafik semboldür.

ama yüzlerce yıl boyunca ilk emperyal devletlerin yani Akadların ve ardından gelen imparatorlukların devlet bürokrasisi içindeydi ve hâlâ aynı ikili işlevi yerine getiriyordu (Mann,2013:9-10).

Devletin ortaya çıkması toprağın mülkiyet yapısında köklü değişikliklere yol açtı. Tanrıların toprakları artık tanrının temsilcisi olan hükümdarın yani devletin mülkü idi. Devlet mülkiyeti üretim faktörü olarak kullanılan (hububat tarımı yapılan) arazi için söz konusuydu. Devletin en yüksek temsilcisi olan hükümdarın elinde olan topraklar, savaşlar sayesinde genişlemişti. Kendi toplumsal temelini güçlendirmek amacıyla hükümdar bu toprakları devlet görevlileri, askerler ve tapınaklara veriyordu (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:74). Söz konusu topraklardan Asurluların *işruu* (onda bir), İsrail oğullarının *ma'ser* (onda bir) dedikleri, hükümdara veya tapınaklara verilen 1/10 oranında aynî bir vergi alınıyordu.

Prebendal mülkiyet denilen toprakların mülkiyet yapısı, egemen sınıfların üretici köylülerden vergi almasına/tarımda yaratılan artık-ürüne el koymasına imkân verir. Ancak el koyma biçimleri aynı sistemin bütününde çeşitlilik göstermektedir (Mann,2013:48). Prebendal mülkiyet, arazilerin mülkiyetinin devlete, tasarruf hakkının ise köylüye ait olması, devletin hizmetkârları sıfatıyla köylüden vergi toplama hakkının memurlara bahşedilmesi ve bu hakkın miras yolu ile geçmiyor olması şeklinde tanımlanabilir (Wolf,2000:89). Merkezi yönetim çeşitli vergiler ve harçlar şeklinde büyük kazançlar elde etmektedir (Briant,1985:228).Tarih boyunca geliştirilen ekonomik sistemlerin en belirleyici kriteri olan mülkiyet sistemleri içinde önemli bir yere sahip olan prebendal mülkiyet biçimi, toprağı değil devletin, hükümdarın şahsında köylüden gelir elde etmesini içerir. Memura devlete ödenecek verginin bir kısmına el koyma ve bunu kendi ihtiyaç ve amaçları için kullanma hakkı verir (Wolf,2000:90).

Hizmetin karşılığını bu şekilde ödeme biçimi güçlü merkezi bürokratik imparatorlukların bir özelliğı idi. Ancak üretici, devlet ya da toprak verdiği kişiler değil; köylü idi. Bu nedenle toprağı tasarruf etme, ekip-biçme hakkı üreticiye ait olacaktı. Köylünün üretim faaliyeti sırasında kullanacağı araçların mülkiyeti de kendisine aitti. Buna karşılık devlet, tarımsal üretimin 1/5'ine “aynî” olarak el koyarak vergi almaya bu şekilde hem kendi ihtiyaçlarını karşılamaya hem de

ambarlarını sürekli dolu tutmak suretiyle açlığa karşı halkını teminat altına almaya başladı.

Uygarlığın yayılması ilk olarak kralların ve tanrıların topraklarında yiyecek maddeleri tarımı ile uğraşan köylülerden artık-ürün toplanmasıyla mümkün olmuştu. Bu düzen sadece yeterli bir artık-ürün birikimini ve sulama tesislerin bakımını sağlamakla kalmadı, yeni askerî devletlerin vergi toplayıcıları için çok elverişli bir düzen olduğunu da gösterdi. Vergilerin toprak beylerinin ambarlarında depo edilmiş gerçek servetten toplanması tek tek çiftçilerin küçük ambarlarından toplanmasından daha kolay oldu ve daha kolay paraya dönüştürüldü (Childe,1983:109).

Antik imparatorluklar hükümdarın doğrudan temsilcileri tarafından yönetilen eyâletlere bölünmüşlerdi. Devlete ait olan topraklar, vergiye bağlanmış halkları korumakla yükümlü olan garnizonlar tarafından kontrol altında tutuluyordu (Briant, 1985:218). Geçmişte tapınaklara ait olan arazilerde serf durumunda olan köylüler, devlete ait arazilerde hür köylüler hâline gelmişlerdi. Antik imparatorluklarda nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşayan farklılaşmamış veya az farklılaşmış köylü ailelerden meydana geliyordu. Her aile bir eve, küçük bir bahçeye, iş aletlerine (saban, orak, çapa, küfe, çömlek vs.), kümes hayvanları ile inek, eşek, koyun ve keçilere sahipti. İklim ve arazi şartları nedeni ile eski Mezopotamya uygarlıklarından beri antik imparatorlukların ekonomisi, “Avrasya tahıl tarımı” da denilen, üretim aracı bir çift öküzle çekilen saban olan ve kısa dönem nadas yöntemi ile yapılan kuru tarıma dayalıydı (Wolf,2000:58-59).

Bir örnek olarak, Anadolu ve Suriye’ye egemen olan Hitit İmparatorluğu’nda tarım yapılan araziler saraya ve tapınaklara aitti. Gündelik hayatın önemli bir bölümünü tarım kaplıyordu. Bu yoğun ve önemli ekonomik uğraşın izleri günümüze kadar kalan tapu kayıtları, tarla ve demirbaş listelerinde görülmektedir. Güz mevsiminde toprak saban ve bir çift sığır ile sürülür ve tohum ekilirdi. Hitit kanunlarının önemli bir kısmı hububat ekimi, korunması ve saklanması gibi konularla ilgili hükümleri içermektedir (Sandıkçioğlu,2014:160,161). Köylerin kendilerine ait tarım alanları vardı. Öncelikle buğday ve arpa gibi tahıllarla, bakliyat, üzüm, meyve ve zeytin üretilir, sığır, domuz, eşek, at, koyun ve keçi yetiştirilir ve arıcılık yapılırdı. Kimseye ait olmayan, işlenmeyen topraklar köyler arasında sınırı

teşkil ederdi. Toprağa bağlı üretimi gerçekleştiren halkın köylerinden ayrılarak idarî, askerî ve dinî merkezlerde yaşaması söz konusu değildi (Sevinç,2008:15,17). Hitit hükümdarları kendilerine yakın kişilere ve asillere arazi bağışlar, sadece toprağın kullanım hakkının değil aynı zamanda miras hakkının da verildiği bu arazilerin sahipleri vergilerden ve türlü angarya yükümlülüğünden muaf tutulurlardı. Arazinin işletim hakkının devredildiği toprağı işleyen köylü ise üretiminin 1/4'ünü vergi olarak öderdi (Eğilmez,2005:36). Genellikle ürün olarak alınan vergiler Hitit ordusu için çok pahalı bir donanım gerektiren atlı arabalar ve arabalı savaşçıların temini amacıyla kullanılırdı. Ahmet Ünal, Hitit toprak düzeninin Osmanlı toprak düzeni ile benzerlik gösterdiğine dikkat çekmiştir (Ünal,2005:144-145).

Antik imparatorluklarda toprakların çok büyük kısmı devlete aitti. Bir kısmı ise devlet görevlileri ve ruhbanların kullanımına verilmişti. Bu imparatorluklarda toplum Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi senyörlere ait bir serf toplumu değildi. Çok az farklılaşmış ve ağır bir emek haracına tâbi olan bir köylü ekonomisiydi. Devlete dayalıydı ve vergilendirilmişti (Mazoyer ve Roudart,2010:190).

Devlet köylülere tohum, tarım araçları, yük hayvanları dağıtır, devlet görevlileri tarım üretimini yakından takip ederek, kayıt altında tutar, üretilen ürünler belirli paylara göre saraya, yöneticilere ve askerlere dağıtırdı (Divitçioğlu,2010a: 75). Artık-ürün, önce kâtipler tarafından kaydedilir, sonra bir kısmı yöneticilere dağıtılır, bir kısmı da kamu işlerine ayrılırdı. Mal vergisi (çalışanların sayısına göre hesaplanan vergi, ürün miktarına göre hesaplanan vergi, hayvan sayısına göre hesaplanan vergi, diğer vergiler) memurların sıkı denetiminde toplanır ve devletin ambarlarında saklanırdı (Mazoyer ve Roudart,2010:190). Vergileri tahsil etmek üzere yerel elit veya merkezden gönderilen memurlar kullanılırdı. Bu kişiler artık-ürünün bir kısmını kendilerine saklar, buna karşılık merkez için askerî veya idarî bir görevi yerine getirirlerdi (Ünlü,2011:101-102).

Yakındoğu'da binlerce yıl süren bu iktisadî-malî ve toplumsal düzen, eski İran'da en gelişmiş biçimini aldı. M.Ö. 6.-4. yüzyıllarda İran coğrafyasında Akamenidlerin uyguladığı sisteme *kaştu* adı verilmektedir. Kaştu, bir okçunun geçimini sağlayacak büyüklükte bir topraktı. Söz konusu arazinin vergisini toplama hakkını alan kimseler, buna karşılık askerlik yapmaktaydılar (Özyüksel,2007:140).

Akamenidlerden sonra bölgeye hâkim olan Selevkoslarda *kleros* adını alan, Sasanilerde de uygulanan bu düzen, Roma'da *beneficium*, Bizans'ta *pronoia*, bu sistemi Sasaniler ve Bizans'tan alan Emevî ve Abbasî devletlerinde *katia* (Demirci, 2000:43), Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde *iktâ*, Osmanlı Devleti'nde *tımar* olarak ortaya çıktı.

Tarımda başlıca üretim faktörü topraktı. Toprağın üretime geçebilmesi için devlet müdahalesi ile sulama tesisleri yapılması gerekmektedir. Toprağı boş bir arazi olmaktan çıkarıp onu bir üretim faktörü yapan ve üretimin mümkün olabilmesi, topraktan ürünün alınabilmesi için üreticilerin ve üretimin düşmanların yağmasından korunması için savunma ve askerlik işlerini üstlenen de devletti.

Siyasî erk, yerleşik halkı avcı-toplayıcı topluluklar ve düşmanlara karşı korumak için asker bulundurmak, bu askerlerle, kentlerin giderek artan nüfusunu beslemek için ziraî üreticiyi korumak, tarım arazilerinin dağıtımını belirlemek, uzman yazıcılarla tarımsal üretim ve hayvanların kaydını tutmak ve gıda depolarına göz kulak olmak zorundaydı (Kiple,2010:58). Toprağın üretim faktörü olarak kullanılması için iki temel şart (toprağın bir üretim faktörü haline getirilmesi ve toprağın yağmadan korunması) devlet tarafından yerine getiriliyordu. Öyleyse toprağın mülkiyeti de devlete ait olacaktı.

Varlık nedeni küçük köylünün korunması, tarımın organizasyonu ve denetlenmesi olan, *vergisel imparatorluk* da denilen,⁷ toprakları üzerine kurulduğu eski yapıları eline geçirme ve toplumun bütün biçimlerinin üretim ve yeniden üretimini kendi yararına geliştirmek için bu eski yapıları dönüştürme yeteneğini gösteren bu imparatorlukların elde bulundurmak zorunda oldukları geniş askerî ve bürokratik kurum ve kadroların finansmanı büyük ölçüde tarımda yaratılan artı-ürüne el konulmasına, tarımın ve köylünün vergilendirilmesine bağlıydı. Toplum, doğrudan üreticiler (köylü) ve doğrudan üreticilerin artı-ürününe vergi adı altında el koyanlar (devlet gücünü elinde tutan yöneticiler) olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı (Mann,2013:48).

⁷ Konu hakkında en yeni çalışma: **Tributary Empires in Global History**, (Ed. Peter Fibiger Bang-C. A. Bayly), Palgrave Macmillan, New York 2011.

Tarımla uğraşanlar devleti olan bir topluma entegre edildiklerinde ve kendi toplumsal katmanı dışında olan iktidar sahiplerinin (yöneticilerin) taleplerine tâbi ve vergi ödemekle yükümlü hâle geldiklerinde artık gerçek anlamda köylülükten söz edilebilir (Wolf,2000:30).

Köylü kendisini dışarıdan kontrol eden bir erke tabi olduğunda kendi talepleri ile dışarıdan olanların talepleri arasında bir denge kurmak ve bu dengeyi korumak zorunda kalır. Dışarıdan olan siyasî de erk köylüyü kendi güç fonunu büyüteceği bir emek ve mal kaynağı olarak görür (Wolf,2000:30).

Köylülük, parçası olduğu toplumun ve uygarlığın bir boyutudur. Köylüler hem parçası oldukları toplumun ve uygarlığın diğer unsurları ile her anlamda ilişki içindedir hem de kendilerini koruma çabasındadır. Köylülük yerel tarihin değil, bir uygarlık tarihinin konusudur (Redfield, 1956:68-69).

Tasarruf ettikleri topraklar üzerinde geleneksel yöntemlerle tarımsal üretim faaliyetinde bulunan köylü hem ekonomik bir faaliyette bulunan bir fert hem de bir ailenin (*hâne*) reisi,⁸ onun işletmesi de hem bir *iktisadî birim* hem de bir *yuva* idi. Köylü tarımını yönlendiren kararlarda, sosyal rasyonalite ekonomik rasyonalitenin önünde yer alır. Bu bağlamda köylü tarımı bir “aile ekonomisi” niteliğine bürünür (Şahinöz,2011:129).

Rus iktisatçı Alexander V. Chayanov’un (1888–1937) savunduğu üzere Yakındoğu ve Akdeniz coğrafi kuşağında ekonomik bakımdan en etkin üretim sistemi, geleneksel köylü aile çiftliği idi ve binlerce yıl boyunca kırsal toplumun “temel hücre”si olarak kaldı (İnalçık,2004:187).

Chayanov; “tarımsal ekonominin, iktisadî faaliyetlerinde özel motiflere sahip ücretsiz aile ekonomik birimlerine dayandığını, bu köylü ekonomisinde üretimin köylü aile emeği birimi biçiminde örgütlendiğini, köylünün çiftlik ekonomisinin temel özelliğinin onun bir aile ekonomisi olması olduğunu, köylü işletmesinin, hem üretici hem de tüketici bir birim olduğu bu ekonominin tüm örgütlenmesinin, köylü hane halkının büyüklüğü ve bileşimine ve tüketim taleplerinin çalışacak el sayısı ile

⁸ Köylü ekonomileri hakkında yapılan modern çalışmalarda da üretici bir toplumsal birim olan köylü ailesi (*family*) terimi yerine hâne halkı (*household*) terimi daha uygun kabul edilmektedir (Ellis, 2000:14).

koordine edilmesi ile belirlendiğini” öne sürerek, aynı anlamda kullandığı “köylü aile emeği birimi”/“aile çiftliği”/“köylü birimi” terimini bir “ekonomik form” olarak belirtir. Chayanov’a göre, köylünün dürtüsü kendi çıkarının veya ürün fazlasının maksimize edilmesi değildi. Bütün üretim süreci işin ağırlığı ve zahmeti ile marjinal fayda arasındaki denge tarafından belirleniyordu. Bu tip üretimde emek, dışarıdan işçi tutulmaksızın ailenin kendisiydi. Başka bir ifade ile tüm hane halkı bir ekonomik birimdir. Küçük köylü, kendi arazisinin *rantını*, kendi sermayesinin *faizini*, kendi emeğinin *ücretini* ve bütün bunları üretim sürecinde birleştiren bir müteşebbis olarak kendi teşebbüsünün getirisi olan *kârını* aynı anda elde eden bir birimdir. Köylünün kendine özgü bir gelir tipi tanımlanamaz. Köylü hane halkının yıllık geliri dört ayrı faktör (rant, faiz, ücret, kâr) payına paylaştırılır. Bu nedenle, köylü aile birimlerine dayanan, kapitalist olmayan bir üretim tarzının egemen olduğu bir ekonominin yapısal özelliklerinin kapitalist ekonominin faktör payları yaklaşımı gibi modern iktisat teorileri ile incelenmesi mümkün değildir (Chayanov,1966:25,41-42,70,88, 226-228).

Chayanov’un köylü çalışmalarına en önemli katkısı, hâne birimlerine dayanan köylü ekonomileri aile birimlerinin büyüklüğü ve emek verimliliklerine bağlı olarak değişim eğilimi gösterdiklerini, köylü aile ekonomisinin durağan olmadığını, kendi iç yapısında değişim öğeleri barındırdığını ortaya koymasına oldu (İslamoğlu, 2010:68).

Ancak, Chayanov, üretim düzeyinin belirleyicisi olarak tanımladığı köylü aile biriminin büyüklüğü ve emek verimlilik oranları gibi iktisadî değişkenleri, kırsal bölgelerdeki toplumsal ve siyasî ilişkilerden soyutlayarak, iktisadî faktörlerdeki değişikliklerin toplumsal ve siyasî ilişkileri nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmıştır. Oysa köy ekonomisindeki ilişkileri ve gelişmeyi ne yönde ve nasıl etkilediğini, topluma egemen olan üretim ve bölüşüm ilişkileri belirler. Kırsal ekonomideki gelişme yani verimlilik artışları büyük ölçüde piyasa talebi tarafından değil devletin vergi talepleri tarafından uyarılır (İslamoğlu,2010:68 vd).

Nüfusun % 90’ı asgarî geçim düzeyinde veya biraz üstünde toprakla uğraşan doğrudan üreticiler olan imparatorluklarda sömürü, imparatorluk yetkilerine ödenen vergi veya çok daha nadir olarak toprak sahiplerine ödenen kira olmak üzere iki

şekilde gerçekleştiriliyordu. Üretici olmayanlar servet ve iktidarlarını imparatorluk yetkisini ellerinde bulundurarak veya toprak sahibi olarak elde ediyorlardı (Mann, 2013:40).

Bu düzen *Vergisel/Haraca Dayalı Üretim Tarzı* olarak da adlandırılır (Briant, 1985:218;Amin,2003:458). Bu üretim tarzının temel özellikleri, doğrudan üreticilerin (köylü) üretim araçlarına serbestçe erişebilmeleri, ortaya çıkardıkları artık ürünün ekonomik değil siyasî ve askerî araçlarla yöneticiler tarafından toplanmasıdır (Ünlü, 2011:102).

“Antik imparatorlukların temel belirleyicisi tarıma dayalı sosyal örgütlenmeleri idi. Tarımdan ve imparatorluk haracından sağlanan ekonomik artının büyüklüğü esas olarak denetlenen bölgelerin büyüklüğünün bir fonksiyonuydu. Dolayısıyla diğer şeyler aynı kalmak üzere, bir imparatorluğun toprak alanı ne denli büyük ve siyasî denetimi ne kadar kapsamlıysa, vergilendirilebilir artı ve imparatorluğun gücü de o kadar büyük olmaktadır” (Gills,2003: 250).

Devletin gücünün doğrudan üreticiden (köylü) toplanan vergiyle ölçüldüğü söz konusu toplumlarda vergi ve angaryalar o denli ağırdı ki köylüye hiç bir fazlalık, zenginleşmesi ve üretim araçlarını iyileştirebilmesi için hiç bir imkân bırakmıyordu. Bu nedenle söz konusu toplumlarda teknik ilerlemeler çok yavaş oldu hatta kimi bölgeler ve üretim sektörlerinde hiç olmadı (Mazoyer ve Roudart,2010:190; Briant, 1985:218). Ancak toplumsal ve ekonomik özgünlüğünü koruyan köylülük zaman içerisinde gecikmelerle de olsa kendisini yenileyip değişen ekonomik şartlara ayak uydurabildi. Bu toplumsal ve siyasî yapı ilk kez 18. yüzyılda Fransız filozof ve siyaset bilimcisi Charles Louis de Montesquieu (1689–1755) tarafından *Asya Tipi Despotizm* olarak adlandırıldı. Bu yapının temel çizgileri, Adam Smith (1723-1790), William Jones (1746–1794), John Stuart Mill (1806–1873) ve Karl Marx (1818–1883) tarafından ortaya konuldu (Mazoyer ve Roudart,2010:192).

Antik imparatorluk geleneğinin temelde zor kullanmaya, bürokratik merkeziyetçiliğe ve tarımdan daha fazla vergi (haraç) alınmasına dayalı olduğunun öne sürülmesine rağmen 1980’lerden itibaren gerek arkeolojik bulgular, gerekse yazılı kaynaklara dayalı çalışmalar bu devletlerde haracın biricik birikim aracı olmadığını ortaya koymuştur.

“Dünya sistemindeki tarımsal ve sınaî birikim tarzları arasında çok katı bir analitik ayırım yapmaya çalışmak yanlış olacaktır. Dünya sisteminin en arkaik aşamalarında bile ekonomik ağ, tarım dışı üretim ve birikim alanlarını da kapsıyordu” (Gills ve Frank,2003: 206).

Örnek olarak, Mezopotamya, batıda Anadolu ve Akdeniz’e, doğuda İran ve Hindistan’a bağlı yoğun bir ticaret ağına sahipti (Ekholm ve Friedman,2003:149).

Uluslararası ilişkiler, uluslararası siyaset ve ekonomi uzmanları;

“Modern çağ öncesindeki imparatorluğun bölgesel güç dinamiğinin, bölgesel sınırları aşan ticaret dinamiğinden kolayca ayrılmaz nitelikte olduğunu, imparatorlukların yalnızca tarımsal artı’ya veya bu artı’ya el koymaya dayalı değil, uzak pazarlarda ürünlerin değiş tokuş edilmesine dayandığını, birikimin en önemli araçlarından birinin değiş-tokuş ve ticaret olduğunu” (Gills,2003:252-253)

ifade ederek,

“Akadlarla başlayan eski Mezopotamya imparatorluklarının, Asur, Pers, Roma, Bizans imparatorlukları, Emevî-Abbâsî ve onları izleyen İslâm imparatorlukları, Çin ve Osmanlı Devleti gibi evrensel imparatorlukların sadece tarımsal temelden daha fazla vergi alma çabasıyla topraklarını genişletmeyi değil, ana ticaret yollarını, temel madde kaynaklarını ve nakit gelir yaratan şehirleri denetlemeyi hedeflediklerini” (Gills,2003:255-256)

ortaya koymuşlardır.

Varlığını 20. yüzyıla kadar sürdüren Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarında bile büyük oranda mirî mülkiyete, küçük köylü-aile işletmelerine dayanan tarımı ve ziraî ekonomisi ile -anakronik de olsa- antik imparatorluk geleneğinin son örneği kabul edilebilir.

Çağlar boyu geleneksel tarım düzenini bırakamayan ve tarımda teknoloji devrimi yapamayan Osmanlı Devleti’nin maliyesi de büyük ölçüde tarım kesiminin vergilendirilmesine dayanmıştı. Osmanlıların 15. ve 16. yüzyıllardaki fetihlerinin eski ticaret yollarının güzergâhları ve ticaret merkezleri yönünde olması, tacirlere tanınan kolaylıklar ve kervan ticareti yollarını hâkimiyet, denetim ve emniyet altına alma çabaları, Gills’in yukarıda alıntıladığımız görüşünü teyid eder niteliktedir.

1.3. ÜRETİM TARZLARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

1.3.1. Üretim Tarzı Kavramı

“Toplum”, insanın sosyal canlı olma zorunluluğunun yaşandığı zaman/ mekân, tarihî gelişme içinde, belirli bir üretim ilişkisinin belirli bir aşamasında bir arada yaşayan insanların tümü veya toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen, belirli bir mekânda (coğrafya) yaşayan insanların oluşturduğu birlikteliktir (Çelebi, 1991:121; Ulucan,1984:1170). “Toplumsal Yapı” ise tarihî evrim sürecinde belli görevler üstlenmiş, öğeleri birbirleri ile uyumlu (Ozankaya,1977:108) siyasî ve iktisadî kurumlar ve bu kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler bütünü olarak tanımlanabilir (Yasa,1970:1).

Bir kavram olarak kullanılması 18. yüzyılın ortalarına kadar uzanan, ancak günümüzdeki anlamıyla kullanılması Marx ile başlayan (Çelebi,1991:116) “sınıf”/ “toplumsal sınıf” ise sosyal bilimlerin tüm dalları tarafından her toplumda var olan eşitsizlikleri anlamaya ve açıklamaya çalışan bir kavramdır. Gelir ve servet farklılıkları, itibar farkı ve iktidarın (toplumsal gücün) bölüşümünden kaynaklanan söz konusu eşitsizlikler sınıf tanımının temelini teşkil eder. Buna göre toplumsal sınıf, gelir ve servet seviyeleri, hayat tarzları ve toplumda gördükleri saygıya göre birbirlerinden ayrılan geniş insan kümeleridir.

Marksist teoride kişinin tarihsel olarak belirlenmiş bulunan, toplumsal üretim ilişkileri içindeki yerine göre tanımlanan toplumsal sınıf, üretim araçlarına sahip olup olmadıklarına, üretici güçler üzerinde denetim gücü bulunup bulunmadığına, toplumsal işbölümü düzeninde aldıkları yere, toplumsal zenginliğin bölüşümü ve yönetiminde söz sahibi olup olmadıklarına göre birbirlerinden ayrılan geniş insan kümeleridir (Heyet, 1978:II,516; Ulucan,1984:1171).

İlk defa Karl Marx tarafından formüle edilen ve Marksist teorinin merkezinde yer alan “üretim tarzı”, belli bir tarihsel dönemde bir toplumun (toplumların) kendini yeniden üretebilen ve üretim sürecinin maddî temelini oluşturan üretim güçleri ile toplumsal sınıfların üretim ilişkilerinin eklenerek belirledikleri iktisadî bir yapı

olarak tanımlanır (Hindess ve Hirst,1975:10; Boguslavski-Karpuşin-Rakitov,1990: 263; Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:24; Divitçioğlu,2001:171).

Üretim tarzı, üretimin niteliğini veya karakteristik şeklini ve üretim sürecinin sonucu ile üretim araçları arasındaki ilişkiyi ifade eder.⁹

“Marx ve Engels’e göre üretim tarzı, bireylerin yaptığı belli bir faaliyet şeklidir. Bireylerin ne oldukları üretimlerine, yani neyi ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak ifade edilir” (Divitçioğlu,2010:102).

Üretim tarzı, toplumun maddî hayat şartları sisteminde sonuç belirleyici rol oynar. Her toplumun temel nitelikleri, ideolojik ve siyasî görüşleri toplumun üretim tarzına uygundur. Toplumlar geliştikçe üretim tarzlarını değiştirirler. Her üretim tarzı kendinden önceki üretim tarzını aştığı gibi eski üretim tarzının yenisi ile değişmesi gelişen üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sertleşmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Konumuz açısından değerlendirildiğinde, tarımsal artığın paylaşımı temel üretim araçları olan köylü ve toprak üzerindeki güç birikimine göre şekillenmektedir. Üretim sürecindeki işlevler yani toplumsal farklılaşma, her şeyden önce üretim araçlarının mülkiyetine göre şekilleniyorsa üretim süreci sonucunda ortaya çıkan ürünün paylaşımı da toplumsal hiyerarşiye göre ister istemez eşitsiz olacaktır (Şahinöz,2011:112).

Alman İdeolojisi ve Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı’da (Marx,1974; Marx ve Engels,1976) üretim tarzları olarak ilkel topluluk, kölecilik, feodalizm, Asya tipi üretim tarzı ve kapitalizmi sayan (Chesneaux,1970:23; Divitçioğlu,2010a: 116-117) Karl Marx’ın 1860’larda kaleme aldığı notlardan oluşan ve 1939 yılında Moskova’da yayınlanan *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* isimli kitapta;

“Geniş çizgileriyle, asya üretim tarzı, antik çağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilir” (Marx ve Engels,1977:124)

denilmektedir.

⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels’in üretim tarzlarını konu alan çalışmaları; Karl Marx, **Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı** (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1974; Karl Marx-Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1976; Karl Marx-Friedrich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Sol Yayınları, Ankara 1977.

Karl Marx (1818–1883) ve Friedrich Engels (1820–1895)'in takipçileri tarihte insan toplumunun gelişmesi sürecinde değişerek birbirlerinin yerini alan ilkel topluluk, kölecilik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm olmak üzere beş üretim tarzı olduğunu, eski üretim tarzının yenisi ile değişmesinin, gelişen üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sertleşmesinin yani sınıf savaşının kaçınılmaz bir sonucu olduğunu öne sürerler. Marksist ekonomik tarih “üretim tarzı” ve “sınıf savaşı” gibi kavramların egemenliği altındadır (Frank ve Gills,2003:85).

Marksist üretim tarzı kavramı; *Üretim Tarzı = üretim güçleri* (emek, üretim araçları ve bu faktörleri fiilen birleştirip üretim sürecini gerçekleştiren organ yani üretim birimi) ile *üretim ilişkileri* arasındaki karmaşık birleşimdir.

“Üretim tarzı.. yalnız maddî ürünleri üretmekle kalmaz, bu ürünlerin üretildiği üretim ilişkilerinin ve böylece de buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretir” (Marx,1990:771).

“Üretici güçler” doğanın tasarruf biçimine yani emek sürecine tekabül eder. Üretimde toplumsal ilişkiler, artık-emeğin tasarrufunun belirli bir biçimini ve artık-emeğin tasarruf biçimine uygun düşen üretim araçlarının toplumsal dağılımının özgül biçimini tanımlar ve maddî üretimin zorunlu bir ögesi olan ve üretim ilişkileri denilen şeyi oluştururlar (Hindess ve Hirst,1975:11; Zubritski-Mitropolski-Kerov, 1978:24).

Üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimleri, üretim sürecinde taraf olan toplumsal zümre ve sınıfların tarihsel var oluş biçimleri ve karşılıklı konumları ile artık-ürünün ele geçirilme (temellük) biçimi olmak üzere birbirine sıkıca bağlı, iç içe geçmiş üç unsurdan oluşan (Oyan,1998:6) üretim ilişkileri, artık yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyabildiği ve bu nedenle sınıfların olduğu toplumların açıklanmasında işe yarayan bir kavramdır. Üretim süreci içinde veya bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan ilişkileri değil, “artığa el koymanın özel biçimlerini ve mekanizmalarını” oluşturan bağıntılar üretim ilişkileridir (Borataş,1980:12).

Marksist üretim tarzı ve Osmanlı Devleti'nin üretim tarzı konusu, Türkiye gündemine 1960'larda Sencer Divitçioğlu'nun (1927–2014) yayınlandığı dönemde hem Marksist üretim tarzları hem de Osmanlı iktisat tarihi alanındaki kuramsal tartışmalara yapılan önemli birer katkı olan (Todorov,1983:4) kitapları ile girmiştir.¹⁰

Üretim tarzı kavramı, geleneksel, sanayi-öncesi ve kapitalist-olmayan tarımsal ekonomiler birçok teorik yaklaşımın konusunu oluşturur.

“Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ‘çekirdek’ tabir olunan Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde geleneksel tarım ekonomisinin organizasyon biçimi Osmanlı tarihçileri, iktisatçı ve yazarlar tarafından yoğun bir teorik ve ampirik çalışma konusu oldu” (Orbay,2010:21).

Tarihçi, iktisatçı ve sosyologların, geleneksel, sanayi-öncesi ve kapitalist-olmayan bir tarımsal ekonomi olan Osmanlı ekonomik organizasyonunu açıklamayı amaçlayan belli bir teorik model (Feodal Üretim Tarzı ve Asya Tipi Üretim Tarzı teorileri) ve kavramsal çerçeve ile hareket eden geniş tartışmaları 1980'lere kadar devam etmiştir. Tartışmanın özü Osmanlı toplumunu açıklamak için *Feodal Üretim Tarzı* veya *Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)* modelinin geçerli olup olmadığıdır. Söz konusu iki üretim tarzını kısaca açıklamak yararlı olacaktır.

1.3.2. Feodal Üretim Tarzı

Feodalizm kavramının türediği *feud* kelimesi Latince *feudum* (hizmet karşılığı bağışlanmış mülk) kelimesinden gelmekte olup “feodalizm” terimi ilk defa 18. yüzyılda Henri de Boulainvilliers (1658–1722) ve Charles Louis de Montesquieu (1689–1755) tarafından Fransız eski rejimini (*L'Ancien Régime* = 15.–18. yüzyıllarda mutlak monarşi ve aristokratlarla, ruhbanların imtiyazlarının varlığı ile simgelenen ve 1789 Fransız Devrimi ile yıkılan Fransız monarşisinin siyasî ve sosyal kurumlarını belirtmek için kullanılan bir terim) kötölemek için küçültücü anlamda kullanılmıştır (Cin ve Akyılmaz,1995:2; Kılıçbay,1985:203).

Ortaçağ Avrupası'ndaki bağımlılık durumlarını karşılaştırmaya düşkün olduğu kadar köylü topluluklarını incelemek konusunda da hünerli olan Adam Smith, insanlar arasındaki bağlar kavramını, feodalitenin yasalarını ve karışık bir toplum

¹⁰ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İÜİF Yayınları, İstanbul 1967; Sencer Divitçioğlu, *Marksist Üretim Tarzı Kavramı*, İÜİF Yayınları, İstanbul 1970.

düşüncesini, tarihçilerden çok daha iyi bir şekilde ortaya çıkarma başarısını gösterdi. Feodalite'nin ayrı bir üretim tarzı olduğunu ilk önce Smith fark etmiş, 19. yüzyıldan itibaren kapitalizm ve iktisat ilminin gelişmesine paralel olarak Ortaçağı tanımlamak için kullanılan feodalizm ve feodal ekonomi araştırılmaya başlanmıştır (Kılıçbay, 1985:203). Ancak kavrama özgünlüğünü kazandıran Karl Marx'ın katkısı oldu. Marx, feodaliteyi insanlara ve emeklerinin bir bölümüne el konulması üzerine dayalı insanlık tarihinin bir dönemine özgü ekonomik ve toplumsal bir örgütlenme tarzı olarak kabul etti.

Feodalite, kısaca ülkenin önemli miktarda toprağının belirli bir hizmet yükümlülüğü (özellikle askerî hizmet) karşılığı belirli şartlarla *fief* olarak feodal beylere (*senyör*) tevcih edilmesi olarak tanımlanabilir (Cin ve Akyılmaz,1995:5). Klasik (Marksist) 'ekonomik' tanımı ile tarımsal artığın serf ya da köylüden temellük edilip toprak sahiplerine aktarıldığı bir düzen olan feodal ekonomik örgütlenme, doğrudan üreticiden feodal rantın emek-rant biçiminde elde edilmesi üzerine kuruludur (Kılıçbay,1985:213).

Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasından sonra "barbar" olarak nitelendirilen kuzey kavimlerinin istila ve yerleşme süreci içinde uygulamaya konulan veya değiştirilen yeni üretim ilişkileri ve örgütlenmesi sonucu (Zubritski-Mitropolski-Kerov,1978:152; Tuna,1989:199-202), 8. yüzyıla kadar Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve 9. yüzyılda kemikleşen feodalite, 10. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da yeni bir ilişki örgütlenmesi hâline geldi (Duby,1976:174) ve 13. yüzyıla kadar Batı ve Orta Avrupa'nın tümüne egemen oldu.¹¹

¹¹ Feodalite hakkında en önemli çalışma bir klasik olan Mark Bloch, **Feodal Toplum**, (Çev. Melek Fırat), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007'dir. Ayrıca bkz. François Louis Ganshof, **Feudalism**, (Trans. Philip Grierson), University of Toronto Press, Toronto 1964, Witold Kula, **Feodalizmin Ekonomik Teorisi**, (Çev. Oğuz Esen), Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara 1985. Ortaçağ Avrupası'nda feodalite hakkında bkz. Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), Alan Yayınları, İstanbul 1983. Ankara 1983. Steven A. Epstein, **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, (Çev. Serap Işık), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014. Feodalite ve Osmanlı Üretim tarzının karşılaştırılması için bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Teori Yayınları, Ankara 1985; Halil Cin-Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, SÜHF Yayınları, Konya 1995; Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumu**, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

Feodalite/Feodalizm denilen bu siyasî ve iktisadî düzenin üretim biçimi olan *Feodal Üretim Tarzı*'nda araziler kral, soylular ve kilise mensupları gibi toprak sahiplerinin (*senyör*) özel mülküdür (*manoir*). Her biri bir veya daha fazla köye (*villae*) sahip olan *manoir* arazileri ister krala, ister soylulara, isterse kiliseye ait olsun üçe ayrılmaktadır. Toprakların ilki, senyörün evi, şato veya kalesinin bulunduğu *domain* ile senyörün kullanımı için ayrılan ve köylüler tarafından senyör (kral, soylu, kilise) hesabına işlenen (genellikle *manoir* arazisinin yarısı) tarlalardır (*demesne*). İkincisi, *demesne* ile birlikte üstünde tarım yapılan arazileri (*résérve*) teşkil eden, büyüklükleri değişik yerlerde önemli farklılıklar göstermekle beraber her köyde (*villae*) dikkate değer bir benzerlik gösteren, aile büyüklüğüne göre bir ailenin geçimini sağlayacak kadar topraktan oluşan köylünün tasarruf edip ekip-biçtiği tarlalar (*mansus*), üçüncüsü ise tasarruf ettikleri arazinin büyüklüğü ile orantılı olarak tüm serflerin ortak kullanımına açık olan, köylülerin odun toplamak, hayvanlarını otlatmak gibi haklarının olduğu, mülkiyeti senyöre ait orman, fundalık, otlak, çayır ve mera gibi alanlardı (*communia*) (Pirenne,1983:52-58; Heaton,1985,I,85-102; Van Bath,1963:40-53; Epstein,2014:53-68; Kılıçbay,1985:213-220).

Feodal üretim tarzında emek ve toprak olmak üzere sadece iki faktör vardır. (Kılıçbay,1985:212). Doğrudan üretici olan köylü, senyöre hem ekonomik hem de tâbiyet ilişkisi ile hukukî bakımdan doğrudan bağımlı *serf* durumundadır (Kula,1985: 10). Köylü doğrudan üreticinin belirleyici statüsü serfliklidir. Üretim ve mülkiyet ilişkilerinin aldığı şekle bağlı olarak kişisel tâbiyet ilişkisi meydana gelmiştir. Senyörün dışında bir *manoir* arazisi içinde yaşayan herkes serf veya yarı-serftir (Pirenne,1983:55). Batı feodalitesi üzerinde durduğunu belirten Marc Bloch, feodalizmi bağımlı bir köylülüğün varlığı, *fief* biçiminde toprak, ücretin hizmet karşılığı olarak temlik uzmanlaşmış bir savaşçı sınıfının egemenliği ve insanı insana bağlayan itaat ve koruma ilişkileri olarak tanımlar (Bloch,2007:257 vd.).

Feodal üretim tarzında belirleyici üretim aracı olan toprağın mülkiyeti, toprağı işleyenlerden artık-ürün elde etmenin hukukî dayanağı olmaktadır (Kılıçbay, 1985:208) ve “résérve arazi” ile “serf arazisi” arasındaki ayırım feodalitenin en güçlü unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

“Bunun anlamı feodalitede artık ürün ve gerekli ürünün üretilmelerinin birbirlerinden zaman ve mekân bakımından ayrılmalarının şart olduğudur” (Kılıçbay,1985:218).

Üretim araçları senyörün denetimi altındadır. Üretim senyör tarafından denetlenmekte ve serf üretim dışı bırakılabilmektedir. Feodalitenin oluşma aşamasında emek gücünün toprağa nazaran az olması emek faktörünün daha değerli olmasına yol açmış, bu durumdan feodalitenin temel özelliği olan kişisel tâbiyet ilişkileri ortaya çıkmıştır.

“Feodalitenin ekonomik ve toplumsal örgütlenmesi artığı üreten doğrudan üreticiye el konulması ve doğrudan üreticiden feodal rantın emek-rant biçiminde elde edilmesi üzerine kuruludur” (Kılıçbay,1985:208).

Feodal rantın ortaya çıkması için toprak sahibi (senyör) ve üreticilerin (serf) farklılaşmaları gerekir. Köylüler işledikleri toprakların büyüklüğüne göre farklılaşırlar (Heaton,1985:I,90).

Toprakların mülk olması ve serfin ancak ekip biçme hakkını elinde tutması söz konusu farklılaşmayı ve neticesinde *feodal rantı* ortaya çıkarır. Serfin ‘artık ürün’ü, senyörün kendi toplumsal konumunu yeniden üretmesi için gereklidir. Bu nedenle senyör, serfin artık ürününe ekonomi dışı zorla el koyar. Feodal rantın temel özelliği “artık ürünün serften senyöre geçmesi”, artığa angarya yoluyla el konulmasıdır. Feodal üretim tarzında artık ürüne el konulması, aynı zamanda artığı üreten doğrudan üreticiye el konulmasıdır.

Feodal üretim tarzı, Marksist teoride de önemli bir konum işgal eder. Marx ve Engels, gelişme yasalarına göre toplumların zorunlu olarak geçmesi gereken tarihî aşamalar arasında kölecilik, feodalite ve kapitalizmi sayarlar. Feodalizm köleci toplum düzeni ile kapitalist toplum düzeni arasında yer alan bir iktisadî düzendir.¹²

Feodal üretim tarzının varlığında genel bir mutabakat olmasına karşılık, bu üretim tarzının hangi toplumlara uygulanabileceği hususunda anlaşmazlık ve tartışma vardır. Bu durum birazda söz konusu üretim tarzının niteliklerinin ilk olarak Avrupa

¹² Marksist teoride feodalite hakkında bkz. Y.Zubritski, D.Mitropolski, V.Kerov, **İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum Kapitalist-Öncesi Biçimler**, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları 1978.

tarihi bağlamında çalışan Avrupalı tarihçiler tarafından ortaya konulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Feodalite konusundaki en önemli tartışmalardan biri feodalizmin sadece Ortaçağ'da Batı Avrupa'ya özgü bir sistem olup olmadığıdır. Marx, Batı Avrupa'ya özgü feodalite ile birlikte Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramı üzerinde dururken, Engels, Avrupa feodalitesi hakkında yaptığı açıklamalarda ATÜT kavramını hiç kullanmadan Doğu toplumlarının “bir çeşit tarımsal feodalite” olduğunu ifade eder (Divitçioğlu,2010a:66-67).

Marksist ve Avrupa merkezli tarih anlayışına sahip tarihçi, iktisatçı ve iktisat tarihçileri Avrupa dışında oluşan kurumları, Avrupa kurumlarıyla özdeşleştirmekte ve bunun sonucu her yerde feodalite görmekte ve feodaliteyi bir doğal ekonomi olarak nitelendirmektedir (Kılıçbay,1985:203,207). Marx'ın toplumların izlediğini öngördüğü tarihî süreçle ilgili görüşlerinden dolayı Batı'ya özgü olan gelişme kuramının evrenselleştirilmesi amacı ile hareket eden Marksist tarihçi, iktisatçı ve iktisat tarihçileri tüm toplumların aynı evrim sürecini izlemesi gerektiğini tartışmasız kabul ederek Doğu toplumlarının “burjuva” aşamasında olmadıkları için feodal olduklarını öne sürerler. Ancak bugün biliyoruz ki Avrupa dışında oluşan kurumları, Avrupa kurumlarıyla özdeşleştirmek ve bunun sonucu her yerde feodalite görmek düşüncesi yanlıştır.

Ortaçağ tarihçilerinin en önemlilerinden olan Henri Pirenne (1862–1935) feodaliteyi Batı Avrupa'ya özgü bir sistem olarak kabul etmişti. 20. yüzyılın en büyük feodalite tarihçisi kabul edilen ve Ortaçağ Avrupası'na *Annales* okulunun yaklaşımını yansıtan Marc Bloch (1886–1944) da 1930'larda feodal toplumun her yerde ortaya çıkmadığını ve Ortaçağ Avrupası'nın tamamını temsil etmediğini anlamıştı (Epstein,2014:7). Bloch'un 1939'da yayınlanan *Feodal Toplum* isimli eseri, feodal ilişkilerin Ortaçağ Batı Avrupası'nda bir toplumsal formasyon ve üretim tarzını tanımladığını ortaya koydu. Üstelik feodalitenin politik üst yapısı her yerde çeşitlilik gösterir. Fransız Ortaçağ tarihçisi George Duby (1919–1996), en fazla *Romanize* olmuş Akdeniz ülkelerinin, Ortaçağ'da Batı'nın Akdeniz dışındaki bölgelerinden farklı bir tarımsal gelişme izlediğini ortaya koymuştur (Duby,1976: 113-118).

1.3.3. Asya Tipi Üretim Tarzı

Osmanlı tarımsal, iktisadî ve malî organizasyonunu açıklamak için kullanılan bir diğer teori *Asya Tipi Üretim Tarzı* (ATÜT)'dir. ATÜT terimini ilk defa Marx, 1853'te *New York Daily Tribune* gazetesinde yayınladığı bir dizi makalede Çin (14 Haziran) ve Hindistan (25 Haziran)'ın ekonomik durumlarını incelerken kullanmıştır (Godelier,1966:13; Hobsbawm,1985:54). Marx, 14 Haziran 1853'te Engels'e yazdığı mektupta;

“Bernier,¹³ haklı olarak Doğu'daki (Türkiye'den, İran'dan ve Hindistan'dan söz ederken), bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda buluyor. İşte Doğu cennetinin gerçek anahtarı” (Marx,1977:104)

diye yazmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı müttefikleri (İngiltere, Fransa, Sardunya) ile Rusya arasında Kırım Savaşı'nın çıktığı 1853 yılı, 1848'den önce Doğu tarihi alanında düşündüğünü gösteren hiçbir kanıt bulunmayan Marx ve Engels'in Doğu'nun tarihsel sorunlarına çok fazla ilgi duydukları, Engels'in Farsça öğrenmeye giriştiği bir dönemdi (Hobsbawm,1985:54).

Engels çeşitli eserlerinde ele alıp işlediği ATÜT kavramına *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) kitabında artık yer vermese de bu kavramı Marx'ın ölümünden sonra yayınladığı *Kapital*'in II. ve III. ciltlerinde muhafaza etti. ATÜT kavramının en ileri işlenmiş şekli Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* kitabında yer almaktadır (Godelier,1966:13). Marx, ATÜT'ün diğer üretim tarzlarından (kölecilik ve feodalizm) farklı tipte bir üretim tarzı olduğunu, kronolojik olarak da adigeçen üretim tarzlarına ön gelen bir aşama olduğunu belirtmektedir.

Marx'ın ATÜT kavramını oluşturmasını, Avrupa'da 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler iktisadî ve sosyal gelişmeler ve ortaya çıkan tartışmaların ışığında değerlendirmek ve kavramın kendi tarihselliğini göz önünde tutularak incelemek gereklidir. Dünyada Batı egemenliğinin kurulmaya başlandığı 18. yüzyıldan itibaren, dünya tarihi Batı Avrupa tarihi merkez alınarak yazıldı.

¹³ François Bernier, 17. yüzyılda yaşamış Fransız fizikçi, düşünür ve seyyahdır. Hindistan'daki Babürlü /Moğol İmparatorluğu'na yaptığı seyahati ve buradaki gözlemlerini anlatan **Voyage dans les États du Grand Mogol**, Paris, 1671 isimli bir seyahatnamesi vardır.

Bu *Avrupa-merkezci* dünya tarihi anlayışı Doğu ve Batı'nın tarihlerinin birbirlerinden çok farklı bir şekilde seyrettiğini ve Doğu'nun tarihinin onun iktisadî, sosyal ve kültürel olarak gelişmesini engellerken Batı'nın tarihinin bu gelişmelerin önünü açtığını iddia eder (İslamoğlu,2010:31).

Doğu-Batı karşıtlığına dayanan dünya tarihi anlayışını Marx da benimsemişti. Marx, Asya'nın tamamında üretici güçlerin Batı gelene kadar “geleneksel”, “geri” ve “durgun” olduklarını ve Batı kapitalizminin, ATÜT'ü sonsuza kadar sürmesi muhtemel uykusundan uyandırdığını söyler (Frank,2010:40). Marksist ekonomik tarih, “Batı'nın yükselişi” ve “kapitalizmin gelişimiyle” ilgili olarak “burjuva” karşıtları kadar, hatta daha da fazla Avrupa-merkezci olagelmıştır (Frank ve Gills, 2003:85).

“Marksistlerin yaptığı feodalizm, mutlakiyet ve burjuva devrimine yönelik analizlerin büyük kısmı ve ‘Avrupa'nın sözde üstünlüğü ve özgünlüğü’ saplantıları, Batılı uygarlık kibrinin yani *oryantalizmin* ‘tarih kisvesine bürünmüş ideoloji’ ve ‘oryantalizmin kızıla boyanması’ gibi başka biçimlerde devam ettirilmesidir” (Frank,2010:40).

Doğu toplumlarının gelişmemesini (daha doğrusu kapitalizmin Doğu'da gelişmemesini) ATÜT kavramı ile açıklamaya çalışan (İslamoğlu, 2010:34) Marx, sanayi devrimi, Batı Avrupa'nın sanayileşmesi ve sömürgeciliğe başlamasının ardından 19. yüzyılda ortaya çıkan *Avrupa-merkezci* bir bakışla, Asya'yı tanımlamak ve ATÜT'ün temel yapısını ortaya koymak için başvurduğu kaynaklarda oldukça seçici davranmıştır.

Marx, ATÜT'ü açıklarken, kendisini çok etkilemiş olan ve erken modern tarih ve Asya'nın konumu hakkında düşünceler öne süren, “kadim Çin, Mısır ve Hindistan'a ait zenginlik ve kültür birikiminden” övgüyle bahseden ve “tarihteki en büyük olayların” insanlığa Avrupalılar tarafından verilen bir hediye, yani medeniyet, kapitalizm veya her ne ise o olduğunu düşünmeyen (Frank,2010:39) Smith yerine, Asya ve Doğu'da “doğal bir durum” ve “yönetim modeli” olarak despotizmden söz eden ve “durağan Asyalı devlet” kurgusunu benimseyen Mill, Rousseau ve Montesquieu'yü izler ve ATÜT ile birlikte ilk defa Montesquieu tarafından dile getirilen itaatkâr köylü halkın despotça yönetildiği *Asya Tipi Despotizm/Doğu*

Despotizmi'nin Osmanlı Devleti, İran, Çin ve bütün Doğu'da yönetim şekli olduğunu öne sürer (Frank, 2010:40).

ATÜT, Doğu Despotizmi yaklaşımının birçok varsayımını da içinde taşır. Doğu Despotizmi, yönetenler ve kanun yokluğu yani üst yapı unsurları üzerinde ATÜT ise Doğu toplumlarındaki tabakalaşma düzeninin üretim biçimi yani altyapı unsurları üzerine vurgu yaparlar.

Maurice Godelier'nin ifadesi ile (1974:42);

“Marx ve Engels'e göre ATÜT kavramının temel faydası, ilkel topluluklardan itibaren Devlet'in ve sınıf istismarının nasıl doğduğunu göstermesinden ileri gelmektedir. Marx ve Engels, bu doğuşu büyük kamu hizmetleri ve özellikle sulama işlerinin gerçekleşmesine bağladıkları ölçüde bu kavram onlara bir takım Asya toplumlarına özgü ve Doğu Despotizmi'nin bir anahtarı olarak görülmüştür.”

Marx'ın ATÜT konusundaki yazıları bir bütün oluşturmaktan uzak, sistemsiz, çoğu zaman çelişen ve çok dağınık fikirlerden ibaret olduğu görülmektedir (Kılıçbay, 1985:4). Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* isimli kitabında Asya ülkelerine özgü bir sosyo-ekonomik formasyonu değil, bu ülkelerdeki mülkiyet biçimlerinin özgül bir özelliğini anladığını belirtir (Heyet,1978:38). Marx'ın Asya toplumlarına tek bir düzenin hâkim olduğu yolunda peşin bir yargısı yoktu. “Asya Biçimleri” derken çoğul kullanmayı tercih etmişti (Sezer,1979:29).

Marx'ın ATÜT kavramının, çeşitli eserlerinde ifade ettiği¹⁴ başlıca özellikleri şunlardır;

1. *ATÜT'te emek, toprak ve su olmak üzere üç temel üretim faktörü vardır:*

“Suyu iktisadî ve ortaklaşa kullanma ihtiyacı.. uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Doğu'da iradi birleşmelerden ziyade merkezi hükümetin müdahalesini gerektirmektedir. Bütün Asya hükümetlerine düşen iktisadi görev kamu işleri yapmaktır” (Divitçioğlu, 2010a:4).

¹⁴ Karl Marx, **Kapital. Ekonomi Politğin Eleştirisi**, C. I (Çev. Mehmet Selik), Sol Yayınları, Ankara 1966; Karl Marx, **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1974; Karl Marx-Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1976; Karl Marx-Friedrich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Sol Yayınları, Ankara 1977.

ATÜT'ün temel özelliği büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devlettir. Sistemin kendini yeniden üretmesinin ve sürdürmesinin temel mekanizması merkezî otoritenin (devletin) artığın ve üretimin edinimi üzerindeki kontrolüdür (Orbay,2010:24).

2. Özel Mülkiyetin Yokluğu:

“Asya biçiminde mülkiyet yok, sadece bireyin toprağa tasarrufu durumu; gerçek mülk sahibi komündür. Kolektif mülkiyet dışında başka bir toprak mülkiyeti yoktur” (Marx,1977: 86).

ATÜT'ün temelinde yer alan en belirgin özellik, toprakta özel mülkiyet değil yalnızca bireysel *zilyet*¹⁵ olması (Marx,1977:22) ve toprağın devletin mülkü olmasıdır (Yerasimos,1980:78). Asya'daki arazi, iklim ve toprak şartları tarım yapılabilmesi için devletin inşa edebileceği büyük sulama tesislerini gerektirdiğinden topraklar özel mülk olamaz. Toprak ya köyün ortak mülkü veya devletin mülküdür (Divitçioğlu, 2010a:4).

3-Doğu Despotizmi: Toprakların devlete ait olması ve toprakta özel mülkiyetin olmaması nedeni ile devlete meydan okuyacak toprak sahibi bir sınıf yoktur. Ortak toplumsal sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun ve birbirinden yalıtılmış yaşayan köy toplulukları despotik devlet otoritesine karşı çıkamaz. ATÜT'de küçük topluluk yapılarının üstünde yer alan ve bunları kapsayan devlet, bu toplulukların hâmisî rolünde ortaya çıkar. Ancak yönetici sınıfın baskı aracı olan devlet artı değerın büyük bölümünü kendine ayırır ve ekonomik sömürünün baş sorumlusudur.

4-Aracı Sınıfların Yokluğu: ATÜT'de devletin (yönetenler) köy topluluklarını oluşturan köylü üreticiler üzerindeki otorite ve taleplerini denetleyecek ve sınırlayacak aracı sınıflar yoktur. Marx'a göre eksiklik doğu toplumlarında sınıfların ve sınıf mücadelesinin neden ortaya çıkmadığını, dolayısıyla Doğu'nun iktisadî ve sosyal durağanlığını açıklıyordu (İslamoğlu,2010:40).

¹⁵ *Zilyet*, sahibi kendisi olsun olmasın taşınır veya taşınmaz bir malı kullanmakta olan kimsenin bu mal üzerindeki fiili hâkimiyeti olarak tanımlanabilir.

5-Bağımsız Köylü Üretimi: ATÜT'e temel niteliğini, kendi kendine yeterli, çevreden soyutlanmış, birbirinden bağımsız ve kapalı bir ekonomiye sahip küçük köy birimlerinin varlığı verir (Keyder ve İslamoğlu,1977:56; Sezer,1979:55). Söz konusu birimlerden oluşan bir kırsal toplumun varlığı ve devletin üstlendiği kamu işleri toprakta devlet mülkiyetini doğurur ve köylülerden elde edilen artık-ürün devlete aktarılır (Divitçioğlu,2010a:8).

“Toprak rantının başlıca devlet geliri olduğu Asya ülkelerinde bunun aynı olarak ödenmesi, buralarda tabii şartlar ve ilişkilerin değişmezliği sebebiyle durmadan olduğu şekilde yenilenen üretim ilişkilerine dayanıyordu ki bu ödeme şeklinin kendisi de bir yandan eski üretim biçiminin devamını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalışının sırlarından biri budur” (Marx,1966:176).

Durağan üretim ilişkilerine dayanan, dolayısı ile eski üretim tarzının sürdüren rant biçiminin temel özelliği, tüm tarımsal artığın devletçe temellüktür. Köy birimlerinin kendini-destekler niteliği köy ekonomisinin durağan kalmasına yol açtığı gibi yaratılan artık-ürünün vergi, haraç ve angarya yolu ile devlete geçen bölümünün devlet ricalinin tüketimine tahsis edilmesi ekonomik gelişmeyi önler (Divitçioğlu,2010:14). Kırsal toplumu oluşturan köy toplulukları ortak çıkarları olmasına rağmen, bunları sınıf çıkarları olarak tanımlayabilecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksundurlar. Köy toplulukları despotik devletin otoritesine karşı çıkacak bir sınıf gücü teşkil edemezler (İslamoğlu,2010:40). Bu durum ATÜT'ün durağan ve tarihsiz olmasının nedenidir. Ancak ATÜT köyleri kendi kendilerine yeten, kapalı, çevreden soyutlanmış köyler olsalardı bu köylerin bir üst-birliğe temel teşkil etmeleri mümkün değildi. Köyler bağımsız ve küçük siyasi birimler oluşturabilirler. Kendi dışlarında bir güce bağlanmayı hele vergi ödemeyi kabul etmezlerdi. Bu durumda vergi ancak 'zor'la alınabilirdi.

6-Genelleşmiş Kölelik: ATÜT'de toprağın tasarruf hakkına sahip olan birey, hem köleci üretim tarzının kölesinden hem de feodal üretim tarzının serfinden çok farklıdır. Adıgeçen üretim tarzlarında emek, üretim aracının kendisidir. ATÜT'de tek başına mülksüz olan birey üretimi sadece kullanma-değeri yaratmak için yapar (Divitçioğlu,2010a:11). Birey, toprağın tasarruf hakkına sahip olduğundan dolayı hürse de ATÜT'de doğrudan üretici köylünün çoğunlukla aynen tahsil edilen vergi,

haraç ve angarya yolu ile devlete aktardığı artık-ürün ve devletin tarımsal artığı toplamasını mümkün kılan ideolojik ve hukukî yapı nedeni ile Marx'ın "genel kölelik" diye adlandırdığı biçimde sistemde topluluğun birliğini temsil edenin (devletin) genelleşmiş kölesidir (Keyder ve İslamoğlu,1977:56). ATÜT'te genel kölelik, halk kitlelerinde görülen genel bir baş eğmedir. Bir topluluğun başka bir topluluk (devlet) tarafından dolaysız sömürülmesidir (Sezer,1979:59).

7-Devletin Gelir Kaynağının İç Talan ve Dış Talan Olması: Genellikle "aynen" tahsil edilen vergi (iç talan), ATÜT'ün egemen olduğu devletlerin savaşlarda elde edilen haraç ve ganimetlerle (dış talan) birlikte tek gelir kaynağıdır. Marx, ATÜT'te vergilendirmeyi iç yağma olarak kabul eder. Buna karşılık, ATÜT'te üretim fazlasının/ verginin toplanmasının hiçbir zaman iç yağma olmadığı bir görev karşılığı olduğu bilinmektedir (Godelier,1974:68-69; Sezer,1979:56).

Batı'nın tarih boyunca Asya'yı kendi toplumsal yapısını daha iyi anlamak amacıyla araştırdığını gösteren (Anderson,1974:261) Anderson gibi Marksist yazarlar, Marx'ın ATÜT kavramının kökeni Aristo'ya kadar uzanan Doğu-Batı karşılaştırmasına dayandığını, ATÜT'ün sınıfsız bir toplumda son derece gelişmiş devlet yapılarının olmasını (Osmanlı Devleti, Safevî Devleti, Hindistan Babürlü İmparatorluğu, Çin) açıklamadaki teorik ve betimlediği Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihî gelişmesine tekâbül etmediği için ampirik yetersizlikleri ortaya koymuşlardır (Anderson,1974:462-549; İslamoğlu,2010:47).

İngiliz Marksist sosyolog ve siyaset bilimciler Barry Hindees ve Paul Hirst, Divitçioğlu'nun da alıntılacağı gibi (2001:184)

"Genel bir üretim tarzı teorisinden, değişik üretim tarzları üretilemez. Yani yapısalıcı (ve de idealist) olarak kurulmuş bir üretim tarzı yapısında bulunan üretim güçleri ve üretim ilişkilerinden oluşan elemanlar şu ya da bu kapsam ve içerikteki tarihsel sosyal sistemlere uyarlanarak değiştirilip, onlardan özgül bir üretim tarzı elde edilemez"

demekte ve "ATÜT'de sömürü biçimi olan vergi-rantın feodal rantın yalnızca bir türü olduğunu" ifade ederek ATÜT'ü yok saymaktadırlar (Mann,2103:36-37).

Marx'ın ATÜT üzerine ileri sürdüğü görüşlerin olgunlaşmamış ve netleşmemiş denemelerden oluşması bir yana, bu görüşlerin 19. yüzyıl Batı Oryantalist tarihçiliğinden aldığı güçlü etkiler, ATÜT'ün Avrupa-dışı toplumlara da Avrupa-merkezci bir bakışla yaklaşabileceğini göstermekteydi (Oyan,1998:130).

Huricihan İslamoğlu, son yıllarda Andre Gunder Frank'ın *ReOrient Global Economy in the Asian Age* isimli kitabı¹⁶ gibi Asya'yı merkez alan dünya tarihi çalışmalarının Batı merkezli araştırmaların farklı bölgelerin tarihlerini ne kadar çarpıtmış olduklarını söylemektedir (İslamoğlu,2010:31). Frank kitabında “Avrupa-merkezci sosyal kuramdan son derece farklı sonuç ve çıkarımlara ulaşıldığını ve söz konusu kuramın tepe üstü çevrildiğini, ayakları yere basacak hale getirildiğini” (Frank, 2010:76) yazmaktadır. Uluslararası ilişkiler uzmanı John M. Hobson da *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* isimli kitabında¹⁷ “temel iddiasının Doğu'nun Avrupa-merkezci reddinin ve ilerlemeci dünya tarihi içinde Doğu'nun ihmal edilmesinin bütünüyle uygunsuz olduğunu ortaya koymak” olduğunu (Hobson,2007: 20-21) ifade eder.

1.3.4. Osmanlı Devleti'nin Üretim Tarzı Tartışmaları

Tarihin gördüğü en uzun ömürlü imparatorluklardan biri olan Osmanlı Devleti dâhil olmak üzere batılı olmayan (Türkiye, İran, Hindistan) toplumların üretim tarzları 1850'lerde Marx'tan başlayarak üretim tarzı tartışmalarının öznesi ve konusu hâline gelmiş ve bu toplumların üretim tarzlarının ancak toprakta özel mülkiyetin yokluğu vakası ile açıklanabileceği öne sürülmüştür.

Türk İktisat Tarihi biliminin kurucusu Barkan'ın “bütün zenginliğini topraktan çıkararak bir devir ve medeniyet nizamının hususiyetlerini” (Barkan,1943:V) taşıdığını ifade ettiği Osmanlı Devleti'nin çalışmamızın kapsadığı 1300–1600 yılları arasında kırsal hayat, köylülük/köy toplumu, tarım ve tarımın vergilendirilmesi gibi konularda yapılmış araştırmalara ve yapılan tartışmalara ilişkin bilgi vermek yararlı olacaktır.

¹⁶ Andre Gunder Frank, *ReOrient Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Berkeley 1998. Türkçe Tercümesi: *Yeniden Doğu Asya Çağında Küresel Ekonomi*, (Çev. Kâmil Kurtul), İmge Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁷ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev. Esra Ermert), YKY, İstanbul 2007.

Osmanlı Devleti'nin köy toplumu/köylülüğü ve tarım ekonomisi konusundaki ilk çalışmalar, Türkiye'nin önemli siyasî, iktisadî, toplumsal ve kültürel devrimlere ve büyük değişimlere sahne olduğu, Cumhuriyet Türkiye'si'nin Türk Devrimi'ne ulaşan tarihî sürecin ekonomik yönünü ortaya koyma ve ülkenin toprak, köylülük, tarım ve üretim gibi asırlık meselelerine çözüm arama çabası içine girdiği 1930'larda ortaya çıktı.

Çok uluslu ve teokratik bir imparatorluktan seküler bir “ulus-devlet”e yüzyıl içinde üstelik büyük toplumsal acılar ve kırılmalar yaşarak, bedel ödeyerek ve “anti-empyralist” olduğu ifade edilen bir “Millî Kurtuluş Savaşı” verilerek geçmiş olan Türkiye’de bu çalışmaların o dönemde hem Batı’ya hem de eski çok uluslu ve teokratik yapıya tepkili olması anlaşılabilir bir durumdur.

Osmanlı mülkünün paylaşım ve pazarlık konusu olduğu I. Dünya Savaşı daha devam ederken, 1910'larda Robert College’de öğretmenlik yapmış bir ABD vatandaşı olan ve Osmanlı Devleti'nin kökenleri meselesini araştıran Herbert Adams Gibbons (1880–1934), Türklerin 14. yüzyıl Anadolu’sunda Osmanlı Devleti gibi bir siyasî organizasyonu kurmak için gerekli kültürden yoksun olduğu, kurucuların aslında Müslüman olmuş yerli Hıristiyan Rumlardan oluşan “Osmanlı ırkı” olduğu ana fikriyle bir kitap yayınladı.¹⁸ Osmanlı tarihçileri Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) ve Nicolae Iorga’dan (1871–1940) itibaren Batı’daki Avrupa-Merkezli, Hıristiyan ve milliyetçi tarih yazıcılığına egemen olan düşünce vergi ve tımar sistemi dâhil olmak üzere Osmanlı kurumlarının Bizans’tan alındığı idi. Milliyetçiliğin açık bir şekilde ırkçılıkla ilişkilendirildiği 20. yüzyılın başlarının patlamaya hazır ortamında açıkça önyargılı olan bu iddialara karşılık (Kafadar,2010:13), Osmanlı Devleti'nin yalnızca Türk-İslâm devlet geleneğinin devamı olduğunu kanıtlama gayreti içine giren Türkiye’deki milliyetçi tarihçiliğin tepkisi olarak kabul edebileceğimiz (Pamuk,2005:20) Mehmet Fuat Köprülü (1890–1966), Osmanlı Devleti'nin kökenlerine ilişkin çalışmasına Gibbons’un tezini çürüterek başlıyor ve 13. ve 14. yüzyıllar Anadolu’sunun toplumsal ve ekonomik yapılarını tahlil etmeye geçiyordu.

¹⁸ Herbert Adams Gibbons, **The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)**, Century Co, New York 1916. Türkçe Tercümesi: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**, (Çev. Ragıp Hulusi [Özdem]), Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

Köprülü'ye göre bu yapılar Osmanlı başarısının olmazsa olmaz şartları niteliğinde idi. Köprülü'nün 1931 yılında yayınlanan “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar” başlıklı uzun bir makalesi ve 1934 yılında Fransızca olarak yayınlanan *Les Origines de L'Empire Ottoman* adlı ve Gibbons'un teorilerinin çürütülmesinden fazla olarak detaylı bir yöntem tartışması içeren kitabında kuruluş dönemi Osmanlı köy toplumu, kırsal hayatı ve vergileme konuları ilk defa yer aldı.¹⁹

Osmanlı tarihinin ekonomik ve toplumsal şartlarını ve Türkiye'nin geri kalmışlık vakiasını ziraî yapılar üzerinden ele alan İsmail Hüsrev Tökin (1902–1992)²⁰ ve Hüseyin Avni Şanda'nın (1902–1972)²¹ 1930'lu yıllarda yayınlanan eserleri, ülkemizde Osmanlı köy toplumu, kırsal hayatı ve vergileme konularında yapılan, açıkça ifade edilmemiş olsa da kuramsal olarak “tarihsel materyalizm” yöntemi ile yazılmış olan ilk kitaplardı. Her iki yazar ekonomik ve toplumsal yapıya ilişkin çözümlenmeleri “Osmanlı feodalitesi” düşüncesi çerçevesinde yaparlar.

Köprülü'nün öğrencisi Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888–1977), çalışmalarında arazi ve vergi sistemi dâhil olmak üzere Osmanlı kurumlarının Türk-İslâm kökenlerini vurgularken,²² bir başka öğrencisi Selçuklu tarihçisi Osman Turan (1914–1978), Anadolu Selçuklu toprak hukuku ve toprak düzeninin temellerinin Orta Asya'da atıldığına ve İslamî dönemde yeni unsurlarla takviye

¹⁹ Mehmed Fuad Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *THİTM*, C: I, 1931, ss. 165-313; aynı yazar. *Les Origines de L'Empire Ottoman*, Bocard, Paris 1935. Türkçesi: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, TTK Yayınları, Ankara, İstanbul 1959.

²⁰ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Kadro Mecmuası Neşriyatı, İstanbul 1934; 2.Baskı: İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

²¹ Hüseyin Avni Şanda, **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**, Sinan Matbaası, İstanbul 1932, 2.Baskı: **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi-1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976; aynı yazar. **Reâya ve Köylü**, Tan Matbaası, İstanbul 1941. 2. Baskı: Habora Yayınları, İstanbul 1970.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri: Siyasî, İdarî, Fikrî, İktisadî, Hayat; İlmî ve İçtimaî Müesseseler; Halk ve Toprak**, TTK Yayınları, Ankara, İstanbul 1937; aynı yazar. “Ondört ve Onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi”, *Belleten*, C: 2, No:5-6, 1938, ss. 99-106; aynı yazar. **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal. Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış**, TTK Yayınları, İstanbul 1941.

edilip korunduğunu açıklarken, Bizans'ın etkisini önemsiz göstermekte hocalarını takip ettiler.²³

Köprülü, Uzunçarşılı ve Turan gibi birikimli ve donanımlı önemli tarihçiler, - büyük bölümü onlar kadar birikimli ve donanımlı olmayan- sonraki milliyetçi tarihçi kuşakları da etkilediler. Köprülü ve Turan'ın Türklerde Batı tarzında bir feodalizm bulunduğuna ilişkin fikirleri, hem Avrupa Ortaçağı/Feodalite ve hem de çok önemli bir İslam Ortaçağı uzmanı olan Fransız Marksist tarihçi Claude Cahen (1909–1991) tarafından kabul görmedi (Cahen,2000:130 vd).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lûtfî Barkan (1902–1979) ile Türk tarihçiliğinde yeni bir dönem başladı. Ülkü Dergisi ve başka dergilerdeki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorunlarını ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça, yapılacak yorumların daima eksik olacağına inanan, 1943'te arşivlerimizde bulunan yüzlerce tahrir defterinden derlediği sancak kanunnâmelerini yayınladıktan sonra (İnalçık,2006:30-31), iktisat tarihi kapsamında Osmanlı arşivlerindeki belgeleri kullanarak iktisadî ve sosyal tarih araştırmalarında çığır açan incelemeler yayınlayan Barkan'ın arşiv belgelerine dayanan akademik çalışmaları Osmanlı toprak düzeni hakkında bugün de konunun en önemli kaynakları arasında yer alır.²⁴ Osmanlı toprak düzeni, Barkan'ın öncü çalışmalarından 20 yıl sonra Köprülü'nün talebesi tarihçi Mustafa Akdağ (1913–1973)²⁵ ve 30 yıl sonra hukukçu Halil Cin tarafından akademik olarak yeniden

²³ Osman Turan, “Le droit terrien sous les Seljoukides de Turquie: Terre domaniales et diverses formes de propriété privée”, *Revue des Etudes Islamiques*, 1948, ss. 25-49 (Türkçe Ter. “Türkiye Selçuklarında Toprak Hukuku Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971 içinde 69-91); aynı yazar. “İktâ”, *İA*, C: V/II, 1950, ss. 949-959.

²⁴ Ömer Lûtfî Barkan'ın söz konusu çalışmaları: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, *Ülkü*, C: IX, No: 49, Mart 1937, ss. 33-48, C: IX, No: 50, Nisan 1937, ss. 101-116, C: IX, No: 53, Temmuz 1937, ss. 329-341, C: X, No: 56, Birinciteşrin 1937, ss.147-159, X/58, Birincikanun 1937, ss. 293-302, C: X, No: 59, İkincikanun 1938, ss. 414-422; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *II. Türk Tarih Kongresi. İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK Yayınları, İstanbul 1943, ss. 1002-1013; “XV. ve XVI'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri”, *İÜİFM*, C:I, No:1, 1939, ss. 29-74; **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Cild: Kanunlar**, İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

²⁵ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi I 1243-1453**, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1959, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II 1453-1559**, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1971.

ele alındı.²⁶ Osmanlı belgelerine dayanan ve Barkan'dan sonra siyasî tarihçilik geleneğinin dışına çıkılan bir çalışma olmasıyla dikkat çeken Akdağ'ın iki cildini yayımlayabildiği kitabı Türk tarihçiliğinde ilk ekonomik tarih denemesi kabul edilir (Turhan,2013:117).

20. yüzyıl tarihçiliğine en büyük katkıyı *Annales Okulu* yaptı. *Annales*'in ilk kuşağını teşkil eden Marc Bloch (1886–1944) ve Lucien Febvre (1878–1956) gibi tarihçiler, tarih disiplinini sosyo-politik olandan sosyo-ekonomik olanın eksenine taşıyarak toplumsal tarih çalışmalarına farklı bir bakış açısı getirdiler.

“Tarım rejimlerini inceleyen Marc Bloch, geçmişe ibadet etmekten başkasını yapmayan antikacı mesleği ile çevresine bakmaktan zevk alan tarihçi mesleğini karşı karşıya getirir.. *Annales* okulunun tüm tarihçiler kuşağı, kilise kayıtlarına, tahıl ve yiyecek fiyatlarına saldırırlar, muhasebeler çıkartır, eğriler ve döngüler oluştururlar. Fiyat dizisi gibi demografik dizi de ellili yılların *Annales*'ci söyleminin amentüsü halini alır” (Dosse,2008:56, 94).

Bu çalışmaların Türkiye’de de etkileri oldu. Köprülü, Barkan, Sabri F. Ülgener (1911–1983), Niyazi Berkes (1908–1988), İnalçık ve Akdağ başta olmak üzere bilim adamları ekonomik ve toplumsal tarih sahasına yöneldiler.²⁷

II. Dünya Savaşı sonrasında *Annales Okulu*'nun ikinci kuşağının en önemli temsilcisi olan ve 16. yüzyıl Akdeniz tarihi konusunda yazdığı 1949’da yayınlanan *magnum opus* klasik kitabı²⁸ Türk tarihçiliğinde de ilgiyle karşılanan²⁹ Fernand Braudel (1902–1985), sosyo-ekonomik yapılar düzeyinde Osmanlı Devleti ile yeniçağ Avrupa devletleri arasında ortak tutumların olduğunu ifade eden ilk Avrupalı tarihçi oldu.

Braudel’in ana akım tarih disiplini için teklif ettiği *total* (bütüncül) ve *comparatif* (karşılaştırmalı) yaklaşımın etkili olduğu yıllarda Türkiye’de Osmanlı ekonomik ve toplumsal tarihiyle uğraşan tarihçi, iktisatçı ve toplum bilimciler

²⁶ Halil Cin, **Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, AÜHF Yayınları, Ankara 1969.

²⁷ Konu hakkında bkz. Peter Burke, **Fransız Tarih Devrimi *Annales Okulu***, (Çev. Mehmet Küçük), Doğu ve Batı Yayınları, Ankara 2002; **Tarih ve Tarihçi *Annales Okulu* İzinde**, (Der. Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007; Erdem Sönmez, ***Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih Yazımı***, Daktylos Yayınevi, İstanbul 2008.

²⁸ Fernand Braudel, ***La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l’époque de Philippe II***, Paris 1949.

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Philippe II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri”, ***İÜİFM***, C: XII, No: 3-4 1951, ss. 173-192.

tarafından, hem Marx'ın *social formation* (toplumsal temel yapı) hem de Braudel'in *total history* (bütüncül tarih) kavramları esas alınarak kapitalizm öncesi toprak mülkiyeti ve üretim biçimi hakkında teoriler ortaya atıldı ve tartışmalar yaşandı.

Avrupa'da, II. Dünya Savaşı sonrasında ve sömürgeciliğin tasfiyesi sürecinde Marx'ın Hindistan ve Çin üzerine yazdıklarını temel alan ATÜT tartışması ortaya çıktı. Karl Wittfogel (1896–1988), kendi “hidrolik ekonomi” görüşüne dayanan, büyük çaplı kanal ve su işlerinin imparatorluk tarafından merkezî bir tarımsal-ıdarî despotizmi zorunlu kıldığını iddia eden (Mann,2013:45) güçlü, kendine has ve fazla siyasî olan *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven/London 1957) isimli kitabını yayınladı. Wittfogel'in ATÜT'ü toplumsal bir üretim tarzı olmaktan çıkararak Asyatik ve “su işleriyle uğraşan toplum” haline getiren ve buradan hareketle SSCB ve ÇHC ile Sosyalist bloka eleştiriler yönelten, sosyalizmin geçmişteki Asya despotizmlerinin değişik bir kılıkla ortaya çıkmasından ibaret olduğunu öne süren kitabının yayınlanması, Marksist ve Marksist olmayan doğu bilimciler arasındaki tartışmaya yeni bir hız kazandırdı (Briant,1985:218). Bu tartışmada en uç retlerden biri önce SSCB yanlısı, sonra Sovyet bilimci olan Fransız Komünist Partisi (PCF) mensubu Alain Besançon'a aittir.

“Sovyet sistemi bana uygarlığın tam tersi gibi gelmektedir. SSCB'yi barbar olarak nitelenmek haksızlık olur. SSCB'ye değil barbarlara haksızlık” (Dosse,2008:212).

ATÜT tartışması, Marx'ın uzun süre söz edilmemiş olan görüşlerinin yer aldığı *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* kitabı³⁰ ile Fransız Marksist antropolog Maurice Godelier'nin çalışmasının³¹ yayınlanmasının ardından küresel bir tartışma ve ilgi alanı hâline geldi. Bu tartışma Türkiye'ye de ulaştı ve Behice Boran'ın (1910–1987) *Yön Dergisi*'nin 28 Kasım 1962 tarihli 50. ve 5 Aralık 1962 tarihli 51. sayılarında yayınlanan “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet” başlıklı, Osmanlı toplumu ve üretim tarzı tartışmalarının ilk örneği olan makalesinin ardından, belli bir

³⁰ İngilizce tercümesi: **Pre-Kapitalist Modes of Production**, (Ter. Eric J. Hobsbawm), Lawrence & Wishart, London 1964. Türkçe tercümesi: **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, (Ter. Mihri Belli), Sol Yayınları, İstanbul 1967.

³¹ Maurice Godelier, **Notion de “mode de production asiatique” et les schémas marxistes d'évolution des sociétés**, Centre d'études et de recherches marxistes, Paris 1964. Türkçe Ter. **Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara göre Toplumların Evrimleri**, (Çev. Atilla Tokatlı), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1966.

teorik model ve kavramsal çerçeve ile hareket eden “Feodal Üretim Tarzı” ve “Asya Tipi Üretim Tarzı” yaklaşımını savunan çalışmaların konusu oldu.

1960-1980 arasında, geleneksel ve kapitalist-olmayan bir ekonomiye sahip olduğu kabul edilen Osmanlı Devleti'nin toplum yapısı ve tarımsal ekonomisi, Türk solunun ilgi alanına girdi. Türkiye'yi “dönüştürmek” amacıyla önce içinde yaşanılan toplumun tahlil edilmesi, bunun için de var olan toplumun üstünde yükseldiği geçmiş ilişkileri yani Osmanlı'yı anlamak ve yorumlamak gerekiyordu. Bu yıllarda Osmanlı, Türk solu için temel araştırma ve tartışma alanını teşkil etti.

1960–1980 arasındaki dönemin ideolojik atmosferi içinde ATÜT tartışmasına daha çok sosyalist dergilerde neşredilen tanıtma yazıları ve çevirilerle katılan (Hanioğlu,2010:XIII) iktisat, tarih ve sosyoloji alanında çalışan Marksist Türk bilim adamı, akademisyen, araştırmacı ve aydınları ATÜT ile uğraştılar ve yayınlar yaptılar.³² Anılan yazarlar,³³ kıt malzeme kullanarak, Köprülü, Barkan, Akdağ, İnalçık, Tökin ve Şanda'nın eserleri ile Hammer, Gibbons, Toynbee, Gibb ve Bowen gibi Batılı yazarların kitaplarından istifade ederek ve onlara gönderme yaparak Osmanlı toplumsal yapısı ve toprak düzenine ilişkin kitap ve makaleler yayınladılar ve genel hükümlere varmaya çalıştılar.

³² ATÜT tartışmaları ve yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi; Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Marksist Üretim Tarzı Kavramı**, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 38, not 4-6. Rıdvan Turhan, **Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi**, Çizgi Yayınları, Konya 2013, ss. 135-156.

³³ Asaf Savaş Akat, “Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm Öncesi Toplular: Asya Toplumunu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 1, Bahar 1977, ss. 34-48; Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973**, HÜ Yayınları, Ankara 1975, ss. 1-25; Korkut Boratay, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1980; Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, İÜİF Yayınları, İstanbul, 1967; aynı yazar, “Yeniden Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisine Giriş”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 2, Yaz 1977, ss. 133-156; Muzaffer İlhan Erdost, **Kapitalizm ve Tarım**, Onur Yayınları, Ankara 1984; aynı yazar, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri**, Onur Yayınları, Ankara 1989; Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Teori Yayınları, Ankara 1985; İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması Batılaşma**, Ant Yayınları, İstanbul 1969; aynı yazar, “Asyagil Üretim biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 2, Yaz 1977, ss. 3-30; Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplam Yapısı**, Ant Yayınları, İstanbul 1963; aynı yazar, **Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığı'nın Kökeni**, Tel Yayınları, İstanbul 1971; aynı yazar, **Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri**, Ant Yayınları, İstanbul 1971; Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e**, (Çev. Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Osmanlı tarihini Marksist teori ve ATÜT'e göre yorumlayan yazarların Osmanlı arşiv belgelerini kullanma yeteneğine sahip olmadıkları ve yorumlarında teoriye fazla bağlı kaldıkları bir gerçektir (İnalçık,2006:40). Ancak söz konusu yazarlar, Osmanlı kronikleri ve belgelerini okuyabilecek dil bilgisinden mahrum olmalarına ve tarihsel materyalizm doğrultusunda acele hükümler vermelerine karşılık, tarihi toplumsal bilimlere çerçevesinde incelemek ve daha geniş kitlelere ulaştırmak yolunda öncü bir atılım yaptılar.

Osmanlı toplumsal düzenini açıklama çabası ile söz konusu dönemde Taner Timur'un ufuk açıcı kitabı ve Halil Cin'in kitabının yeni versiyonu piyasaya çıktı.³⁴ Son olarak, büyük ölçüde Barkan'ın eserlerine dayanan, ancak Batı neşriyatını kullanmayan "Siyasal İslâmcı" yazarlar tartışmada yer aldılar ve yayınlar yaptılar.³⁵

ATÜT tezlerinin telif veya çeviri eserlerle, hem üretim tarzı ve özellikle feodal üretim tarzı kavramları konusunda, hem de Eskiçağ ve Ortaçağ Avrupa tarihi hakkında yeterli bilgi ve donanıma sahip olmayan çevrelerin önüne gelmesi, sol aydınları Osmanlı Devleti'nin üretim tarzı ve toplumsal yapısının ATÜT veya Feodal Üretim Tarzı olduğu düşüncelerini savunanlar olarak ikiye böldü. Sağ aydınlar ise kendi dünya görüşlerine göre bir tarafı daha ağır basmak üzere "Türk, İslâm tarih ve kültür kökenlerinden gelen" "fevkaladelik" ve "bizim bir eşimiz yok" anlayışında, ciddi çarpıtmalar da yaparak "Osmanlı'nın kendine has olduğu" düşüncelerini savundular.

Yukarıda anlattığımız tartışma ve yayınların Türkiye'ye önemli bir bilimsel katkısı hem Barkan'ın hem de Marksist araştırmacıların çalışmaları sayesinde köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez-taşra, şehir-köy ilişkileri gibi konuların sosyal bilimlerin araştırma alanına girmesi oldu (İnalçık,2006:40).

Tarihsel materyalizm iktisatçı ve tarihçiler tarafından bilinmesi gerekli bir yöntem olmakla birlikte, genel olarak tarihi, özel olarak da Osmanlı tarihini anlamak ve sistematize edebilmek için yeterli bir araç değildir (Hanioglu,2010:VIII). Hem

³⁴ Taner Timur, **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1979. Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, AÜHF Yayınları, Ankara 1978.

³⁵ Sadık Albayrak, **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Tercüman 1000 Temel Eser, İstanbul 1974; D. Mehmet Doğan, **Tarih ve Toplum**, Dergah Yayınları, İstanbul 1977.

Feodal hem de *Asya Tipi Üretim Tarzı* Osmanlı toplumunu açıklamak için yetersiz kalmaktadır.

Barkan'ın ifadesi ile (1973:1);

“Birazda bu devri küçümsemek ve lanetlemek gayretiyle bir taraftan Balkan milletlerine koyu bir esaret devri yaşatan, zamanını şaşırılmış bir *Osmanlı Feodalitesi* tezi hararetle işlenirken, diğer taraftan *Asya Tipi Üretim Tarzı* doktrini ile İmparatorluğun ekonomik ve sosyal yapı bakımından insanlığın Marks'cı genel gelişim şemasına içindeki kölelik ve feodalite çağlarını dahi henüz idrak edememiş basit ve ilkel bir varlık olarak asırlar boyunca Ortadoğu'da hâkim kalabildiğini iddia etme imkânı da hasıl olmaktadır.”

Feodalite, üretim araçlarının senyör tarafından tam denetimine dayalı olup, feodal üretim ilişkilerinde üretim senyör tarafından denetlenebilmekte ve serf üretim dışı bırakılabilmektedir (Kılıçbay,1985:219). Marksist tarihçiler bu ilişkiler ağının Osmanlı tımar sistemine denk düştüğünü ifade ederek Osmanlı Devleti'ni feodal bir devlet olduğunu öne sürmüşlerdir (Orbay,2011:30). Bulgar tarihçi Nikolai Todorov (1921–2003) ve İsraili tarihçi Zvi Yehuda Hershtag (1914–1999) sistemin merkezî bir feodalite olduğu noktasında birleşirler (Todorov,1983:3-4; Hershtag,1980:10-18).

SSCB denetimindeki Sosyalist Balkan devletlerinin Marksist tarihçileri Osmanlı rejimini “geri bir feodalizm” ve Balkanlar'da gelişmekte olan Batı tipi yerel feodalizmi geriletmiş bir rejim olarak tasvir etmişlerdir (İnalçık,2006:40). Bulgar Osmanlı tarihçisi Moutafchieva'nın teorisine göre; Osmanlı rejimi askerî sınıfın köylünün artı-ürününü gasp etmesinden ibaret bir rejim, Batı'daki feodalizmden farklı olarak gelişmeye kapalı geri-kalmış bir feodalizmdir (İnalçık,2006:40). Ancak güçlü bir merkezî otoritenin bulunması nedeni ile Osmanlı Devleti “merkezî feodal bir devlet” olarak nitelendirilebilir (Erdost,1984:10; Moutafchieva,1988:VI). Oysa “merkezî” ve “feodalite” kavramlarını yanyana getirmek mümkün olmadığı gibi feodalite tam da merkezîyetçiliğin zıttıdır. Doğu Almanyalı Ortaçağ uzmanı Ernst Werner (1920–1993), Balkanların Marksist tarihçileri ile dayanışma içinde olarak Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılının feodalizm öncesi ve karşıtı unsurların boyun eğdirilmesi yoluyla feodal bir sistemin oluşumunu temsil ettiğini savunur (Werner, 1987-1988) ve Türk tarihçilerin Osmanlı'nın genişlemesinin Balkan halklarına fayda sağladığı görüşüne itiraz eder.

Barkan'ın çalışmaları incelenecek olursa, Osmanlı Devleti'nin üretim tarzını feodal veya ATÜT olarak nitelemek ve belirli bir kalıba sokma çabası Osmanlı toplum yapısını anlamak bir tarafa bu yapıyı görmemek anlamına gelir.³⁶

Osmanlı toplumsal düzeni ve üretim tarzı, üreticinin nisbî bağımsızlığı ve adaletin merkezî yönetim tarafından icrâ edilmesi nedeniyle *Feodalizm*'den farklıdır. Feodalite ile Osmanlı toprak düzeninin karşılaştırmasını yaparken bir gerçeği daha unutmamak yararlı olacaktır. Feodalite, Geç Ortaçağ'da (1250–1520) öncesine göre daha güçlü ve yaygın değildir. 13. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın çoğu yerinde artık fazla rastlanmayan bir olguydu (Pirenne,1990:154-155). İngiltere'de serflik 14. yüzyılın sonuna doğru fiilen ortadan kalkmıştı (Marx,1967:I/1,161). Osmanlı tımar sistemi ise 14. yüzyılda kurumsallaşmaya başlamış ve 15. yüzyılda olgunlaşmıştı.

“Bu nedenle feodalite ve tımar sistemi karşılaştırması yapılırken iki sistemin 14. ve 15. yüzyıllarda farklı aşamalarda oldukları; tımar sistemi yerleşmeye başlarken feodal sistemin ortadan kaybolmaya yüz tuttuğu bir dönemin ele alındığını unutmamalıyız” (Akkuş,2010: 45-46).

Osmanlı ekonomisi paranın bulunmadığı bir ATÜT olarak telakki edilemez (Barkan,1975:26). Üstelik ATÜT'ün temel özelliklerinden biri olan “genelleşmiş kölelik” Osmanlı tarımında hiç bir zaman olmadı. ATÜT, Osmanlı düzeninde mülkiyeti devlete ait olmayan “malikâne-divanî”, “mülk” ve “vakıf” statüsünde toprakların varlığı ve “ortakçı kullar” gibi köleci bir yapının bulunması nedeniyle çalışma konumuz olan dönemde Osmanlı toplumunu açıklamak için yeterli değildir. ATÜT'de öngörüldüğü gibi Osmanlı'da baskıcı, otoriter bir devletin köylü üreticinin

³⁶ Anılan konular hakkında bkz. Ömer Lûtfî Barkan,“Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller. I. Malikâne-Divanî Sistemi”, *THİTM*, C: II, 1939, ss. 119-184; aynı yazar, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller. Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *İÜHF*, C: VII, 1940, ss. 1-26; aynı yazar, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller. Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *İÜHF*, C: VII, 1941, ss. 157-176; aynı yazar, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller. İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, *İÜHF*, C: VIII, 1942, ss. 906-942; aynı yazar, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, *İÜİFM*, I/1, (Birinciteşrin 1939), 29-74; aynı yazar, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B) Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar”, *İÜİFM*, C: I, No: 2, İkincikanun 1940, ss. 198-245; aynı yazar, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B) Rumelindeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *İÜİFM*, C: I, No: 4, Temmuz 1940, ss. 397-477.

artığına el koyması ve bu nedenle ticaretin gelişemediğini söylemek de mümkün değildir (İslamoğlu, 2010:27). “Asyatik sınıflı toplumlarda üretici güçler mutlak bir durağanlık içindedir” gibi bir varsayımın da 20. yüzyılın son çeyreğinde tarihçi, iktisatçı ve diğer sosyal bilimciler tarafından yapılan birçok araştırmanın gösterdiği gibi artık geçerliliği yoktur.³⁷

Üretici güçlerin gelişmişlik seviyesi bakımından bir karşılaştırma yapılacak olursa ATÜT çerçevesinde ortaya çıktığı öne sürülen Bizans ve Ortaçağ İslâm imparatorlukları, 16. yüzyıldaki Çin ve Osmanlı imparatorlukları gibi “Doğu” devlet ve medeniyetlerinin, aynı dönemde köleci ve feodal üretim tarzı çerçevesinde oluşmuş Ortaçağ “Batı” devlet ve medeniyetlerinden daha ileri bir üretici güçler ve daha parlak bir teknolojik gelişme seviyesini yansıttıkları açıktır (Frank,2010:27-57; Goody,2008:21-53). Öte yandan, *azgelişmişlik* ve *kalkınma* gibi olgular sanayi devriminin iktisadî ve siyasî neticelerinin küresel bir hâl almasına ve belirleyici olmasına kadar insan toplumlarının tanımadığı durumlardır.³⁸ İktisat tarihçileri yaptıkları çalışmalarda ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının sanayi devrimi ve modern ekonomik büyüme öncesinde küçük olduğunu veya hiç olmadığını ortaya koydular (Pamuk,2007:155). Nitekim Braudel “Osmanlı İmparatorluğu’nun açıkça gerilemeye 19. yüzyılın başlarında girmiş olduğunu” yazmaktadır (Braudel,III,1993: 415).

Osmanlı toplumsal düzeni ve bu düzenin evrimi, gerek ATÜT veya feodal üretim tarzı olduğunu iddia eden Marksist, gerekse Osmanlı Devleti’ni bir İslâm imparatorluğu sayan, Bizans’tan iktibas yapılmadığını, Osmanlı kanunlarında “*şer’i maslahat değildir*” denilerek İslâm hukuku ile ilgisi olmadığı açıkça belirtilmiş olan hususların bile İslâmi olduğunu “ispat etme” zorlamasına girişen İslâmcı ve

³⁷ Sencer Divitçioğlu konu hakkında kaleme aldığı son yazısı “Asya üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı”, *Doğu Batı*, C: 51/I, 2010, ss. 71-78’de Osmanlı Üretim tarzı ve ATÜT hakkındaki görüşlerini revize ederken, Çağlar Keyder ile birlikte kaleme aldığı “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, C: 1, 1977, 49-80’de Osmanlı toplumunu ATÜT üretim tarzı ile açıklayan Huricihan İslamoğlu da **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**,² İletişim Yayınları, İstanbul 2010 isimli çalışmasında bundan vazgeçmiştir. Ayrıca bkz. Suna Başak Avcılar, “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, *Bilgi*, C: 22, Yaz 2002, ss. 1-28; Rıdvan Turhan, **Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi**, Çizgi Yayınları, Konya 2013, ss. 135-156.

³⁸ Bu konunun değerlendirilmesi için bkz. Andre Gunder Frank, **ReOrient Global Economy in the Asian Age**, University of California Press, Berkeley 1998, ss. 8-20. Türkçe Tercümesi: **Yeniden Doğu Asya Çağında Küresel Ekonomi**, (Çev. Kâmil Kurtul), İmge Yayınları, İstanbul 2010, ss. 34-45.

Bizans'tan hiçbir iktibas yapılmadığı gibi İslâmiyet'ten yapılanın da önemsiz olduğunu “ispat etmek” için çeşitli yönlendirmeler yapan Milliyetçi dünya görüşü sahibi yazarlar tarafından açık seçik ve nesnel bir şekilde çözümlenememiş, her zaman bu görüşlere tam anlamıyla uymayan mülkiyet, tımar sisteminin kökenleri, sınıfsal yapıdaki belirsizlik, emek-üretim ilişkileri gibi pek çok veri ve durumla karşı karşıya kalınmıştır.

Sonuç olarak; özellikle Marksist araştırmacıların Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeni ile tarımsal organizasyonunu açıklamak için yararlandığı ve uzun süre Osmanlı tarih yazımını meşgul eden Feodalite ve ATÜT günümüz Osmanlı tarih yazımında bazı izler bıraktıktan sonra tartışma ortamından çıkarken (Orbay,2010: 26), Osmanlı toplumsal düzeni ve tarımsal organizasyonunu İslâmcı veya Milliyetçi dünya görüşüyle açıklama gayretleri de bilimsel olarak bir şey ifade etmemektedir.

Üretim tarzı tartışmaları hakkında yapılan değerlendirmeye, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü nitelikleri ve dinamikleri de eklenirse her toplumun ürettiği kendine özgü mekânın, -bu araştırmada köy, kır ve kırsallığın-, ekonomik, toplumsal ve kültürel düzeylerde birbirlerine eklenmiş belli ilişki ve yapıları barındırdığını söyleyebiliriz.³⁹

Barkan, İnalçık, Berkes, Ülgener ve Genç gibi iktisatçı ve tarihçilerin Osmanlı toplumsal düzeni ve Osmanlı tarımsal organizasyonu konusunda herhangi bir ideoloji ve dünya görüşüne atıf yapmaksızın, esas olarak Osmanlı arşiv belgelerinden istifade etmek sureti ile yaptıkları araştırmalar, Osmanlı iktisadî dünya görüşü ile Osmanlı toplumsal düzeni ve tarımsal organizasyonu hakkında daha doyurucu ve ikna edici sonuçlar ortaya koymuştur.

100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi isimli kitabı ile Türkiye iktisat tarihine yönelik ilk kapsamlı çalışmayı yapan Berkes'in bir başka kitabında dediği gibi (1978:89);

“Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinsellikten çok gelenekselliktir... Osmanlılarda bu, *kanun-ı kadim* dedikleri ve kimin koyduğunu asla göstermeye gerek duymadıkları bir ilkeyle temellendirilmiştir.”

³⁹ Konu hakkında bkz. **Üretim Tarzlarının Eklenmesi Üzerine**, (Der. H.Çağatay Keskinok-Melih Ersoy), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1984.

Mehmet Öz'ün ifadesi ile (2013:182);

“Osmanlı sisteminde iki temel kavram çok merkezî bir yer tutar. Şeriat ve kanun. Burada söz konusu olan kanun hükümdarın yasama hakkının bir ürünüdür. Fakat bunun kökeni geleneğe dayanır. Bir başka deyişle öteden beri uygulanan kuralların kanunlaştırılmasıdır. Buna şartlara göre yeni bir şekil veriliyor ama bu temelde gelenekten ve örften gelir. Buna da kanun-ı kadîm denir ve Osmanlı literatüründe kadim oldur ki ne zaman başladığını kimse hatırlamaz diye açıklanır”

Barkan, Berkes ve Türk iktisat tarihi çalışmaları içerisinde farklı bir geleneğin temsilcisi ve Türkiye’de zihniyet tarihi çalışmalarının öncüsü olan Ülgener, Osmanlı düzenini belirleyen temel unsurun *Şeriat* ile birlikte İslâmiyet öncesi gelenekler olduğunu belirtmektedirler. Bu durum Osmanlı kânunnâmelerinde *kânun-ı kadîme* atıf ve vurgu yapılmak sureti ile açıkça ifade edilmektedir (Barkan,1943).

İslâm hukukunda özel mülkiyet bulunmasına rağmen bu hukuku kabul eden Osmanlılar özel mülkiyeti yalnızca şehir toprakları için kabul ettiler. Tarım arazilerinde özel mülkiyete izin vermediler. Osmanlıların kurulup geliştikleri ve yayıldıkları coğrafyada buldukları geleneksel düzen toprakta özel mülkiyete karşı iken İslâm hukuku toprakta özel mülkiyeti savunmaktaydı. Toprak veya arazi-i memleket devletin mülkü sayılır, köylünün mülkü sayılmazdı.

15. yüzyılda defterdarlık makamına kadar yükselen bürokrat ve tarihçi Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth* isimli eserinde

“Şeriat (*siyâset-i İlâhî dirler*) ayrı, devlet yasası (*siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdişâhî dirler ki örfümüzce ona örf dirler*) ayrıdır, hangisi olsa (*her kangısı olsa*) uygulama için hükümdarın varlığı gereklidir (*bir pâdişahun vücûdı hâcettür*)” (Tursun Bey,1977:12-13)

diyerek, uygulamada dinî hukuk ile örfî hukukun farkını açıkça vurgulamaktaydı. Ancak 16. yüzyılda Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, geleneksel toprak düzeninin temelini oluşturan örfî arazi hukuku uygulamalarını şerî hukukun kapsamına alacaktı (Aydın,2014:139).

Budin’in tahririni gerçekleştiren Ebussuud Efendi’nin bu sancakla ilgili kanunun girişine yazdığı giriş (mukaddime) ile Üsküp ve Selanik tahrir defterlerinin başına koyduğu kanunnâmede (Barkan,1943:299) yaptığı gibi Osmanlı toplumu ve Osmanlı hukukundaki her kavrama İslâmî bir kaynak aramak ve buna dayandırmak,

bugün bu kavramların halkın bir kısmı tarafından kutsal sayılmasına yol açmış bir durum ve yanlıştır. Ancak 16. yüzyılın devlet yöneticileri açısından haklı, mâzur, hatta gerekli görülebilecek ve anlaşılabilir olan bu durum günümüzde araştırmacılar tarafından “bilimsel” olarak ortaya konulmaya çalışılırsa sadece eleştiri konusu olabilir.

Osmanlı iktisat tarihçisi Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin iktisadî hayatla ilgili kararlarında 1800'lü yıllara kadar etkili olmuş görünen Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkelerini ortaya koydu.

“Osmanlı elitinin iktisadî hayata karşı tavrını yönlendiren zihni çerçevenin üç temel ilkesi *iaşe* (provizyonizm), *gelenekçilik* ve *fiskalizm* idi. Osmanlı iktisadî icraatı, bu üç ilkenin zamana, bölgelere ve sektörler göre değişen dozlarda birleşmelerini temsil eden, matematik ifade ile bir nevi üçlü koordinat sistemi içinde vücut bulmuştur. Bu üçlü referans sisteminin istinat ettiği temel üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolüdür. Osmanlı Devleti, toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net devlet kontrolünü elinde bulundurmaya büyük bir ısrarla bağlı kalmıştır... Bu faktör kontrolü ile mirî toprak rejimi daha anlamlı ve anlaşılabilir olarak idrak edilebilir” (Genç,2010:69).

Ekonomik düzeni ve ekonomide ana ilkeleri, eski çağlardan beri Yakındoğu imparatorluklarında hâkim bulunan geleneksel bir devlet-toplum anlayışına dayanan Osmanlı Devleti'nde iktisadî faaliyetlerin başlıca hedefi devletin ve toplumun ihtiyaçlarını olabildiğince ucuz, kaliteli ve bolca karşılamaktı. Üretim ve dağıtım faaliyetini belirleyen o zamanki özel şartlar böyle bir rejimi ideal bir rejim olarak kabul ettirmiştir (Genç,2010:47,69; İnalçık,2009:256). Bu ilkeye *provizyonizm* yani *iaşeci* yaklaşım denebilir.

Avrasya'nın diğer büyük kara imparatorlukları gibi yüzyıllar boyunca fetihler sonucu ortaya çıkan ve bir halklar, kültürler, dinler ve gelenekler yumağı olan Osmanlılar bunların hepsini tek bir hukuk altında toplamak yerine, toplumsal ve ekonomik alanda gelenekler ve tecrübelerle oluşan, denenmiş ve kanıtlanmış *kadim* kurumları ve ilişkileri koruyarak sürdürdüler. Kadim, Osmanlı Kanunnâmelerinde “*Kadim kırk elli yıla denmez; kadim odur ki anın evvelini kimesne bilmeye*” şeklinde tarif edilir ki bu tariften İslâm hukuku öncesi yasa, kural ve uygulamaların kastedildiği açıktır. Bir topluluk veya zümre “kadim” bir mükellefiyete ya da bir hak ve imtiyaza sahipse Osmanlı hukuku içinde bunlar genellikle kabul görürdü. Bu

noktada bir örnek olarak Osman Bey'e atfedilen pazar bacının “*ezelden kalmış türe*” olması nedeni ile kanunlaştırıldığı bilinmektedir (Âşıkpaşaoğlu,1947:98). Bu ilkeye *tradisyonalizm* yani *gelenekçilik* denilir.

Dönemin diğer devletleri gibi Osmanlı Devleti de giderleri en aza indirirken hazineye girecek gelirleri en üst noktaya çıkarabileceği uygulamalar peşindeydi. *Fiskalizm* hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar artırmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemek olarak tanımlanabilir.

Osmanlı tarihçisi Halil İncılık, 1950'lerde bir kuşak önceki milliyetçi Türk tarihçilerin tümü ile dışladıkları Bizans etkisinin özellikle vergilendirme konusunda Osmanlı ile bağlantısını ortaya koydu.⁴⁰ Barkan'ın yayınladığı kânunnâmeleri ve diğer çalışmalarını dikkatle değerlendirerek, tarım ekonomisinin *çift-hâne sistemi* olarak adlandırdığı işletme birimlerine dayandığını, söz konusu sistemin kökünün Yakınoğu antik imparatorluklarına uzanan ve Bizans'tan Osmanlılara geçen tarımsal-malî bir sistem olduğunu, Osmanlı Devleti'nin tahrir uygulaması ve kânunnâmelerle söz konusu sistemi devamlı kontrol altında bulundurma çabası içinde olduğunu gösterdi (İncılık,2006:33).

Günümüzde Osmanlı toplumsal düzenini açık seçik, nesnel bir şekilde ve ideolojilere bağımlı olmadan ortaya koyan; Barkan'ın öncü çalışmalarından istifade ederek, sınırları Barkan tarafından çizilmiş bir alanı cesaretle işleyen ve Osmanlı arşivlerini vukuflla kullanan anılan iki bilim adamımız İncılık ve Genç'in geliştirdiği, onların takipçisi olan tarihçi ve iktisat tarihçilerinin de kabul ettiği teori, kavram ve düşüncelerdir. Çalışmada ele aldığımız konu hakkında yaptığımız araştırma da adıgeçen bilim adamlarını doğrular niteliktedir.

⁴⁰ Halil İncılık, “The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation”, **Akten XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses**, Münih, 1958, ss.237-242.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNUN SINIF YAPISI VE OSMANLI TOPRAK DÜZENİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaşı Avrupa'nın tersine, toprakta özel mülkiyet - kuruluş döneminde bazı önemli kişilere verilen kısıtlı mülkiyet dışında - olmadığından, bütün Yakındoğu antik imparatorluklarında olduğu gibi toprak önce Allah'ın sonra hükümdarın olduğundan, toplumsal tabakalaşma yöneten-yönetilen olarak ortaya çıkar. Osmanlı aydınları toplumu; *ümerâ* (askerler, idareciler), *ulemâ* (ilmiye sınıfı mensupları), *tüccar-esnaf* ve *köylü* olmak üzere dört sınıfa (*erkân-ı erbaa*) ayırırlar. Öte yandan, Osmanlı toplumu, hakları ve yükümlülükleri (malî olanlar dâhil) birbirinden farklı olan *Müslüman* ve *Gayrimüslim* olmak üzere de ikiye ayrılır. Ancak toplumda genel olarak devletin belirlediği kurallar çerçevesinde yöneten (*askerî*) ve yönetilenler (*reâya*) olarak iki farklı sınıf vardı. İkinci bölümde Osmanlı toplumunun sınıf yapısı ve söz konusu yapıyla ilişkili olan Osmanlı toprak düzeni ile bu düzenin ve tarımsal vergilemenin temelini oluşturan *mirî arazi*, *tımar* ve *çift-hane* sistemleri incelenecektir.

2.1. OSMANLI TOPLUMUNUN SINIF YAPISI

Hız. Muhammed ve ilk dört halife, *imam* veya *emir-ül müminin* denilen hem devlet başkanı hem de Müslümanların (*ümme*) liderleri idiler. Sınırları birkaç on yılda bütün Yakındoğu'ya yayılan, sadece yerel devletlerin değil yerel kültürlerin de varisi olan İslâm devleti, Emevîlerle birlikte Bizans ve Sasani imparatorluklarından da etkilenerek hızlı bir şekilde antik imparatorluğa evrildi. Emevîler'den Osmanlılara kadar İslâm devletleri, vergi veren köylüleri artık *halife* veya *sultan*, *kayser*, *şah* ve *padişah* gibi Bizans ve Sasani imparatorlarının da kullandıkları ünvanları taşıyan hükümdarlar tarafından güdülen/yönetilen bir "sürü" (*râiyyet*, *reâya*) olarak gördüler.

"Kadim bir Mezopotamya geleneği olan 'çoban/sürü' yaklaşımı, bu yaklaşımı "sürü hükümdara sadakat ve vergi borçludur, hükümdar da sürüsüne adalet, vergi devletin desteğidir onu hiçbir şey adalet kadar artırmaz ve hiçbir şey zulüm kadar azaltmaz" diye formüle eden Sasaniler aracılığıyla İslâm'a geçmişti" (Ünlü,2011:147).

Osmanlı toplumu diğer bütün toplumlar gibi bireyler ve gruplar arasındaki karmaşık ilişki biçimlerinden oluşmuştu. Kişiler birbirlerinden farklı gruplar hâlinde toplanırlar ya da bir araya getirilirler (Quataert,2002:211).

Osmanlı Devleti'nde aslî üretim aracı olan toprağın mülkiyeti diğer antik imparatorluklarda olduğu gibi devlete aitti. Osmanlı toplumu çok genel olarak, devleti temsil eden hâkim bir sınıf olan ve diğer antik imparatorluklarda olduğu gibi siyasî erki elinde bulunduran veya hükümdar berâtı ile kendilerine idarî ve dinî yetkiler verilmiş olan kimselerden oluşan yönetenler (*askerî*) ile doğrudan üretici ve temel vergi kaynağı olmasına rağmen yönetime hiçbir şekilde katılmayan ve toprağın mülkiyetinden yoksun olan çeşitli ırklara, dinlere ve mezheplere mensup topluluklardan oluşan yönetilenler (*reâyâ*) olmak üzere iki sosyal sınıfa ayrılmıştı (Bilge, 2013:834).

Osmanlı toprak düzeni ve kırsal ekonomisinin işleyişini anlamak için toplumsal alanlarda düzenlilik ve sürekliliğin nasıl kurulduğu ve kurumsallaştığının iyi bilinmesi gerekir. Bu nedenle ekonomik olmayan kurumlara bakmak önemlidir. Çünkü “ekonomi, iktisadî ve iktisadî olmayan kurumlarda gömülüdür”. Söz konusu kurumsallaşmışlık içinde iktisadî faaliyetlere ilişkin düzenlemeler, yasalar, sosyal zor veya siyasî roller de vardır (Orbay,2011:19). Köylü toplumlarının sosyal yapısı, toplumsal sistemin bir yarısını teşkil eden köylülerle (*reâyâ*), diğer yarısını teşkil eden elitler (*askerî*) arasındaki toplumsal ve kültürel etkiler ve ilişkileri de içerir (Redfield,1956:64).

2.1.1. Askerî Sınıf

13. yüzyılın sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında, Batı Anadolu'daki sınır boyunda bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti, devlete ismini veren kurucusu Osman Bey'den itibaren *gazâ*¹ ilkesi üzerine oturtulmuştu (İnalçık,2004:47). Devletin kuruluş döneminde bu ilkenin ve askerî görevlerin ağır basmasının sonucu olarak yönetici sınıf *askerî* olarak adlandırılmıştı.

¹ *Gazâ*: Osmanlı fetih ideolojisi hâline gelmiş olan İslâm'ı yaymak için Müslüman olmayanlarla yapılan kutsal savaş.

Askerî sınıf, *saray halkı*, *seyfîye/ehl-i seyf/ehl-i örf* (fiilen askerlik hizmetinde bulunup, ulûfe² ve tımar alan bütün hizmet sahipleri ile geri ve yardımcı hizmetleri yerine getiren zümreler), *kalemiye/ehl-i kalem* (memur, kâtip, mültezim, emin, muhassıl gibi kimseler, bürokrasi) ve *ilmiye/ehl-i şer* (kadı ve müderrisler, medrese talebeleri ve mezunları, imam, hatib, müezzin ve cami hizmetlileri gibi yargı, ilim ve din görevlileri, peygamber soyundan gelen seyyid ve şerifler, şeyhler ve hürmete değer kimseler) olmak üzere dört gruba ayrılmıştı. Bu gruplara mensup kimselerin eşleri, çocukları, köle ve cariyeleri ile emekli olanları da askerî statüsünü haizdiler (İnalçık,1990b:31; İnalçık,2004:16, Sahillioğlu,1991b:488-489).

Osmanlı kânunnâmeleri askerî sınıfa mensup kişileri açıkça tanımlamıştır.

“*Berât-ı hümayun ile imâmet, hitâbet, müezzin, kayyum, kitâbet, tevliyet, meşihat, cibâyet, nezâret, cüzzihan, tesbihân, vakıf, mevrâ, tekye ve sâir bunların emsâli ciheti tasarruf idenlerin vazîfeleri bir akça³ veya nim akçadır, küllisi askerîdir. Rumili yürüğü askerîdir, Anadolu yürüğü değildir. Tatar, canbaz ve voynuk askerîdir. Evlâd-ı askerî ve sâdat bil-külliye askerîdir, mu'tik ve mu'takâ müdebbir ve müdebbire ve mekâtib ve mekâtibeleri ve bunların evlâdı dahî cümle askerîdir ve askerinin zevcâtı dâhi askerîdir. Zevci fevt olduktan sonra mademki zevceleri reâyâ tâifesine nikâhlanmış olmaya askerîdir ve berât-ı hümayun ile toğancı, yuvacı, derbendci, davarcı, silahcı, yağcı, bakırcı, köprücü, küreci, ortakçı, çeltükçi, tuzcu, celeb, mirî kısrak güdenler, madenci, ulakcı, korucu, bağcı, kadı nâibleri, şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar cümle askerîdir ve mansıb tasarruf itmeyen mülâzım dahî külliye askerîdir” (Barkan,1966:5; Akgündüz,1990:60-61; Akgündüz,1991a:144-145; Akgündüz,1991b:385-386; Yücel ve Pulaha,1995:74-75).*

2.1.2. Reâya

Reâya sınıfı, Osmanlı düzeninde “*reâya ata binüb kılıç kuşanmak yoktur*” (Barkan,1980:773,783) diye ifade edilen özel bir statüsü olan, köylüler, göçebeler, tüccar, esnaf ve zanaatkârlarla, işçiler gibi üretici olan “yönetilen” insanlardan meydana gelir. “Güdülen, sürü” anlamına gelen *reâya* kelimesi kırsal nüfusu yeni fethedilen ve elverişli arazilere sürmeye ve artık ürüne el koyma çalışan bir merkezî idare için bu çok uygun bir isimlendirmeydi (White,2013:71).

² *Ulûfe*: Genellikle askerlere nakit ödenen maaş.

³ *Akça*: Gümüş Osmanlı parası.

Osmanlı tebaası, vergi mükellefiyetlerine göre her biri farklı statüde olmak üzere müslim, gayrimüslim, şehirli, köylü, yerleşik, göçebe şeklinde sınıflandırılmıştı (Aköz,2014:24).

Reâya, askerî sınıf dışında kalanlar için hiçbir etnik ve dinî ayrım olmaksızın kullanılan ve devlet nazarında daima korunması ve gözetilmesi gereken ana tabanı, Allah'ın emaneti olan topluluğu ifade eden genel bir terim olmakla birlikte (Emecen, 2011:273), Osmanlı literatüründe 16. yüzyılda genellikle hem Müslüman hem de Hıristiyan köylüler için kullanıldı (Faroqhi,2006:121). Kanunnâmelerde *râiyyet oğlu râiyyettir* diye belirtilen (Barkan,1943:296), ırsî olarak toprağa bağlı olan köylüler, Osmanlı düzeninde üretim yapan ve vergi ödeyen yönetilenlerdi.

2.1.3. Yöneten (Askerî) ve Yönetilen (Reâya) Sınıf Arasındaki Hukukî ve Malî Farklılıklar

Osmanlı Devleti'nde yöneten (askerî) ve yönetilen (reâya) sınıf arasındaki en önemli hukukî ve malî fark, askerî sınıfı teşkil edenlerin bir takım görevleri yerine getirmeleri karşılığında reâyanın devlete ödemekle mükellef oldukları vergilerden muaf olmaları idi. Osmanlı Devleti'nin yalnız tarım yapılan tarla arazilerini değil emeği de denetim altına alan devletçi-patrimonial yapısı (İnalçık,1993a:12) nedeni ile reâya olmakla birlikte ekip-biçmek dışında çeşitli hizmetleri yapmakla yükümlü kılınan ve özel bir statü kazanan köylerin halkı da bu hizmetlere karşılık tüm veya bir kısım vergilerden muaf tutulmuşlardı (İnalçık,1993a:12; Kazıcı,2005:232).

İnceleme konumuz olan tarım kesiminden alınan vergilerden de muaf olan bu kişi ve zümreler hakkında aşağıda kısaca bilgi vermek vergi sisteminin nasıl işlediğini de anlamak bakımından yararlı olacaktır.⁴

Osmanlı Devleti, idarî ve hukukî kurumları ile teşkilâtını, Yakındoğu ve Akdeniz bölgesindeki antik imparatorlukların varisi bulunan kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinden almıştı. Vergi düzeni de bunlar arasındadır (Köprülü,1931:165-

⁴ Osmanlı Devleti'nde vergi muafiyetine ilişkin bir kitap (Kazıcı,2005:223-236) ve bir makalenin (İnalçık,1958:594-600) birer bölümü dışında tek çalışma tarafımdan yapılmıştır (Bilge,2013:833-846). Nejat Göyünç'ün **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1969 isimli öncü eserinin yayınlanmasından itibaren yapılan sancak çalışmalarının birçoğunda incelenen sancaktaki vergi muafiyeti hakkında bilgi vardır.

313; İnalçık,1959:29-46; Kazıcı,2005:223; Uzunçarşılı,1970;Tuğ,1984). Bizans vergi kanunları da Osmanlı vergi düzenini etkilemiştir (İnalçık,1958:237-242).

Osmanlı kanûnnâmeleri incelenince Osmanlı Devleti'ndeki vergilerin *tekâlif-i şer'iyeye, tekâlif-i örfiyye ve tekâlif-i dîvâniyye* denilen üç grupta toplandığı görülür. Askerî sınıf mensupları bu vergilerin mükellefi değildiler. Vergileri düzenleyen kanunnâmelerde askerî ve reâyâ ayrımı itina ile belirtilerek, askerî sınıfı teşkil edenler tek tek sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi muafiyeti, askerîyi reâyadan, yani yönetenleri yönetilenlerden ayıran en önemli özellikti.

Vergi düzeni içerisinde önemli bir yer tutan vergiden muaf olma uygulaması, Osmanlı Devleti'ne daha önceki Yakınoğu, Akdeniz, Türk ve İslâm devletlerinden geçmişti. Eski Mezopotamya uygarlıklarından itibaren kuru tarım yöntemi ile tahıl ekimi yapılan, ekonomik yapıları kökü İran ve Roma İmparatorluğu dönemine kadar giden *çift-hâne* sistemine dayanan, Yakınoğu ve Akdeniz'deki devletlerin, bir takım görevleri yerine getirilmeleri karşılığında, kimi kişi ve zümreleri bazı vergilerden ve hizmetlerden muaf tutması daima görülen bir durumdu. Toprak üzerinden alınacak vergilerin, hükümdar tarafından beratla⁵ vergi mükellefine bağışlanması hâlinde toprak üzerinde tasarruf eden kimseye yöneticilik verilmekte veya anılan kimse hükümdar adına askerî, idarî, malî, adlî bir görev ifa etmekteydi. Dinî ve dünyevî kişilere verilen vergi muafiyeti Roma'da ve Batı Avrupa feodalitesinde *immunitas*, Bizans'ta *ekskusseia* adıyla mevcut olup, hükümdar tarafından bir belge ile verilirdi (Ostrogorsky,1981:305; Kılıçbay,1985:176vd.). İslâm devletlerinde de vergi muafiyeti vardı. Hz. Muhammed, temlik sûreti ile verilen iktâların sahiplerine zekâtтан başka vergi yüklememişti (İnalçık,1959:29). İslâm hukukuna göre cizye silah taşıyabilen kimselere yükletilir,* kadınlar, çocuklar, körler, sakatlar, yaşlılar, münzeviler, köle ve cariyeler bu vergiden muaf tutulurdu. Cizye, gayrimüslimlerin düşmanlarına karşı himâye edilmeleri karşılığında alınmakta olup, bu kişiler (*zimmî*) askerlik hizmetinden sorumlu değildiler. Askerlik yapmaları hâlinde cizyeden vazgeçilir, kendilerine yaptıkları hizmetin bedeli ödenirdi (Ebû Yusuf,1973:204-206; Sıddıkî,1972:113).

⁵ *Berat*: Üzerinde padişah tuğrası bulunan tevcih fermanı.

* “Kendilerine Kitap verildiği halde Allah'a ve hesap gününe inanmayanlar üzerine savaş açın. Tâ ki elleriyle cizyeyi teslimiyetle ödesinler.” **Kur'an-ı Kerîm**, IX. 29.

Vergiden muaf olma kurumu, Osmanlı öncesi Türk ve Moğol devletlerinde de *tarhanlık* ve *soyurgal* adıyla bulunmaktaydı. Tarhanlık, her hangi bir nedenle kendisine vergi konulmayan arazilerin muafiyeti, haraca tâbi oldukları halde bir fermânla haraçları kaldırılan arazilerin muafiyeti, *dirlik* ve *arpalık* olarak verilen arazilerin muafiyeti olmak üzere üç çeşit olup tüm bu muafiyetler irsîydi (Togan, 1946:283-286; Erzi,1950:85-105; Ortaylı,1977:72-77).Osmanlı Devleti'nde *muafiyet* ve *müsellemiyet* denilen vergiden muaf olma kurumu tarhanlıkla aynıydı. Osmanlı Devleti'nde vergilerden muafiyette üç aşama vardı. Devlet önce avârizdan, sonra râiyyet rüsûmundan ve son olarak şer'î vergilerden muafiyet bağışlardı. Şer'î vergilerden muafiyet olağanüstü hâllerde yapılır, bu vergilerden muaf tutulanlar, diğerlerinden de muaf olurdu (İnalçık,1958:598).

Reâyaya özgü ve onların ödediği, sipahi hakkı sayılan ve hemen daima tımara tahsis edilen râiyyet rüsûmundan muafiyet sınırlı durumlarda uygulanırdı. Bu vergilerden muafiyet *eşküncü*⁶ yazılan yani fiilen askerî hizmet yüklenen reâyaya verilirdi. En çok verilen vergi muafiyeti avâriz-ı dîvâniyyeden muafiyetti.

Osmanlı Devleti'nin yalnız tarım yapılan tarla arazilerini değil emeği de denetim altına alan devletçi-patrimonial yapısı (İnalçık,1993a:12), imparatorluk içinde insan ve malların taşınmasında güvenliği sağlamaya, ulaşımı kolaylaştırmaya, köprülerin koruma ve tamir hizmetlerini yapmaya, tuzla ve maden ocaklarında veya çeltik tarlalarında çalışmaya mecbur edilen, derbentçi, köprücü, küreci, madenci, çeltikçi, tuzcu vs. tayin edilen köylerin halkının özel bir statü kazanmasına yol açmış ve bu köylüler, tüm veya bir kısım vergilerden muaf tutulmuşlardı (İnalçık,1993a: 12; Kazıcı, 2005:232).

Köylerin fakirliği, celâlî ve eşkıya istilasası, salgın hastalık, aşırı yağış gibi hâllerde avâriz vergileri bir süre alınmazdı. Ayrıca bazı şehir ve kasabaların halkı çeşitli nedenlerle vergiden muaf tutulabilirdi. Toplu muafiyete katabileceğimiz bir diğer grup, göçmenler ve devlet tarafından bir yere iskân edilen halktı. Devlet, iskân ve şenlendirilmesini istediği yerlere gönderdiği kimseleri 2 yıldan 5 yıla kadar değişen sürelerle her türlü vergiden muaf tutardı.

⁶ *Eşküncü*: Askerî seferlere yani *eşküne* katılmakla görevlendirilen kimseler.

Osmanlı yol ve altyapı sistemi ilgili derbendçilik, köprücülük, gemicilik, kaldırımcılık ve su yolculuk hizmetlerini yapanlar, madenler ve tuzlalarda çalışanlar ve oraları koruyanlar, çeltikçiler ve bazı yerlerde söz konusu hizmetleri toplu olarak üstlenen köylerin halkı bu görevleri yerine getirmek karşılığında avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyye vergilerinden muaftılar. Ayrıca, Macaristan ve Gürcistan gibi sınır bölgelerde yaşayan köylülere de sosyo-ekonomik sebeplerle bazı muafiyetler verilmişti. Toprakları taşlık ve tarıma elverişsiz olan Gürcistan'da köylüler arazi vergilerinden muaftılar (Bilge,2013:840-842).

2.2. OSMANLI TOPRAK DÜZENİ

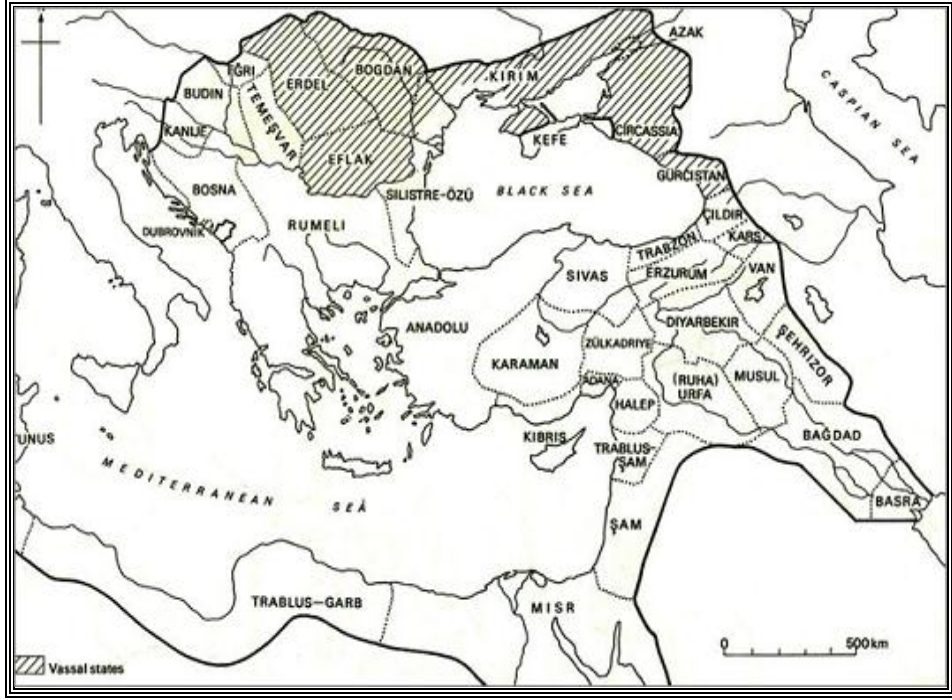
2.2.1. Osmanlı Toprakları

XIV. Yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da bir uç beyliği olarak ortaya çıkan, Rumeli'ye geçişi (1353) izleyen 30 yılda bir Balkan devleti hâline gelen, 16. yüzyılın başında Tuna ve Fırat nehirleri arasında güçlü bir imparatorluğa, I. Selim (1512–1520) ve I. Süleyman (1520–1566) döneminde bir cihan devletine dönüşen Osmanlı Devleti, II. Selim (1566–1574) ve III. Murad (1574–1595) çağında yapılan askerî faaliyetler neticesinde 16. yüzyılın sonunda dünyanın en önemli siyasî ve askerî güçlerinden biri oldu. 16. yüzyılda Portekizliler Hind Okyanusu'nda Osmanlı yayılmasının önünü keserken, doğuda Safevîler, kuzeyde Rusya, batıda ise Habsburg İmparatorluğu, Osmanlıları durdurmayı başardılar. Afrika'daki çöller, dağlar ve iklim şartları da aşılmasına gerek olmayan engeller teşkil ettiler.

Osmanlı toprakları üç kıta üzerinde 10-50° kuzey enlemleri ve 10-60° doğu boylamları arasında Orta Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyindeki steplerle, Kafkaslardan Hind Okyanusu'na, Mısır'dan Kuzey Afrika kıyısı boyunca Fas sınırına, daha güneyde Büyük Sahra'ya kadar uzanıyordu. Osmanlı ülkesi tropik iklim kuşağından başlıyor geniş çölleri de içine alarak subtropik (sıcak iklim) bölgelerini aşıyor ve orta iklim kuşağının ortalarına ulaşıyordu (Altundağ,1947:187).

16. yüzyılın sonunda gelir ve düzen bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahip 32 eyaletten meydana gelen ve bugünkü kırka yakın ülkeyi yönetimi ve denetimi altında tutan Osmanlı Devleti (Bkz. **Harita 2. 1.**), genişliği ve nehirlerin suladığı bereketli ovalar ve vadilerden, çöllere ve sarp dağlara kadar uzanan coğrafi çeşitliliği sayesinde değişik arazi yapılarına sahipti.

Harita 2. 1. 16. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Eyaletleri

Çoğu tarihçi ve akademisyen her imparatorluğun merkez ve çevre olmak üzere iki farklı yapıdan oluştuğu ve hem merkezin hem de çevrenin toplumsal ve kültürel bakımdan birbirlerinden farklı elitler ve halkların yaşadığı coğrafi olarak sınırlanmış mekânlar oldukları konusunda hemfikirdir (Motyl,2012:36).

Osmanlı İmparatorluğu'nun da idarî ve coğrafi olarak bir merkez bölge ile iki çeperden oluştuğu söylenebilir (White,2013:55). Başkentten daha kolay ulaşılan ve daha doğrudan Osmanlı yönetimine bağlı Merkez Bölge; Karadeniz ile Akdeniz arasında Tuna nehri, Doğu Anadolu Dağları ve Suriye çölü ile sınırlanan, orta iklim kuşağındaki, Akdeniz ikliminin etkili olduğu, akarsu kıyılarında ve alüvyonlu vadilerde yeralan verimli toprakları kaplayan, I. Selim ve I. Süleyman'ın fetihlerinden sonra “ana eyâletler” hâline gelen Balkanlar, Batı ve Orta Anadolu, Suriye ve Filistin'di.

Çeper bölgelerin birincisi; Tuna ötesinde Kuzey Balkanlar ve Osmanlı Macaristanı idi. Merkez bölge ile Macaristan'ın büyük bölümü, toprakları zeâmet ve tımar birimlerine ayrılmış olan ve doğrudan yönetilen sancak sisteminden meydana geliyordu. Arazi, uzaklık, direnç, maliyet gibi çeşitli farklı nedenlerden dolayı, doğrudan Osmanlı idaresi tesis edilmeyen, ancak kısa veya uzun bir dönem için

bazen yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'ne tâbî devletler olan Eflak, Boğdan, Erdel, Gürcistan ve Kafkasya toprakları ile Karadeniz'in kuzeyinde verimli topraklara sahip Kırım Hanlığı birinci çeper bölgeye dâhildiler.

Hem adıgeçen vassal devletler hem de ikinci çeper bölgeyi teşkil eden tropik ve subtropik bölgelerde yer alan, Mısır'ın verimli toprakları dışında kurak ve düşük verimli topraklarla, çölleri kaplayan, yöneticileri padişah tarafından atanan, ancak iç işleyişleri farklı ve merkezden daha bağımsız görünen, Bağdat'ın bazı sancakları dışında tımar sistemi uygulanmayan, yönetici, görevli ve askerleri maaşlı ve ücretli olduğundan *salyâneli* (salyâne = yıllık) denilen Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ ve Bağdad eyâletleri çalışmamızda ele alınmamıştır.

2.2.2. Osmanlı Toprak Düzeni

Barkan, İnalçık ve diğer Osmanlı tarihçilerinin yaptıkları tespitler ve yayınladıkları çalışmalar neticesinde Osmanlı toprak düzeni hakkında önemli bilgilere sahibiz (Ergenç,2013:217). Osmanlı toprak düzeni Balkanlar ve Anadolu'da devletin askerî ve malî ihtiyaçlarının bir gereği olarak şekillenmekle birlikte (İnalçık, 1955:221), üç kıtada çok geniş toprakları kaplayan Osmanlı Devleti'nde farklı toprak mülkiyeti biçimleri ve buna bağlı olarak farklı üretim ilişkileri mevcuttu (Pamuk, 2005:49-50). 15. ve 16. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde köylünün *iktâ reâyası*, *vakıf reâyası* ve *mülk reâyası* olarak tasarruf ettiği toprağın durumuna göre çeşitli isimler taşınması toprak üzerinde farklı üretim ilişkilerinin yürürlükte olduğunu göstermektedir (Barkan,1974:292-293).

Osmanlı toprak düzeninin hem mülkiyet ilişkileri ve arazinin hukukî statüsü hem de arazinin kullanım biçimi ve devlet-reâya ilişkileri açısından incelenmesi konumuz açısından önem taşır. Toprağın hukukî statüsü ve tasarruf şekli bakımından ülkenin her tarafında tek bir sistem uygulanmıyordu (Ünal,2012:91). Bu durum, Osmanlıların farklı yerlerde, farklı tarihî şartlar altında fethettiği topraklarda örfî hukuka dayanarak hâkimiyetini kurmak isteyen merkezî devletle var olan yapıları korumak isteyen yerel güçler arasındaki mücadeleler ve dengeler neticesinde ortaya çıkmıştı (Pamuk,2005:50).

Osmanlı Devleti'nin dayandığı İslâm hukukuna göre, Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde *Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dönüş Allah'adır* (Bakara suresi 107, Âl-i İmran suresi 26, 109, 129, 189, Nûr suresi 42) diye ifade edildiği üzere mülk (mülkiyet) temelde Allah'a aittir. İnsanların malları üzerindeki egemenliği O'nun rızasıyla mümkün olur. Bunun dışında Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan toprak hukukunu düzenleyen hükümler yer almamaktadır (Şafak,1977:45).

İslâm toprak hukuku, Hz. Muhammed'in hadislerine ve ilk dört halifenin uygulamalarına göre zamanla oluşmuş, İslâm hukukçuları tarihin farklı dönemlerinde farklı yer ve dönemin gerektirdiği şartlara ve ihtiyaçlara göre *öşrî* (Müslümanların işledikleri ve tüm ürünlerinden *âşar* vergisi ödedikleri topraklar) ve *haracî* (ehl-i kitap -Hıristiyan, Musevi- halkın işledikleri ve toprak kirası olarak *haraç* ödedikleri topraklar) olmak üzere değişik şekiller alan, hem mülkiyet hem de toprak hukuku ve toprakların statüsünü yukarıda söz ettiğimiz temel ilkeye dayanarak açıklamaya çalışmışlardır.⁷

İslâm hukuku, idarî konularda, tayinlerde, vergilerin toplanması ve tahsisinde olduğu gibi toprak meselesinde de devlet başkanına (*ulu'l-emr*) şer'î kurallar içerisinde geniş hak ve yetkiler tanıdı. Bunlar gibi toprak hukuku da İslâm'ın ilk döneminden itibaren şer'î hukuk, sultanların emirnameleri ve her eyaletin kendine özgü örf ve adetleri birleştirilerek geliştirilmiş ve uygulanmıştı (Demirci,2003:15).

İslâm hukukunda yer alan ve mülkiyet hakları bakımından mülk ve mülk olmayan topraklar şeklinde ikiye ayrılan araziler, Osmanlı Devleti'nde de vardı. Ancak başlangıçtan itibaren toprak düzeni, toprakların yeniden sınıflandırılmasına imkân veren değişiklik ve düzenlemelere uğradı. Fethedilen topraklardan rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete, toprağı kullanma hakkı da köylüye ait olan topraklar *mirî arazi* adını aldı. Söz konusu arazilerin bir bölümü padişahlar tarafından özel mülk

⁷ Bu konuda bkz. Kasım b. Sellâm Ebû Ubeyd, **Kitâb-ül Emvâl**, (Çev. Cemalettin Soyuluk), Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, ss. 45-366; Yakub b. İbrahim Ebû Yusuf. **Kitâb'ul-Harâc**, (Çev. Ali Özek); İÜİF Yayınları, İstanbul 1973, ss. 56-122; Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**, TÜRDAY Yayınları, İstanbul 1977; Mustafa Demirci, **İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003; Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **AÜİF İİD**, C:I, No:1, 1950, ss. 29-46.

olarak *temlik*⁸ edilirken veya bedeli karşılığında satılırken, *dirlik (tumar)* adı verilen bölümü de hizmetleri veya üstlendikleri görevler karşılığında askerlere ve memurlara tevcih edildi. Kendilerine tumar verilen kimseler, arazinin rakabesine veya tasarruf hakkına değil, sadece gelirlerine (vergilerine) sahiptiler. Fethedilen toprakların bir bölümü de Hicaz, Basra gibi bazı eyaletlerde Müslüman halkın, Sakız, Midilli, Kıbrıs gibi yerlerde de gayrimüslim halkın özel mülkü olarak muhafaza edilirken, bazı eyaletlerde askerler arasında özel mülk olarak paylaştırıldı.

Bizans tarımında toprağın hukukî mülkiyeti bazı tarihçilere göre devlete ait olmakla birlikte, henüz tam açığa kavuşmamış tartışmalı bir konudur (Şahinöz,2011: 181). Bizans toprak düzeninde hükümdar arazisi (*kouratoreiai* veya *episkepsis*), mirî arazi (*demosiake*), kilise ve özel mülkiyete ait arazi olmak üzere üç tür arazi vardı. Toprak soyluları kiliseye ait arazilerin (*charistike*) bir bölümünü kendilerine irsen bağlı arazi hâline getirirlerken, üçüncü tür topraklar Bizans tarihi boyunca ikincinin aleyhine artmış ve özgür köylüler, giderek bağımlı hâle getirilerek Batı Avrupa'daki serfleri andıran *paroikoi* statüsüne indirilmişti (Anderson,1974:281; Ortaylı,2007: 41). Osmanlı toprak düzeni kaynağını İslâm hukukundan almakla birlikte Bizans toprak düzeni de Osmanlı toprak düzenini etkilemiştir.

Tarım toprağa bağlı bir üretim faaliyetidir. Topraktaki mülkiyet biçimi, tarım toplumlarında üretim ile birlikte toplumsal ilişkilerin de temel belirleyicisidir. Osmanlı Devleti'nde topraklar hukukî statüsüne göre; *mülk arazi*, *mirî arazi*, *vakıf arazi*, *metrûk arazi* ve *mevât arazi* olmak üzere beşe ayrılıyordu. Toprakların hukukî statüsü ve toprak tasarrufunun niteliği gündeme mülkiyet tartışmalarını getirir. İslâm hukukunda toprak mülkiyetinin birbirinden bağımsız ve her biri ayrı bir düzenlemenin konusu olan *rakabe* (çıplak mülkiyet) *tasarruf* (kullanım hakkı) ve *intifa* (yararlanma hakkı) olmak üzere üç unsuru vardır. Osmanlı Devleti rakabeyi alıkoymakta, tasarruf ve intifa haklarını ise ayrı ayrı çiftçiye devretmekteydi (İnalçık, 2004:148). Mülkiyet ve tasarruf hakkına konu topraklar *mirî arazi*, *mülk arazi* ve *vakıf arazi* idi. Metrûk ve mevât araziler üzerinde mülkiyet veya tasarruf hakkı söz konusu değildi.

⁸ *Temlik*: Padişahın devlet mülkiyetindeki bir toprağı bir seçkine tam vergi muafiyeti ve özerklik şartlarında mülk olarak vermesi.

Tarım kesiminin vergilendirmesi bakımından çok önemli yeri olan mirî, mülk ve vakıf toprakların hukukî statüsünün açıklanması yararlı olacaktır.

1- *Mülk arazi*: Rakabesi ve tasarruf hakkı kayıtsız şartsız gerçek şahıslara (*mâlik*) ait arazilerdir (Barkan,1941:156-176; Cin,1987:20; Cin ve Akgündüz,2011: 687-688). İslâm-Osmanlı hukukunda *mülkiyet*, hukukî bir engel bulunmadıkça kişiye bir “şey” üzerinde tasarruf yetkisi veren ve başkalarının önleyen hukukî ilişki, *tasarruf* ise mülkiyet konusu olan malın aslını kullanma veya hukukî ve tabii semeresinden yararlanmadır (Aydın,2005:362-363). Bir şeyin sahibi olan kimse; a) o şeyi dilediği gibi kullanma, b) bu kullanımdan yarar sağlama, c) kendi iradesi ile sonlandırmadığı müddetçe süresiz sahiplenme, d) dilediğinde satabilme, kullanım veya yararlanma hakkını başkasına devretme, e) ölümü halinde yakınlarına miras bırakabilme hakkına sahiptir. Mülkiyet hakkı bu beş unsuru içermektedir (Ergenç, 2013:230).

Osmanlı toprak düzeninde mülk araziler; a) köy, kasaba ve şehirlerin içindeki ev, ağıl gibi taşınmazlar ve tüm arsalarla, bu yerleşim yerlerinin hemen kenarında bulunan ve yarım dönümü geçmeyen tarla, bağ ve bahçeler, b) mirî arazi iken sultanın bir mülknâme ile şahıslara temlik ettiği araziler, c) fetih sırasında bölgenin Müslüman halkına temlik edilen, kamu yararının (*maslahât-ı âmme*) öne çıkarılması kuralına dayanarak fethe katılanlardan bazılarında ganimet olarak dağıtılan veya Müslümanlara İslâm hukukuna uygun satış sözleşmesi ile satılan veya mülk toprak olarak dağıtılan araziler, d) fetih sırasında bölgenin gayrimüslim halkının mülkiyetinde bırakılan araziler (*haraç arazisi/arazi-i haraciye*), e) ölü (*mevat*) arazi iken sultanın izni ile çorak toprakların şenlendirilmesi (bağ-bahçe yapılması) ve mülkiyeti kazanılmak üzere işlenen araziler olmak üzere beşe ayrılıyordu (Cin,1987:20; Cin ve Akgündüz,2011:687-688; Aydın, 2005:391).

“Osmanlı arazi hukukunu Şer’î hukuk çerçevesinde yorumlayarak meşrulaştırmak isteyen Osmanlı hukukçuları bağ ve bahçe niteliğindeki topraklarla sulu ve susuz araziler arasında önce bir takım ayrımlar yaratarak yeni tanımlamalar yapmışlar, özellikle üzerinde ağaç yetiştirilmesi ve meyve vermesinin beklemenin çok uzun zaman aldığı bu tür yerleri özel mülk olarak tanımlamışlardır” (Ergenç,2013:236).

Mülk arazilerin sahipleri bunlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir, bu toprakları satabilir, kiralayabilir, vakıf veya hibe edebilir ve mirasçıları arasında şer'î miras hukukuna göre paylaşırabilirdi. Mülk arazi sahibi mirasçısız ölürse mirî arazi hâline gelirdi (Barkan,1939:122; Aydın,2005:391; Cin,1992:35).

Mülk arazilerin tasarrufu bazen şahıslara bazen devlete ait olabilirdi. Tasarrufu devlete ait olan mülk arazilerde mülk sahibi toprağın şerî vergilerini almakla yetinirdi (Ertürk,2011:163).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve ilk hükümdarlar döneminde *maslahât-ı amme* yani kamu yararının öne çıkarılması kuralına dayanarak fetihlere katılan kumandanlarla, fethedilen yerlerin iskânı, devletin maddî ve manevî kuvvetlenmesi için katkısı büyük olan ahî, şeyh ve dervişlere fethedilen topraklarda geniş imtiyaz ve muafiyetlerle toprak temlikleri yapılmıştı (Barkan,1939:119; Cin ve Akyılmaz,1995: 234). Bunun yanısıra toprağın kendisinin yerine sadece vergi gelirinin temlik edildiği de olmuştu. Mirî arazinin toprak, zaviye ve köy olarak söz konusu kişilere verilmesi sonucu vakıflar ortaya çıkmıştı (Divitçioğlu,2010a:31). İmparatorluğun ilk üçyüz yılında valide sultan, sultan ve vezirlere de geniş arazi temlikleri yapıldı ve bu yolla büyük vakıflar kuruldu (İnalçık,2004:166).

Osmanlılar Hıristiyanlardan fethedilen topraklarda mülkiyet hakkını devlete geçirmekte zorlanmıyorlardı. Ancak Anadolu Selçuklu Devleti'nin eski toprakları üzerinde Anadolu beylikleri döneminde özel mülkiyete dönüşmüş ve hükümdarlar tarafından mülknâme verilerek temlik edilmiş olan topraklar, İslâm hukukuna göre sahiplerinin elinden alınıp mirî arazi yapılamıyordu (Özyüksel,2007:189).

Anadolu beyliklerinden Osmanlılara geçen Orta Anadolu'nun bazı yerlerinde, aşiretlerin varlığının feodal eğilimleri güçlendirdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye'de mirî arazi rejimi tam olarak tatbik edilemedi ve buralarda *malikâne-divanî* denilen başka bir sistem uygulandı (Barkan,1939:119-184). Esasları Barkan'ın çalışmaları ile ortaya konan ve *iki başlı* denilen malikâne-divanî sisteminde, toprağın rakabesi özel bir şahıs veya vakıf olabilen malikâne sahibine ait olmasına rağmen tasarruf hakkı devletin kontrolü altında idi. Devlet istediği kişilere bu toprakları tımar olarak tevcih ederdi. Toprak malikâne sahibinin mülkü olsa da onu köylüye kiralayan

malikâne sahipleri değil, devlet adına divanî hissesine sahip olan tımarlı sipahilerdi. Mülk sahipleri köylüye müdahale edemezdi. Malikâne-divanî sisteminde vergilerini ödemek şartıyla toprakta ömür boyu tasarruf hakkı bulunan köylünün artık ürünü, vergi ve rant olarak toprak sahibi (1/10 veya 1/5 *malikâne hissesi*) ve devlet (1/10 veya 1/5 *divanî hissesi*) arasında paylaşılıyordu (Barkan,1939:122; İnalçık,2004:171-172). II. Mehmed (1451-1481) mülk toprakların önemli kısmını mirî arazi hâline getirmiş, ancak II. Bayezid (1481-1512) zamanında bu toprakların çoğu eski durumlarına çevrilmişti (Barkan, 1937:1004-1006).

Bir başka mülk arazi türü *eşküncülü mülk* denilen topraklardı. İlk padişahlar döneminde devletin kuruluşu ve teşkilatlanmasında hizmeti geçen devlet adamı ve askerlere *mülk tımar* da denilen temlikler yapılmıştı. Mülk tımardeki her türlü hak ve vergileri toplama yetkisine sahip olan bu kişiler, bizzat savaşa gitmek veya *cebelü*⁹ göndermek zorundaydı. Bu yükümlülüklerini yerine getirmedikleri takdirde dirlikleri ellerinden alınmaz, ancak yükümlülüklerini yerine getirmedikleri yılın gelirine el konulurdu. Sahipleri, mülk tımarları satabilir, vakfedebilir ve öldüklerinde arazi mirasçılarına geçer, ancak savaşa gitmek veya *cebelü* göndermek yükümlülüğü yeni sahibine ait olurdu (Barkan,1950-55:61-70; Barkan,1974:295).

2- *Miri arazi* : (Aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacaktır)

3- *Vakıf arazi*: *Osmanlı* hukukunda vakıf, “bir malı, süresiz olarak, menfaati halka (*ibadullah*) veya bir hayır hizmetine ait olmak terk (*hapis ve tevkif*) etmektir” (Cin,1992:36; Cin ve Akgündüz,2011:695-696). Vergi geliri halka veya dinî, ilmî ve sosyal bir hayır kurumuna bırakılan vakıf arazi müstakil bir arazi türü değildir. Vakıf arazilerin bir kısmı mülk veya mirî arazi iken belirli bir hizmete tahsis edilmek üzere vakıf arazi durumuna getirilmiştir (Barkan,1942:906-942; Cin,1987:29; Aydın,2005: 393). *Osmanlı Devleti*’nde toprak vakıflarının statüsü; malikâne-divanî sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi, sahiplerinin mülkü olan toprakların vakfedilmesi ve sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin vakfedilmesi olarak üçe ayrılıyordu (Barkan,1944:165). Vakıf arazi, aslı mülk arazi olup da sahibi tarafından sonradan vakfedilen (*sahih vakıf*) hem rakabesi hem de tasarruf hakkı vakfa ait olan araziler ve padişah veya onun izniyle yetkili olan kişiler tarafından,

⁹ *Cebelü*: Tımar, zeâmet ve has sahibinin sefere katılırken aynında götürdüğü tam teçhizatlı atlı asker.

mirî araziden belirli bir bölümün vergi geliri yahut tasarruf hakkı veya her ikisi birden belli bir hizmete tahsis edilen (*gayr-ı sahih vakıf, tahsisat kabilinden vakıf*), çıplak mülkiyeti devlete, araziden elde edilecek vergi gelirleri vakfa ait olan araziler olmak üzere iki çeşitti (Cin,1992:36; Cin ve Akgündüz,2011:695-696).

Tahsisat kabilinden vakıf, mirî arazinin yalnız vergi gelirinin vakfa tahsis edildiği ve mirî arazi hükümlerinin geçerli olduğu topraklar (*arazi-i mevkûfe*), her ikisinde de mirî arazi hükümlerinin değil vakıf şartının geçerli olduğu mirî arazinin rakabe ve vergi gelirinin devlete, tasarruf hakkının vakfa ait olduğu topraklar ve mirî arazinin hem rakabe hem de vergi gelirinin vakfa tahsis edildiği topraklar olmak üzere üçe ayrılırdı (Cin,1992:37; Cin ve Akgündüz,1989:268). II. Mehmed, saltanatı sırasında vakıf arazilerin önemli bir kısmını mirî arazi hâline getirdi. Ancak II. Bayezid zamanında bu araziler yine eski durumuna geri çevrildi (Barkan,1937:1004-1006).

4- *Metrûk arazi*: Kamunun yahut bir kasaba veya köy halkının istifadesine bırakılan, tapu ile tasarruf edilemeyen, mülkiyet ve tasarruf hakkına konu olmayan, sadece kamunun yahut tahsis edildiği kasaba veya köy halkının intifa hakkı bulunan, devletin ve araziden yaralananların tasarruf hakkını devredemediği, pazar, panayır, yol, meydan, köprü, namazgâh, mesire yeri, mer'a, yaylak, kışlak ve harman yeri gibi arazilerdi (Cin,1987:32-33; Aydın,2005:391). Ancak mirî mera, yaylak ve kışlakları kullananlardan *bedel-i öşür* alınırdı.

5- *Mevât arazi*: Kimsenin mülkünde olmayan, tapu ile tasarruf edilemeyen, mülkiyet ve tasarruf hakkına konu olmayan, kimsenin kullanımına tahsis edilmemiş, intifa olunmayan, kasaba ve köylere uzak mevrâ, *hâlî* (boş) çorak, kıraç, taşlık, kayalık, bataklık ve çöl gibi "ölü" arazilerdi. Ancak *ihyâ* (şenlendirme) yoluyla özel mülkiyete konu olabilen veya mirî arazi statüsü kazanabilen, esas olarak da sultanın seçkinlere bağışları (*temlik*) yoluyla malikâneler yaratmada kullanılan araziler sultandan izin alınarak ve iznin alınmasından itibaren üç yıl içinde tarıma uygun duruma getirilirse (*ihyâ-ı mevât*) mülk veya mirî arazi hâline gelirdi (İnalçık,2004: 163-164; Cin, 1987:33-36; Cin ve Akgündüz, 2011:701-702; Aydın, 2005:392-393).

2.2.2.1. Mirî Arazi Düzeni

Osmanlı toprak düzeni, kendilerinden önce küçük köylülüğe dayalı kırsal bir toplum yapısına sahip olan Balkanlar ve Batı Anadolu’da, devletin askerî ve malî ihtiyaçlarının bir gereği olarak 15. yüzyılda şekillendi. Osmanlılar ele geçirdikleri ülkelerde 14. yüzyılda feodal beyler ve manastırların eline geçmiş olan topraklarda, kılıç hakkı ile fethettikleri gerekçesi ile “Mirî Arazi Düzeni” (*Arazi-i Mirîyye*) adı verilen kendi toprak düzenlerini kurdular (İnalcık,1955:221; İnalcık,1993a:25).

Mirî Arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan, tasarruf, intikal ve muameleleri kendilerine arazi tevcihi yapılan ve *sahib-i arz (sipahi, zâim)* denilen kişiler tarafından yürütülen, tasarruf hakkı belirli bir bedel karşılığında köylüye *tefviz*¹⁰ edilen, köylünün ekip-biçtiği ve elde ettiği üründen vergi ödediği topraklardır. Araziyi boş bırakmayarak ekip-biçen ve yasal mükellefiyetlerini yerine getiren reâya ölene kadar bu araziler üzerinde tasarruf edebilirdi. Mirî araziler satılamaz, haciz edilemez, ipotek, vakıf veya hibe edilemez ve miras bırakılması konusunda sınırlamalar olması nedeni ile şer’î miras hukukundan farklılık gösterirler (Barkan, 1943:296-297; Cin,1992: 51; Kenanoğlu,2005:158).

Kıtlık ve açlığın hububat ekimindeki eksiklikten kaynaklanması nedeni ile Osmanlı Devleti’nde sadece tarla tarımı yapılabilir topraklar, ekonomik açıdan kıt meta sayılmış ve bu topraklarda üretilen ürünlerden alınacak vergiler tımar sistemi ile görevlilere tevcih edildiğinden, kişilerin özel mülkiyetine bırakılmamış, devlete ait (*mirî*) sayılmıştır. Osmanlı kanunları bu durumu “*saban giren yer mülk olmaz*” diye tanımlar (Ergenç,2013:240). Mirî arazi, *mirî tapulu arazi* ve *mirî mukâtaalı arazi* olarak ikiye ayrılır. Mirî tapulu arazi, *tapu resmi* denilen peşin bir kira bedeli (*muaccele*) alındıktan sonra süresiz olarak onu tasarruf edecek (ekip-biçecek) köylülere verilen (*tefviz edilen*) topraklardı. Bu araziler satılamayan, ipotek, vakıf ve hibe edilemeyen, babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen reâya çiftlikleri idi. Toprağın tasarruf hakkını elde eden köylü üretim işini kendisi düzenler, üretim araçları, öküz, saban ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir üretim işletmesi olarak toprağı kendisi işlerdi (İnalcık,1993a:4; İnalcık, 2009:248).

¹⁰ *Tefviz*: Köylüye devlet mülkiyetindeki arazide tam tasarruf hakkı.

Köylüler, topraktan elde ettiği üründen devlete veya sahib-i arza *öşür* denilen ve oranı bölgelere göre 1/10 ile 1/2 arasında değişen vergiyi ödemekle mükellefler (Ünal,2012:90). Mirî mukâtaalı arazi, köylü olması gerekmeyen şehirli, esnaf veya asker olabilen herhangi biri tarafından belli bir *kira* karşılığı kiralandıktan sonra tasarruf edilebilen genellikle işlenmeyen veya terk edilmiş (*hâlî*) arazilerdi (İnalçık, 1993a:4-5; İnalçık,2009:249-250). Bu araziler, üçüncü kişilere de kiralanabilirdi. Tapu resmi ile ekip biçilen topraklardan doğan yükümlülüklerden muaf olan bu arazileri tasarruf edenler, sadece sözleşme ile kararlaştırılan nakit bedeli veya öşür miktarını devlete ödemekle mükellefti (Ünal,2012:90).

Osmanlı klasik çağında merkezi bürokrasinin amacı tahrir defterlerinde *mukâtaalı çiftlik* diye geçen mirî mukâtaalı arazileri de sonunda köylünün yerleştiği tapulu mirî araziler durumuna getirmektir (İnalçık,1993a:4; İnalçık,2009:250).

Mirî arazi düzeni ve uygulamasıyla ilgili kanun hükümleri, hem umumî Osmanlı kânunnâmelerinde hem de sancak kânunnâmelerinde ayrıntılı olarak yer alır (Barkan,1943).

Osmanlı hukuku, mirî arazilerin devlet hazinesine (*beytûlmâl*) ait olduğunu, bu toprakların sadece tasarruf ve intifa hakkının reâyaya verilebileceğini kabul eder. Fethedilen toprakların bir bölümünün mülkiyeti halka bırakılırken, çok büyük bölümünün mülkiyeti devlete bırakıldı ve sadece tasarruf hakkı reâyaya verildi. Böylece mirî arazi düzeni ortaya çıktı. Sadece tasarruf ve intifa hakkı köylüye bırakılan mirî arazilerin gelirleri de genellikle askerî olan bir hizmet karşılığında *sahib-i arz* veya *sipahi* denilen şahıslara bırakılarak dirlik (*tımar*) düzeni tesis edildi.

“Mirî topraklar rejimi, İslâm dinine has bir takım prensiplerin zaruri neticesi olmaktan ziyade, büyük ve teşkilatlı devletlerde bu rejime olan ihtiyaç, bazı dinî esasların bu rejimi izah edebilecek şekilde tedvin ve teşkil edilmesine sebep olmuştur” (Barkan,1940:329)

Mirî arazinin İslâm hukuku normları içinde açıklanmasında Osmanlı hukukçu ve şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin önemli rolü oldu. Osmanlı toprak düzenini İslâm hukuku normları içinde açıklama ve sistemli hâle getirme eğilimi 1541'de Macaristan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhâk edilmesiyle ortaya çıktı. I. Süleyman'ın Macaristan'ın bir bölümünü Osmanlı topraklarına katarak Osmanlı hukukuna tâbi

kılması, Osmanlı toprak ve vergi düzeninin buraya sokulması üzerine (Imber,2004: 133) Ebussuud Efendi'nin *il yazıcı* olarak kaleme aldığı ve 1544/1545'te tahriri yapılan Budin Sancağı'nın tahrir defterinin başına konulan girişte (mukaddime) mirî toprakların statüsü;

“Ve ekip biçtikleri (*ziraat ve hiraset ide geldükleri*) tarlaları ellerinde kalsın. Adıgeçen malları, mülkleri olmayıp Osmanlı ülkesinde *arz-ı mirî* denilen *arz-ı memleket* gibi toprağın mülkiyeti (*rakabe-i arz*) devlete (*beytülmâli'l müslimîn*) ait olup, köylü (reâya) bu toprakları kiracılık (*âriyyet*) yoluyla tasarruf eder ve istediği ürünü ekip biçer. *Öşür* adı ile *harâc-ı mukaseme* ödedikten ve diğer yükümlüklerini yerine getirdikten sonra toprağı boş bırakmayıp (*arz-ı ta'til itmeyüb*) tarım yaparsa kimse kendilerine karışamaz (*dahl ü te'aruz eylemeye*), ölünceye kadar tasarruf eder, ölünce oğullarına kalır ve onlar da aynı şekilde tasarruf ederler. Oğulları kalmazsa ekip biçmeye kadir bir kimseye tapu bedeli (*ücret-i mu'accele*) karşılığı verilir ve onlar da aynı şekilde tasarruf ederler” (Barkan,1943:296-297)

diye açıklanmaktadır.

Ebussuud Efendi şeyhülislâmlığı döneminde hem kaleme aldığı Selanik ve Üsküp tahrir defterlerinin mukaddimesinde hem de köylülerin öşrü 1/10 oranından fazla ödedikleri yolunda şikâyetlerinin artması üzerine meseleye ilişkin çok sayıda soruya cevap olarak verdiği fetvâlarda,¹¹

“İslâm devletlerinde arazi, fetih sırasında Müslümanlara temlik edilen ve onların mülkü olan *öşri* topraklar, fetih sırasında gayrimüslimlerin elinde bırakılan ve onlara mülk olarak verilen *haracî*¹² topraklar ve *arz-ı memleket* denilen rakabesi devlete ait, reâyanın ekip-biçtiği, bağ ve bahçe yaptığı, tasarruf bedeli olarak *çift akçası* adıyla *harac-ı muvazzafa* ve ürününden *öşr* adıyla *harac-ı mukaseme* ödediği topraklar olmak üzere üç çeşittir. “[Osmanlı] öşrü [şer’î] öşür değildir. Öşür olarak adlandırılması sıradan insanların fahiş bir hatasıdır. Mirî, bir haraç arazisidir, öşür arazisi olamaz. Ödenen pay *harâc-ı mukâseme*dir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki toprakları *arz-ı memleket*'dir. Bu toprakları tasarruf eden köylü ölürse yerine oğlu geçip tasarruf eder. Oğlu kalmazsa dışarıdan işleyebilecek birisine kira bedeli alınarak tapuya verilir. Bu araziler satılamaz, hibe ve temlik edilemez, vakfedilemez ama *sahib-i arz* kararı ile feragat edilebilir” (İnalçık,1993:24; Düzdağ,1972:167-170; Imber,2004:137,204).

demektedir.

¹¹ *Fetvâ*: Fıkıh konusunda uzman ve yetkili biri tarafından verilen yazılı ve resmî yasal görüş.

¹² *Haracî Arazi*: İslâmiyetin ilk dönemlerinde öşürden daha yüksek miktarlarda bir vergi (harac) karşılığında gayrimüslim çiftçilerin tasarrufuna bırakılan devlet mülkiyetindeki tarım arazisi.

Ebussuud Efendi bu şekilde öşür konusuna açıklık getirir ve Osmanlı malî hukukundaki yerini belirler (Imber,2004:137), gerçekte örfî ve geleneksel bir vergi olan çift resmine *harac-i muvazzafa* adı altında şer'î bir özellik verir (Barkan,1943: 299,326). Ebussuud Efendi'ye göre mirî araziye tasarruf edenler devlete karşı kiracı (*müstecir*) hükmündedirler (Aydın,2005:385). Mirî arazi üzerinde tesis edilen çiftlik büyüklüğünde veya daha küçük tarım topraklarında kiracı olan köylünün herhangi bir mülkiyet hakkı yoktu (Özdeğer,2001:100). Şunu da belirtmek gerekir ki Kuzeybatı Anadolu'da ortaya çıkmasına karşılık Balkanlarda gelişen 14. ve 15. yüzyıllarda nüfusunun büyük çoğunluğunun Hıristiyan olduğu, kurumları da yönetilenlerin ihtiyaçları dikkate alınarak şekillenmiş bir Balkan veya Güneydoğu Avrupa devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, I. Selim ve I. Süleyman'ın Doğu Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki fetihlerinin ardından 1540'larda nüfusu az çok eşit şekilde Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye bölünmüş bir devlet oldu. Osmanlı İmparatorluğu kurumları İslam dünyasının geçmiş 800 yıl boyunca geliştirdiği uygulamalara uygun olan, onlarla şekillenen veya onlara uyarlanan bir devlet hâline geldi. Ebussuud Efendi'nin mirî arazi ve Osmanlı vergi düzenini İslâm hukuku normları içinde açıklama faaliyetleri, Mann'dan esinlendiğimiz (Mann, 2103:36) biçimde ifade edecek olursak “Devlet'in, üretim tarzının ayakta kalması için, tımar sahibi tarafından mirî mülkiyeti meşru hâle getirmesi” idi.

Osmanlı Devleti'nde rakabesi devletin olan topraklar, bütün tarım arazilerini değil özellikle Anadolu ve Balkanlar'da sabanla tarla tarımı yapılan ve hububat üretilen toprakları kapsar. Bağlar ve bahçeler bunun dışındadır. Ancak özel mülkiyet altındaki bahçelerde sabanla tarım yapılacak olursa bu topraklar mirî arazi hâline gelirdi. Bu durum Osmanlı kanunâmelerinde “*mülk bağçesine saban koyub ziraat eyleyen kimesneden sahib-i arz öşr almak kanundur... saban giren arz mirîdir, tapu ile virilür*” şeklinde açıkça ifade edilerek kanunlaştırılmıştır (Tabakoğlu,2008:219).

Osmanlı Devleti'nde tarla tarımı yapılan araziler üzerindeki devlet mülkiyeti yani mirî arazi düzeni Osmanlıların getirdiği bir yenilik değil Bizans İmparatorluğu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nden devraldığı, kökü Eski İran ve Geç Roma İmparatorluğu dönemine giden bir uygulamaydı.

İnalcık'ın ifadesi ile (1993a:4);

“Mirî tapulu arazi, imparatorluk siyasetinin bulduğu ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak eski çağlardan beri Akdeniz ve Ortadoğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdi.”

Devletin siyasî iktidarının bir ifadesi, antik imparatorluk geleneğinin temel bir özelliği, bağımsız köylünün geçimlik ekonomisinin temeli ve *tımar* sisteminin ön şartı olan mirî arazi düzeni, devlete tüm köylü arazisini ve ziraî ekonomiyi sıkı bir şekilde denetleme, organize etme ve ziraî-malî yapının temeli olan, aşağıda ele alacağımız *çift-hâne* sisteminin devamını sağlama imkânı verir.

2.2.2.2. Tımar Düzeni

Tımar terim olarak, Osmanlı merkez eyaletlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Tımar düzeni aynı zamanda mirî arazi düzeninin işleyişinde, köylü-çiftçi sınıfların ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve klasik çağda Osmanlı tarımsal ekonomisinin yönetiminde temel ve belirleyici faktör olmuştur (İnalcık, 2012:168).

Osmanlı Devleti'nde hem taşranın hem de tarımın iktisadî, malî ve toplumsal örgütlenmesinin temelini *tımar sistemi* teşkil etti. Merkezî idarenin örgütlenmesinde ise *kul sistemi* (devşirme¹³ sistemi, yeniçeri ocağı) etkili oldu. İmparatorluğun siyasî, idarî, askerî ve toplumsal yapısını yüzyıllar boyunca söz konusu iki kurum belirledi.

Barkan, tımarı şöyle tanımlamaktadır (1974:286;1975:2).

“Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik gelir kayıtları 20.000 akçaya kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir”.

Tımar düzeninin kaynağına ilişkin belirsizlik ve tartışmalar bulunmaktadır (Köprülü,1931:219-241).

Barkan'ın; “ekonomik şartlar ve tarihî zaruretler sonucunda çeşitli devirlerde kendiliğinden ortaya çıktığını, dolayısıyla herhangi bir ırka veya devlet adamına mal

¹³ *Devşirme*: Kırsal alandaki Hristiyan halkın küçük erkek çocuklarının sarayda veya ordu bölüklerinde hizmet vermek üzere toplanması.

edilemeyeceğini” (Barkan,1974:293) belirttiği, Pamuk’un; “tarihî kökenini Yakınoğu, özellikle İran, Bizans ve Selçuklu toprak rejimlerinde aramak gerekir” (Pamuk,2005:41) dediği tımar düzeni, yukarıda anlatılan Akadlar’dan itibaren Yakınoğu’da kurulan bütün imparatorluklarda uygulanan askerî kimselere belirli hizmetler karşılığı devlet arazisi dağıtılması olgusunun devamı olarak görülebilir. Söz konusu arazi tahsisi, Osmanlıların halefi olduğu Bizans’ta *pronoia*¹⁴, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde *iktâ*¹⁵adını almaktadır. “Devletin tarım gelirlerini askerlere tımar olarak tahsis etmesinin Ortadoğu’nun Müslüman imparatorluklarının en eski geleneklerinden biri” olduğunu belirten İnalçık, gelirleri askerlere maaş olarak bırakılan bu toprak birimlerinin Bizans’ta pronoia, İslam devletlerinde iktâ olarak bilindiğini ifade etmektedir (İnalçık,2003:111-112).

Selçuklu hükümdarlarının savaşıçılara iktâ dağıtımı XI. yüzyılın ortalarında Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin fethedilmesinden sonra başladı. XI.-XIII. yüzyıllarda büyük, orta ve küçük ölçekli olmak üzere birkaç çeşit iktâ vardı. Bunlardan en yaygını Selçuklu hanedanı mensupları ile önemli bey ve komutanlara mülk olarak, savaşıçılara ise ömür boyu tahsis edilen “askerî iktâ” (*iktâat-ı hâşem*) idi.

Genellikle tarım arazileri ve yaylaklar olan iktâ topraklarının tahsisi, hükümdarın özel bir fermanı ile yapılırdı. Fermanında, *muktâ* veya *iktâdâr* denilen iktâ alan kişilerin statüsü ve arazinin toprağın verim durumuna göre belirlenen maddî değeri belirtilir, iktâ sahiplerinin isimleri *divân-ı arz* denilen sicil defterlerine kaydedilirdi. Kendilerine verilen arazilerde yaşıyan, köylülerden arazi ve ürün vergilerini (*rüsûm*) toplayan iktâ sahipleri, adamlarıyla birlikte ve tam teçhizatlı olarak savaşıçılara katılmak zorundaydı. İktâ kurumunun gelişim sürecinde Selçuklu hanedanı mensupları ile Oğuz ve Türkmen soylusu çok sayıda muktâ, özel mülk sahibi hâline geldiler. Bu durum Selçuklu toprak sahibi soyluların zenginleşmesine,

¹⁴ Pronoia hakkında en önemli çalışma Mark C. Bartusis, **Land and Privilege in Byzantium, The Institution of Pronoia**, Cambridge University Press, Cambridge 2012’dir.

¹⁵ İktâ hakkında bkz. Osman Turan, “İktâ”, *İA*, C:V/II, ss. 949-952; aynı yazar. “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, *Belleten*, C:XII, No:47, 1948, ss. 549-574; Claude Cahen, “İktâ”, *EF*, C:III, ss.1088-1091; aynı yazar. “L’évolution de l’Iqta’ du IXe au XIIIe siècle, contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales”, *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, C: VIII, No: 1, 1953, ss. 25-52; Mustafa Demirci-Sadi Kucur-Beşir Gözübenli, “İktâ”, *TDVİA*, C:22 (2000), ss. 43-52. İslam dünyasında gelir tahsisi (iktâ vs.) hakkında en önemli çalışmaları R. Stephen Humphreys, **Islamic History**, I.B.Tauris, London-New York, 1999, s. 166’da belirtilmiştir.

ekonomik ve siyasî olarak güç kazanmasına, buna karşılık ülkenin yıkımına neden oldu.

Bizans İmparatorluğu'nda 12. yüzyılın ortalarında görülmeye başlayan (Bartusis,2012:1,32) pronoia sistemi, sivil ve asker devlet erkânına, askerî veya askerî olmayan belirli bir hizmet ya da yükümlülük karşılığında belirli bir arazi (mülk, toprak, köy) üzerinde vergilerin kısmen veya tamamen elde edilmesi hakkı gibi malî, hukukî ve askerî yetkilerin belli bir müddetle -genellikle ömür boyu-bağışlanması olarak tanımlanabilecek iktisadî, malî ve idarî bir yapıdır. Pronoia olarak tevcih edilen arazi ve köylerin çıplak mülkiyeti değil, arazi üzerindeki idarî haklar ve vergi gelirlerinin tahsisidir. Pronoia bırakılmaz, satılmaz, veraset yoluyla intikal etmez, ancak devlet tarafından geri alınabilirdi (Ostrogorsky,1981:306; Harvey,1989:79).

Bazı tarihçiler, pronoia sistemi ile tımar sistemi arasında bir ilişki olduğunu, pronoia sisteminin tımar sistemine temel olduğunu düşünmektedirler (Vryonis,1969-1970:273-276; Bartusis, 2012:585-596).

“Osmanlı tımarı ile Bizans pronoiası aynıdır. Tımar ile pronoia arasındaki temel fark, Osmanlı ve Bizans imparatorluklarında merkezî otoritenin zıt sonuçlar yaratan niteliğidir. Bizans'ta imparatorluk otoritesinin feodalleşme sürecinde azalması ile pronoia toprağın gelirini tasarruf etme hakkından ona bütünüyle sahip olmaya dönüşürken, Osmanlı sultanı, tımarlar üzerinde mutlak denetime sahipti” (Vryonis,1969-1970:275)

Osmanlı tımarının örgütlenme biçiminin Bizans'ın pronoia ve Selçukluların iktâ sistemleri üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür. Ancak hem İslâm devletlerinde hem de Bizans İmparatorluğu'nda esas olarak kişilere ait özel mülkiyet ile devlet mülkiyetinin kesin çizgilerle birbirlerinden ayrıldığı bilinmektedir (Cahen, 2000:130). Claude Cahen'in belirttiği üzere Ortaçağ Türkiye'sinde toprak rejiminin klasik İslâm şemasından farklı, özgün nitelikleri olabileceğini ilk fark eden Osman Turan olmuştur (Cahen,2000:130). İslâm ve Bizans tarım sistemlerinin ayrılmaz bir parçası olan özel mülkiyete Osmanlı tarımında yer verilmemesi tımar sistemine iktâ ve pronoia da olmayan bir yaygınlık ve özgünlük kazandırmıştır (Şahinöz,2011:193).

Osmanlı tımarı sadece kadim uygulamaların devam etmesinden örölmüş bir doku değildir. Geçmişimizin bir evresinde tamamen kendine has bir toplumsal ortamda doğmuştur.

Osmanlı Devleti'nde çağdaşı olan bütöun devletlerde olduğu gibi daha çok tarımsal üretimden elde edilen vergilerin toplanması, hem coğrafyanın, hem ulaşım araçlarının elverişsizliği hem de bu vergileri toplayacak bir bürokratik kadronun, maliyetinin çok fazla olması nedeni ile kurulamaması, devletin belirlediği vergileri kaynağında bırakmasını ve askerî ve idarî yükümlölükler üstlenmeleri karşılığında bazı kişilere devretmesini gerektirdi. Barkan'ın tanımına göre, tımarın belirli bölgelerde toprak üzerinde gelir elde etme hakkının yönetici sınıfa şartlı bir toprak tahsisi olduğu görölmektedir. Bu tahsis en azından başlangıçta önceden edinilmiş “güç kavramı” uyarınca gerçekleşmiştir.

Tımar kelimesi Farsçadır ve öngörü, ihtiyaçları karşılama yolları, bu ihtiyaçların kaygısını duyma (elem, acı, ızdırıp, endişe, şefkat, dikkat) anlamına gelir (Beldiceanu,1985:11; Cahen,2000:138). Ancak Osmanlı öncesinde hiçbir metinde teknik anlamıyla kullanılmamıştır (Köprölü,1931:238; Cahen,2000:138).

14. yüzyılda belirli bir terim olarak kullanılmaya başlıyan “tımar” kelimesi Türkçede “bakım”, “ihtimam” anlamlarına gelir. Rumca “pronoia” kelimesi de tımarla aynı anlamı taşımaktadır. Osmanlılar bu kullanımı, pronoia kelimesini tercüme ederek doğrudan doğruya Bizanslılardan almış olabilirler (Cahen,2000:138).

Osmanlılar başlangıçta mirî arazi düzenini uygulamamış, Osman Gazi (1281–1326) ve Orhan Gazi (1326-1362) fethedilen toprakları *tımar* olarak hanedan üyeleri ile fetihlerde ve devletin teşkilatlanmasında hizmeti geçen beyler, askerler ve dervişlere *yurtluk* adı altında temlik etmişlerdi (İnalcık,2012:168; Timur,1979:151; Cin,1992:76). Bu mülk topraklar devlete vergi vermedikleri gibi askerî bir hizmet yükümlölüğü de taşımıyordu (Kılıçbay,1985:363).

Osmanlıların ilk fethettikleri Bursa ve Bithynia bölgesindeki arazilerin Bizans döneminde imparatorların özel mülkü (*episkepsis*) olduğu bilinmektedir. Bu nedenle bölgede çoğunlukla imparatorlara ve devlet yöneticilerine ait çiftlikler vardı. Kuruluş döneminde Bithynia bölgesinde Osmanlılarla işbirliği yapan Köse Mihal gibi Bizans

soylularının toprakları ve şatolarını muhafaza etmelerine izin verilirken, *episkepsis* arazilerin büyük bölümü vakıf veya padişahın hassâ arazisi hâline geldi (Kaplanoğlu, 2000:92). Pronoia sistemi ile ilgili birçok vergi de pronoia sahiplerinin Hıristiyan sipahiler olarak tımar kurumuna dâhil edilmesi ile Osmanlılara geçti (Vryonis,1969-1970:275; Bartusis,2012:595).

Osmanlı'da temel tarımsal vergi olan *çift resminin* hem Bizans hem de Selçuklu devletlerinde var olması tarımsal örgütlenmede tarihsel/geleneksel devamlılığının bir göstergesi olarak görülebilir.

Osmanlılar fetihlerle genişledikçe ekonomik bakımdan çok farklı ve feodalleşme sürecinde çok değişik aşamalarda bulunan toplumlarla karşılaştılar. Osmanlılar hem halkı ve yöneticileri Hıristiyan olan Bizans ve Balkanlar hem de halkı ve yöneticileri Müslüman olan Anadolu'da toprak fethediyorlardı. Bizans topraklarında küçük köylü mülkiyeti yaygındı. Köylülerin yarıdan fazlası 2 hektar (20 dönüm) ile 8 hektar arasında (80 dönüm) toprağa sahipti. Burada varlıklarını sürdürüp vergi ve kira ödeyebiliyorlardı (Morrison,2014:221). Balkanlarda küçük köylülükle birlikte, 11. yüzyıldan itibaren Bizans merkezinin hızlı bir şekilde gerilemesi, Slav devletlerinin de kabile yapılarının çözülmesi neticesinde küçük köylülüğün büyük toprak sahipliği karşısında gerilemeye başlamasından dolayı büyük toprak sahiplerinin oyunun kurallarını belirleyecek bir duruma gelmesi ile bir feodalleşme süreci ortaya çıktığından feodalite de yaygındı (Kılıçbay,1985:310; Şahinöz,2011:184). Anadolu beyliklerinde topraklar büyük ölçüde malikâne ve evlatlık vakıflar hâline gelmişti.

Başlangıçta fethettikleri topraklardaki mülkiyet ilişkilerini ve kadim vergi düzenini koruyan sadece halka ağır gelen vergileri kaldıran veya hafifleten, halkın alışık olduğu kurallara uzun zaman dokunmayan Osmanlılar, birbirini izleyen genişleme dönemlerinde bu sistemlerin her birinden bazı unsurları alıp kendine özgü bir tımar teşkilatlanması geliştirdiler (İnalçık,2012:168).

Mirî arazi düzeni, muhtemelen Balkanlar'da geniş toprakların fethedildiği ve merkezî iktidarın temelini ve kuvvetini teşkil eden tımarlı sipahi, devşirme sistemi, yeniçeri ocağı gibi kurumların ortaya çıktığı ve merkezî devlet gücünün kendini

göstermeye başladığı I. Murad (1362–1389) döneminde kuruldu (Cin,1992:77). Artık “sultan” unvanını kullanmaya başlayan bey, hâne mensuplarını kapı halkı olarak düzenledi. *Kapıkulu* denilen ve çoğunlukla Rumlar, Bulgarlar ve Sırpıardan oluşan, Türkçe öğrenen ve Müslümanlaşan bu askerlere *ulûfe* denilen bir ücret ödeniyordu. Ulûfe, yulaf bedeli anlamına gelir ki Roma ve Bizans imparatorluklarındaki *salary* (= tuz bedeli) terimi ile benzer şekilde ücret anlamında kullanılmıştır. Sipahilerin ellerinde bulunan tımarlar temel esaslara bağlandı. Merkezî ordu ise Hıristiyan çocuklarından devşirilmek sureti ile yeniden düzenlendi.

Osmanlılar, fethedilen yerlerdeki nüfusu ve gelir kaynaklarını tespit etmek, kaynakları ekonomik ve idarî olarak daha iyi yönetebilmek amacıyla *tahrir* yapma uygulamasını başlattılar. Aynı yazı, aynı rakam, aynı defter düzenleme şekli ile Anadolu Selçuklu ve İlhanlı devletlerinde var olan vergi tarh ve tevzi yöntemlerini işler hâle getirdiler (Barkan,1943:LXXII).

İlhanlıların malî kayıtların tutulmasında kullandıkları *siyakat yazısı*, Osmanlı mali kayıtlarının tutulmasında da kullanıldı. Tahrir defterlerinin izlerine I. Murad’ın saltanatından itibaren rastlanmaktadır (Beldiceanu,1985:100). Fethedilen toprakların devlete mülk (mirî) yazılması ve Anadolu’dan Balkanlar’a Türk göçü, yeni bir toprak düzenine duyulan ihtiyacı artırdı ve farklı geleneklerin sentezinden Osmanlılara has bir askerî, tarımsal, ekonomik ve malî örgütlenme düzeni olan tımar doğdu. Bu dönemde Rumeli’de tımarlar teşkil edildi, tımarların teşkilatı tamamlandı. Dirlikler tımar ve zeâmet olmak üzere ikiye ayrıldı (Köprülü,1931:232; Beldiceanu,1985:13).

Mirî arazi düzeni, Ankara Savaşı (1402) nedeni ile sarsıntıya uğrayan Osmanlı Devleti’nin merkezî iktidarının yeniden güçlendiği II. Murad’ın (1421–1451) ve yönetimin tamamen devşirmelerin eline geçtiği II. Mehmed’in (1451–1481) saltanatları döneminde, merkezî iktidarın temelini oluşturacak şekilde bütün ülkede yaygınlaştı ve işlemeye başladı (Kılıçbay,1985:363). II. Mehmed tımar düzenini geliştirmek için kanunlar düzenletti ve bu dönemde İstanbul’daki dirlik defterlerine sadece sipahilerin isimleri değil, dirlik gelirleri ve beratların bir kopyası da kayıt edilmeye başlandı. II. Mehmed, saltanatı sırasında Anadolu ve Rumeli’de 20 binden fazla köy ve mezrayı kapsayan mülk ve vakıfları lağvederek topraklarını mirî arazi

hâline getirdi ve tımar olarak dağıttı. Ancak giriştiği mirîleştirme faaliyeti 1481’de ölümü ile sona erdi.¹⁶

II. Mehmed’in mülk ve vakıflara el konulması emrini valilik yaptığı Amasya ile Tokat ve Trabzon’da uygulamamak için direnen II. Bayezid’in (1481–1512) padişahlığı sırasında II. Mehmed’in lağvettiği vakıflar yeniden kuruldu ve tımara dönüştürülmüş olan mülk ve vakıf araziler eski sahiplerine iade edildiler (Barkan, 1937:1004-1006; Mutafçieva,1977:33). Ancak sefere asker yollama yükümlülüğü getirilen mülk topraklar, *mülk-tımar* denilen yapıya dönüştürüldü. Daha sonra mülk-tımarların satışı yasaklanarak bu araziler normal tımara çok yakın duruma getirildi.

Mirî arazi düzeni, 16. yüzyılda Orta Anadolu ve bu yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye’de kurulan eyâletlerin topraklarında da yaygınlaştı. Suriye’yi fethettiği zaman bu ülkenin topraklarının büyük bir kısmını dirlik olarak dağıtan I. Selim (1512–1520) döneminde tımar sistemi mükemmel bir şekilde işledi (Üçok,1944b:89-90). Osmanlılar siyasî, iktisadî ve malî mülahazalarla Mısır, Irak ve diğer Arap-Afrika toprakları gibi merkezden uzak yerlerde ise kendilerinden önce var olan büyük toprak sahipliği sistemini sürdürdüler.

Tımar düzeni, I. Süleyman (1520–1566) döneminde gelişmesinin ve teşkilatlanmasının en ileri noktasına ulaştı. I. Süleyman, “toprak ifrazı” yaptırarak raiyyet çiftliklerinin dönüm fazlalarını tespit ettirerek, köylünün ödediği “çift resmi” miktarını artırdı. Yine onun saltanatı döneminde mirî arazi ve tımar düzenine ilişkin hukuk sistemleştirildi ve geleneksel toprak düzeninin temelini oluşturan örfî arazi hukuku uygulamaları Şeyhülislâm Ebussuud Efendi tarafından şer’î hukukun kapsamına alındı (Aydın,2014:139).

¹⁶ II. Mehmed’in binlerce mülk ve vakfı lağvederek topraklarını mirî arazi hâline getirerek tımar olarak dağıtması Osmanlı tarihinde onun dönemine özgü ve çok önemli bir uygulamadır. Muhtemelen II. Mehmed’in ölümünden tahta geçen oğlu II. Bayezid ile Cem Sultan arasında yaşanan ve merkezî güçlerle (devşirme sınıfı, yeniçeriler), ulemâ, şeyhler ve büyük mülk sahiplerinin daha şehzadeligi sırasında Amasya valisi iken babasının aldığı karara karşı çıkarak, bu düzenlemeleri Amasya, Tokat ve Trabzon sancaklarında uygulamamış olan Bayezid’e, köylüler ve tımarlı sipahilerin ise Cem’e destek verdiği taht kavgası da bu uygulamanın etkilerini taşımaktadır. Konu hakkında bkz. Halil İnalcık, “Mehmed II”, *İA*, C:7, 1957, ss. 506-535; Halil İnalcık, “Mehmed II”, *TDVİA*, C:28 (2003), ss. 395-407; Vera Mutafçieva, “İkinci Mehmed’in Dahili Siyaseti Üzerine”, *Osmanlı Tarih Arşivi*, C:I, No:1, 1977, ss. 30-36; Oktay Özel, “Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ Revisited”, *JESHO*, C:42, No:2, 1999, ss. 226-246.

Sipahi olmayan fakat cesaret ve hizmetleri ile dirlik elde etmiş olan kişilerin dirliklerinin tasdik edilmesi ve tezkireli, tezkiresiz tımar ayırımı gibi yeni uygulamalar bu dönemde ortaya çıktı.

Parasal ekonominin, idarî örgütlenmenin ve ulaşım ağının yeterince gelişmemiş olduğu bir devirde her şeyden önce bir devlet maliyesi aracı olarak ortaya çıkan ve güçlü bir anti-feodal araç olan (Kılıçbay,1985:362) *tımar*, fethedilen topraklar genelde mirî yani devletin mülkü kabul edildiklerinden Osmanlı tarımının da temel örgütlenme biçimiydi. Osmanlı mirî arazi düzeninin esasını *dirlik (tımar)* düzeni teşkil ediyordu. İktisadî ve malî bakımdan tımar, devlete ait (*mirî*) topraklar üzerinde üretici sınıfça yaratılan tarımsal artığa dayalı gelirlerin, merkez ile merkez tarafından belirli bir kamu hizmeti karşılığında imtiyaz verilen kişilerce paylaşılmasına dayalı bir sistemdir.

Yerleşik tarıma dayalı tüm toplumlarda yönetimler aynı temel soruya, tarımsal üretimin bir bölümünün üreticilerden nasıl çekilip alınacağı, başka bir ifade ile tarımsal artığa nasıl el konulacağı, bu artığın bir bölümüyle bir ordunun nasıl kurulacağı ve besleneceği sorusuna cevap aradılar. Tımar düzeni bu soruya Osmanlı toplumunun kendine has şartlarında verilen cevabı teşkil eder (Pamuk,2005:41).

“Para ekonomisinin yeteri derecede gelişmemiş, büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi hâlinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin buldukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında veya askerî ve siyasî diğer sebeplerle Doğu’da ve Batı’da muhtelif çağlarda türlü şekillerde uygulanmış olan benzeri usuller, Osmanlı İmparatorluğu’nda da tımarlı sipahi denilen bir süvari ordusunun teşkilatlanmasında yüzyıllar boyu başarı ile kullanıldı” (Barkan,1975:2).

Tımar düzeni 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin kendine has ve önemli işlevleri yerine getiren gelir dağılım yöntemi oldu (David,1999:86).

Mülkiyeti ve tasarruf hakkı devlete ait olan mirî araziye devlet bizzat işletmez. Reâyaya sınırsız süreli bir kira sözleşmesi ile tasarruf hakkını devreder. Bu araziler satılamayan, ipotek, vakıf ve hibe edilemeyen, babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen *reâya/râiyyet çiftlikleri* idi. Köylü bunu kendisi ekip biçmek zorundaydı. Üretimi kendisi düzenler, üretim araçları öküz, saban ve tohumu kendisi

sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işlerdi. Reâyanın görevi araziye ekip-biçmek ve elde edilen ürünün veya gelirin bir kısmını vergi olarak devlete ödemektir. Reâyanın devlete ödeyeceğı vergi gelirleri devlet tarafından askerî veya diğler hizmetler karşılığında belli şahıslara tahsis edilirdi (Cin ve Akgündüz, 2011:252).

Devlet tarafından mirî araziden belirli bir yerin yıllık gelirinin tamamının veya bir kısmının bir belge (*berat*) ile belirli askerî veya diğler hizmet ve görevler karşılığında *sahib-i arz* veya *sipahi* denilen kimselere verilmesine *dirlik* denilir. Arazi, dirlik verilen kişinin mülkü değıdir. Toprağı kendisi işletemeyen sahib-i arz, toprağın tasarrufunu köylüye bırakır ve hem üründen hem de reâyanın şahsından devletin alacağı vergileri toplar. Tımar, arazinin mülk olarak verilip verilmemesine göre; Anadolu'da bazı eyâletlerde var olan, tımar sahibinin savaşta yerine başkasını gönderebildiğı, bu yükümlülüğü yerine getirmese elinden alınamayan *mülk tımarlar* ve bir hizmet karşılığı gelirin bir kısmının bir kişiye tahsis edildiğı ve Osmanlı Devleti'ndeki tımarlarının büyük çoğunluğunu teşkil eden *mülk olmayan tımarlar* olmak üzere ikiye, tımar sahiplerinin gördükleri işlere göre; *eşküncü tımarları* (sahipleri savaş sırasında cebelüleri ile birlikte sefere giden tımarlar), *müstahfiz tımarları* (sahipleri kalelerin muhafazasında görevli tımarlar), *hizmet tımarları* (sahipleri saraya hizmet eden, eyaletlerde dinî ve idarî görevlerde bulunan tımarlar) olmak üzere üçe ayrılır. Tımarlar 1530 yılına kadar beylerbeyi tarafından verilirdi. Bu tarihten sonra beylerbeyinin bir tezkire ile İstanbul'a teklif etmesi üzerine merkezden verilen büyük tımarlara *tezkireli tımar*, beylerbeyinin kendi beratları ile verdikleri küçük tımarlara *tezkiresiz tımar* adı verildi. Tımarlar malî durumlarına göre vezir, beylerbeyi, sancak beyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar gibi yüksek rütbeli yönetici, memur ve askerlerin has ve zeâmetleri olan ve sahib-i arzın bâd-ı havâ vergilerini toplama hakkı ve yetkisi bulunan *serbest tımarlar*, tımarı tasarruf eden sahib-i arzın böyle hak ve yetkisinin olmadığı *serbest olmayan tımarlar* olmak üzere ikiye ayrılır (Üçok,1944a:525-551; Üçok,1944b:73-95; Barkan,1974: 286-333; Cin,1992:64-73; Cin ve Akgündüz,2011: 251-253; İnalçık,2012:168-173).

İnalcık'a göre tımar, belirli bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden çok birtakım vergilerin bir kimseye havâle¹⁷ edilmesidir (İnalcık,1959: 43).

I. Süleyman'dan önce her sipahinin tasarrufuna *hassâ çiftliği* denilen bir çiftlik genişliğinde (50–150 dönüm) bir arazi ile bir bağ, çayır, meyve ağaçları ve un değirmeni verilirdi. Bu Bizans ve Balkanlar'da Osmanlı öncesi bir uygulamaydı. Ancak sipahilerin savaşlar nedeniyle *hassâ* çiftlikleri ile uğraşamayıp özel kişilere kiralamaları ve gelirin toplanmasıyla bile ilgilenememeleri yüzünden Osmanlı malî bürokrasisi 1530'larda bu uygulamayı kaldırarak *hassa* çiftlik arazilerini reâyaya tapu karşılığı satarak tapulu tasarruf haline dönüştürdü (İnalcık,2004:160-161).

İmparatorluk genelinde tımar sahiplerinin büyük çoğunluğu Müslümanlar olmakla birlikte aralarında gayrimüslimler de vardı ve 15. yüzyılda bazı bölgelerde bunların oranı % 30-50'yi bulmaktaydı (David,1999:101).

Tımar arazisi, *kılıç* adı verilen, tımarın nüvesini teşkil eden ve hiçbir zaman bölünmeyen bir çekirdek kısımla, *terakki* denilen ve terfiler yoluyla tımara sonradan eklenen kısımlardan oluşmaktaydı. Tımarı oluşturan çeşitli gelir birimleri ve hisseler sancağın farklı köylerine dağılmış olabilirdi (İnalcık,2012:169). “*Ber-vech-i tekmil* (tamamlama)” denilen bu uygulamada; mesela 15000 akçalık tımar beratına sahip olan sipahiye 4000 akça geliri olan A köyü, 7000 akça geliri olan B köyü, 3500 akça geliri olan C köyünün gelirleri verildikten sonra; D köyünden de 500 akça tutarında hisse verilerek toplam 15.000 akçaya tamamlanırdı (İnalcık,1964-1965:759). Bu uygulamanın amacı, tımar sahiplerinin tasarruf ettikleri köyleri, kendi şahsî mülkleri haline getirmelerini önlemektir (İnalcık,2012:169). Tımar sahipleri tımarının en büyük parçasının bulunduğu köyde veya yakınındaki kalede, kasabada otururlar ve topladıkları vergi ile hem kendilerinin hem de seferlere götürmek zorunda oldukları askerlerin (*cebelü*) geçimlerini sağlarlardı.

Mirî arazi sisteminin uygulandığı sancaklarda vergilerin belirli bir bölümü doğrudan merkez hazinesine alınır, bir bölümü ise hem sistemin hem de ordunun temelini teşkil eden tımarlı sipahilere dirlik olarak verilirdi. Dirlik arazilerinin

¹⁷ *Havâle*: Uzak mesafedeki bir gelir kaynağındaki paranın yazılı talimatla bir görevliye veya işe tahsisi.

gelirlerine göre üç çeşidi vardı. Yıllık geliri 19.999 akçaya kadar olan dirliklere *tımar*, 20.000 akçadan 99.999 akçaya kadar olan dirliklere *zeâmet*, 100.000 akçadan fazla olan dirliklere *has* denilirdi (Barkan,1974:314-315; Cin ve Akgündüz,2011: 253). Tımar, zeâmet ve has sahiplerinden tımarlılar gelirlerinin 3000, zâimler 4000, has sahipleri ise 5000 akçasının üstündeki her 3000–4000–5000 akçalık bölümü için birer cebeli çıkarmakla yükümlüydü. Haslar, kendi arasında vergi gelirleri doğrudan merkezi hazine için tahsil edilen ve mirî arazilerin en büyük bölümünü teşkil eden *hassâ-yı hümâyûn*, *havâss-ı hümâyûn* denilen padişah hasları ve diğer haslar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Mirî arazi düzeni uygulanan sancaklarda hasların bir bölümü; valide sultan, şehzade, sultan, sadrâzam, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi hasları idi. Havâss-ı hümâyûn, padişahın dirliği sayıldığından sair dirliklerde uygulanan kurallara uyulur (Akdağ,1971:II,279), ancak vergiler eminler¹⁸ veya iltizam¹⁹ usulü ile tahsil edilirdi. Geliri 20.000 akçadan 99.999 akça arasında olan *zeâmet* denilen dirlikler orta dereceli devlet memurları ile sipahi subaylarına verilirdi. Zeâmet sahipleri (*zâim*), gelirlerinin her 5000 akçası için bir cebeli beslemek zorundaydılar. Zeâmetler babadan oğullarına geçebilirdi. Has ve zeâmetleri meydana getiren gelir birimleri, köyler ve hisseler, bir sancağın çeşitli yerlerine dağıtılır, böylece sancakbeyi ve zâim sancağın her yerini ziyaret ederek düzen ve güvenliğin temini için çalışırdı (İnalçık,2012:169). Zeâmetler aynı sancakta olabileceği gibi birbirlerine yakın sancaklarda tevcih edilebilir, bazen de zeâmetleri meydana getiren gelir birimleri birbirlerinden binlerce kilometre mesafede olabilirdi. Bu kadar bölünmüş hâldeki dirlikler tımar sisteminin özgün yapısı ile temelde çelişmektedir (David, 1999:105-106). Has ve zeâmetlerde vergi ve diğer gelirler (cizye, mukataa, cemaatler ile köy, mezra ve çiftlik gelirleri, yaylak-kışlak, çayır, adet-i ağnam, bâd-ı havâ vergileri) eminler veya iltizam usulü ile tahsil edilir veya zâim tarafından bizzat toplanırdı. İstanbul'da ve eyalet merkezlerinde hasların ve zeâmetlerin tevcihi ve kayıtları *mal defterdarı*, tımarların tevcihi ve kayıtları *tımar defterdarı* tarafından takip edilirdi.

¹⁸ *Emin*: Bir kamu işini yürütmek üzere tayin edilmiş malî sorumluluk taşıyan padişah temsilcisi.

¹⁹ *İltizam*: Devlete ait vergi gelirlerinin özel bir şahsa belli süreliğine verilmesi, kiralanması.

Askerî hizmetler veya belirli görev veya yükümlülükler karşılık, gelirin büyüklüğüne göre *has*, *zeâmet* ve *tımar* olarak tevcih edilen mirî araziler ve diğer gelir kaynaklarından alınan vergiler Barkan'ın yayınlamış olduğu ve benzerine bir daha rastlanılmayan, merkezî hazineye ait gelirlerin yanısıra dirlik olarak tahsis edilmiş gelirleri de kapsayan 1527/1528 malî yılı bütçesine göre Osmanlı Devleti topraklarından toplanan 527.929.000 akça vergi gelirinin % 88'ini (% 51 padişah hasları, 277.244.782 akça + % 37 diğer haslar, zeâmet ve tımar, 200.186.394 akça) dirliklerden elde edilen, % 12'sini ise mülkler ve vakıflardan elde gelirler teşkil ediyordu. 37.741 has, zeamet ve tımar sahibi vardı (Barkan,1953-1954:251vd.; Barkan,1974:288).

Ekonomisi ağırlıklı olarak tarımsal üretime dayanan Osmanlı Devleti'nde kullanılan toprakların % 90'a yakın bölümünde kuru tarım yapılmaktaydı (Pamuk, 2005:38). Tarımın karakteristik dokusu gereği kuru tahıl tarımı düzlük alanlarda yapılıyordu (İnalçık,2004:205). Tımarın işleyişi tarım kesimindeki üretim ve bölüşüm ilişkileri tarafından belirleniyordu. Tımar malî bakımdan, toprak ürünlerinden alınan ve reâyadan aynı olarak tahsil edilen, sabit oranlı bir ürün vergisi olduğundan nakdî ranta dayanmayan öşürle ilişkiliydi. Hazinesinin temel gelir kaynağı olan öşürün elde edilebilmesi tımar sisteminin etkin ve iyi işlemesine sıkı sıkıya bağlıydı. Fetihlerle giderek genişleyen çok geniş bir coğrafyada merkezin öşrü doğrudan ve etkin şekilde toplaması imkânsızdı (Şahinöz ve Teoman,2002:70). Bu nedenle devlet, *dirlik* sistemi sayesinde tarımsal alanları kontrol altına almıştı.

Devlet, mülkiyeti ve tasarruf hakkı kendisine ait olan mirî arazinin tasarruf hakkını sınırsız süreli bir kira sözleşmesi ile reâyaya devrediyor satılamayan, ipotek, vakıf ve hibe edilemeyen, babadan oğula bir işletme birliği olarak intikal eden bu araziler *reâyâ/râiyyet çiftlikleri*'ni oluşturuyorlardı. Çiftlikler, hem bir aileyi besleyecek hem de yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra devletin veya sipahinin toplayacağı artık-ürünü (vergi) karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükteydi.

Reâyanın görevi araziye ekip-biçmek ve elde edilen ürünün veya gelirin bir kısmını vergi olarak devlete ödemektir. İşte reâyanın devlete ödemesi gereken bu vergi gelirleri devlet tarafından tımar sahiplerine tahsis edilmişti.

Tımar sahibi toprak üzerinde yönetici olarak öşürün toplanması ve merkeze aktarılmasında bir malî aracı rolü üstleniyordu. Tımar sistemi sayesinde topraklar, sipahi tarafından düzenli olarak denetleniyor, tarlaların ekimi, hasadı ve nadasa bırakılması takip ediliyordu.

Hindess ve Hirst'in feodal üretim tarzını ele alırken yaptıkları açıklayıcı analizi (Hindess ve Hirst,1975:236) uygulayacak olursak, Osmanlı Devleti'nin üretim tarzında mirî arazi, tımar ve aşağıda ele alacağımız çift-hâne düzeni gibi mekanizmalar, üretim birimlerinin büyüklüğünü, karakterini ve yeniden üretimini denetim altında tutarak ranta (artık-ürün) el koymakta ve üretim faktörlerinin yeniden üretimi aynı zamanda sömürücü (artık-ürünü temellük edici) üretim ilişkilerinin yeniden üretimi hâline gelmektedir. Devlet, tımar sahibi vasıtası ile gerek köylülerin ekip-biçtiği arazilerin büyüklüğünü, gerekse koşum hayvanlarının, suyun ve otlak alanların kullanımı gibi unsurları denetim altında tutar ve böylece köylüyü hem siyasî hem de ekonomik olarak mevcut üretim tarzı içine hapseder (Mann,2013:36).

16. yüzyılın son çeyreğinde; artık fetihlerle sonuçlanmayan, yıllarca süren, uzun, yorucu ve maliyeti çok yüksek seferlerin hazineye getirdiği malî yükün mevcut tımarlar üzerindeki vergi baskısını artırması ve sistemin iç dinamiklerinde yarattığı yıpranma hem tımar düzeninin hem de tımar sisteminin kurum ve kurallarıyla gerçekleşen tarımsal vergilemenin bozulmasına ve değişim sürecine girmesine yol açtı ki bu bozulma ve değişim süreci çalışma konumuzun dışındadır.

2.2.2.3. Çift-Hâne Sistemi

Osmanlı Devleti'nde mirî arazi ve tımar düzeninin uygulandığı bölgelerde köylü aile ve toprak birimleri (*çift-hâne*) tarafından standart birim bir *çift* öküzle sürülebilecek büyüklükteki toprak parçalarının/tarlaların tümüne, Farsça "*cuft > çift*" ve Türkçe "+lik" ekinden meydana gelen *çiftlik* denilirdi.²⁰ Burada "çift" aslında bir çift öküz demektir. Terim belgelerde ek almaksızın sadece *çift* şeklinde de geçer. Balkanlar'da özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde çiftlik karşılığı olarak *baştina* terimi kullanılırdı (İnalçık,1993a:7; İnalçık,1993b:313).

²⁰ Çiftlik hakkında temel çalışmalar Barkan ve İnalçık'a aittir. Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, C:III, 1945, ss. 392-397 ve Halil İnalçık, "Çiftlik", *TDVİA*, C:8, 1993, ss. 313-314.

Reâyanın statüsünü belirleyen en önemli kurumlardan biri *çift* kavramıdır. Hem köylünün devlete ödemekle yükümlü olduğu çift resminin matrahı hem de bir köylü ailesinin tasarrufunda bulunan küçük bir ziraat işletmesi olması dolayısıyla (Güçer,1964:44-45), kanunnâmelerde büyüklükleri kesin olarak tanımlanan çift, klasik çağda Osmanlı tarımsal ve iktisadî-malî yapısının temel birimi idi.

Kökleri eski İran ve Geç Roma İmparatorluğu dönemine uzanan, bir çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan arazi sistemi ve tarımsal üretim, geç Roma İmparatorluğu'nda *caput*, Bizans İmparatorluğu'nda *oike*, Osmanlı İmparatorluğu'nda *hane* denilen köylü ailesi emeği ile Geç Roma'da *iugum*, Bizans'ta *zeugarion*, Osmanlı'da *çift* denilen bir çift öküz gücüne dayanıyordu. Bunlar bir arada çiftliğin büyüklüğünü ve üretim kapasitesini belirlerdi. *Zeugarion*, Yunanca “boyunduruk, çift” anlamına gelmektedir (İnalcık,1993a:7; Imber,2006: 255). Anadolu Selçuklu Devleti'nde aynı birime Farsça bir terim olan, bir alan ölçüsü kabul edilen ve arazinin verim kabiliyetine göre 80–150 dönüm arasında değişen (Turan,1971:76) *cüft-i avâmil* denilirdi. Bu terimdeki Arapça “avâmil” kelimesi “tarlayı süren hayvanların boyunduruğu” anlamına gelir. Geç Roma'da *colon*, Bizans'ta *paroikoi*, Osmanlı Devleti'nde *râiyyet* denilen köylüler çiftlikleri işleyen aynı tip köylülerdi (Orbay,2011:69).

Bir çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan Osmanlı mirî tapulu arazi sistemi İnalcık tarafından *çift-hâne sistemi* olarak adlandırılmıştır. İnalcık, tarafından formüle edilmiş *çift-hâne*, emek kaynağı olarak aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesi (hâne) emeği, koşum gücü olarak bir çift öküz ve hane halkının bu bir çift öküzle işleyebileceği boyutlarda bir birim meydana getiren ve hububat üretimine ayrılmış çiftlik denilen tarlalar olmak üzere üç unsuru birleştiren bölünmez bir tarımsal üretim birim ve malî gelir birimidir (İnalcık,1993a: 2-3; İnalcık, 2004:190). Bu unsurlardan *çiftlik*, hem hâne halkını besleyebilecek hem de yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra devletin veya sipahinin toplayacağı artık ürünü karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükte olmalıydı.

Osmanlı kanunnâmeleri çiftliği asgarî 4 *Bursa müdü*²¹ (buğday için 906 kg./arpa için 890 kg.) tohum ekilen ve asgarî 6 *İstanbul müdü* veya 12 *Bursa müdü* (buğday için 2718 kg./arpa için 2670 kg.) ürün toplanan bir tarım alanı olarak tanımlar (Barkan, 1943; Barkan ve Meriçli, 1988:234; Akgündüz, 1994:VII,173,181).

Çift-hâne, kuru tarım yapılan Yakındoğu ve Akdeniz bölgesinde temel tarımsal sistem ve çift resmi ile türevlerinin matrahı olarak temel malî birimdi. Osmanlı Devleti'nde hem tarımsal faaliyet hem de tarım kesiminin vergilendirilmesi büyük ölçüde çift-hâne sistemi çerçevesinde olmaktadır.

İnalcık (İnalcık, 1993a:9),

“Osmanlı İmparatorluğu'nun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomik sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde durgun bir sosyo ekonomik yapıya bağlı olmasında, mirî arazi rejimi ve çift-hane sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihî temelidir”

diye yazarken, Marksist tarihçi Eric Hobsbawm (1917–2012);

“Köylülerin 1980'lerin ortalarında hâlâ nüfusun mutlak çoğunluğunu teşkil ettiği Türkiye, Avrupa ve Ortadoğu'da kalan son köylü kalesi idi”

demektedir (Hobsbawm, 1996:338).

Osmanlı İmparatorluğu'nda mirî arazi düzeni uygulanan toprakların büyük bir kısmı, müstakil köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her bölgenin özelliğine göre ayrıca hesaplanarak, *reâya çiftlikleri* veya Balkan topraklarındaki Slavlar arasında *baştina* olarak²² parçalara bölünür ve bu çiftlikler *tapu bedeli* denilen bir peşin kira karşılığı onları işleyecek olan köylülere daimî ve irsî bir kira mukavelesi ile bütün olarak terk edilirdi. Çiftliklerin ölçümünde çeşitli yöntemler kullanılır, bazı yerlerde nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte

²¹ 1 İstanbul Müdü = 2 Bursa Müdü. 1 Bursa Müdü = 10 kile (1 kile = buğday için 22, 65 kg., arpa için 22, 25 kg.) [Walter Hinz, **İslam'da Ölçü Sistemleri**, (Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990, 51.] 1 Bursa Müdü = 226,5 kg. buğday, 222,5 kg. arpa.

²² Slavca “miras” anlamına gelen *baştina* kelimesi, Osmanlı fethi öncesi Bosna'da kralın önemli bir hizmet karşılığı bir şahsa daimî ve mutlak mülk olarak verdiği arazi parçaları için kullanılmaktaydı. Muhtemelen Bizans döneminde de bu tür arazi parçaları aynı adla mevcuttu. II. Mehmed tarafından fethedilen Trabzon ve civarındaki gayrimüslim halkın elindeki çiftlikler de tahrir defterlerinde *baştina* adı altında kaydedilmişti.

olan ziraî işletme bütününe *çiftlik*, bunun yarısına da *öküzlük* denilirdi (Barkan,1945: 391-397).

Çiftlik tasarruf eden reâyanın evli (*müzevvec*) olması şarttı (Ünal,1997:120). Devlet çiftlik büyüklüklerini tahrir sistemi ile tespit ederek kaydederdi. Arapça “deftere kaydetme” anlamına gelen *tahrir*, Osmanlı İmparatorluğunda tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde nüfusu, araziyi ve vergi geliri sağlayabilecek tüm gelir kaynaklarını ve vergi verenlerin isimlerini tespit etmek için farklı sancaklarda yapılan sayımlardır. Yalnız tarımsal araziler değil kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da tahrir defterlerine kaydedilir sonra da bu gelir kaynakları sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre *dirlik* adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılırlardı (Pamuk, 2005:42).

15. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlayan tahrirler, 20–30 yıllık aralıklarla 17. yüzyılın başlarına kadar yapılmaya devam etti.²³ Bir bölgenin fethi, yeni bir padişahın tahta geçmesi veya savaş, doğal afetler gibi gelir toplama ve dağıtımında meydana gelen değişiklikler, yeni bir tahririn yapılmasını gerektirirdi.

“Tahririn iki amacı vardı; Reayayı tımar sahiplerinin suiistimalinden korumak ve malların, ürünlerin ve gelirlerin kaynaklarını bilmek suretiyle kamu gelirlerinin artırılması” (İnalçık,2004:175).

Tahrir sırasında tahrir yapılan sancağın ileri gelenlerine danışılır, onlardan toplanan bilgiler tahrir defterlerinin başında yer alan sancak kanunnâmelerinin hazırlanmasında dikkate alınır, köylülerin yükümlülükleri kanunnâmede açık şekilde belirtilirdi. Tarım ve mülkiyet konusunda genellikle yerel yöntemleri kurala bağlayan

²³ Tahrir hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk İktisat ve Maliye Tarihi için Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I”, *İÜİFM*, C:II, No:1, 1940, ss.20-59; aynı yazar, “Türk İktisat ve Maliye Tarihi için Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İÜİFM*, C:II, No:2, 1941, ss. 214-247; **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri** (Haz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli), TTK Yayınları, Ankara 1988, Barkan’ın girişi, ss. 1-144; Halil İnalçık, **Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, TTK Yayınları, Ankara 1954; aynı yazar, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I.Cilt:1300-1600**, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, 175-181; Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990: Bildiriler**, İÜEF Yayınları, İstanbul 1991, ss. 149-155; Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *TALİD*, C:I, No:1, 2003, ss. 267-286; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *VD*, C:22, 1991, ss. 429-439; aynı yazar, “Tahrir”, *TDVİA*, C:39, 2010, ss. 425-429.

ayrıntılı düzenlemeleri içeren kanunnâmeler yerel vergi koyma uygulamaları ile toplanan vergileri de gösterirlerdi. Vergi hükümleri açısından kanunnâmeler çok kesin ve ayrıntılıdır (Singer,1996:84).

Tahriri yapan görevliler (*emin, il yazıcı, muharrir*), gelir getirebilecek bütün ayrıntıları gözden kaçırmamağa dikkat ederlerdi. Tahrirlerde ilk olarak köylünün ellerinde tuttıkları toprak veya topraksız olmaları itibariyle statüsü gözden geçirilir ve *çift resmi* bağlamına ödemesi gerekli vergiler tespit edilirdi. Bu kayıtlarda baba adı ve varsa aile lâkabı ile birlikte vergi mükellefi şahsın adı yazılırdı. Kaydı yapılan şahsın tasarruf ettiği toprak miktarı, çift (ç چ), yarım çift (nîm ن) veya yarım çiftten az dönüm miktarı yahut topraksız olduğuna dair isminin altına bennâk (k ك) olarak kaydedilirdi. Ayrıca çalışma güç ve yasına erişmiş erkek nüfus da mücerred (m م) olarak yazılırdı. Vergiden muaf, resmi görevli veya dinî vazifeli kişiler varsa bunlar da isimleriyle birlikte kaydedilirdi. Her köyün nüfusu yazıldıktan sonra, ikinci olarak o köyde yetiştirilen her çeşit mahsulün, o sancaktaki vergi nispetlerine son üç yılın rekoltesi temelinde mahsulden aynen alınacak olan *öşür* miktarları ve akça olarak değerleri ayrı ayrı yazılır, üçüncü olarak *rüsûm* ve para cezaları belirlenirdi (İnalcık, 2004:177). Defterlerde her köyün adı, kimin mülkü, tımarı veya vakfı olduğu kaydedilir, defterin sonunda toplam hâsılat miktarları da rakamlandırılarak yazılırdı. Tahrir tamamlandıktan sonra hazırlanan defter İstanbul'a gönderilerek sultana takdim edilir, sultan defteri mühürler ve onaylardı. *Mufassal tahrir defteri* denilen bu defterin bir sureti merkezde saklanır, mühürlü nüshası eyalete geri gönderilirdi.

Tahrirlerde çiftlik büyüklükleri *çift, nim-çift ve ekinlü bennak* belirtilirdi. Çift, bir "tamam" çiftlik genişlikte, nim-çift onun yarısı kadar bir araziye tapu ile tasarruf eden köylüyü, ekinlü bennak ise nim-çiftten daha az toprağa tasarruf eden köylüyü ifade eder. Uygulamada hem Bizanslılar hem de Osmanlılar, bir ailenin tasarruf edebileceği en küçük toprak biriminin *zeugarion* veya *çift*'in yarısı (*voidion, nim-çift*) olduğunu kabul ediyorlardı. Bizans tarımında bir köylü ailesini geçindirebilecek genişlikte 2 hektardan (20 dönüm) 4 hektara (40 dönüm) kadar bir araziye sahip olan çiftlikler (*voidion*) ekonomik birer birim olarak kabul görmüştür. Bir aile bundan az toprak tasarruf ediyorsa Bizanslılar *aktemones/aporoi*, Osmanlılar *fakir/yoksul* olarak sınıflandırılırdı (İnalcık,2004:193). Bizans'ta da köylüler sahip oldukları öküz

sayısına göre *zeugaratoi* (bir çift öküz ve bir çift öküz yardımıyla işlenebilecek araziye sahip olan çiftçi), *boidatoi* (bir çiftliğin yarısı kadar arazi tasarruf eden, bir öküzü sahip çiftçi), *aktemones* (evli ve eşekten başka çeki hayvanı olmayan topraksız köylü) ve *aporoi* (tamamen yoksul köylü) olarak ayrılmaktaydı (Harvey,2002:209; İncelik,2004:196).

Tam veya nîm çiftlik arazinin miktarı, her sancakta dönüm²⁴ cinsinden ayrı ayrı tespit edilir, arazi büyüklükleri her sancakta hatta aynı sancağın nahiyelerinde arazinin toprağın yetiştirme kabiliyetine göre *a'lâ* (verimli), *vasat* (orta), *ednâ* (verimsiz) olmak üzere üç farklı gruba ayrılırdı. Çiftlik arazisi büyüklükleri a'lâ yerde 60-80 dönüm, vasat yerde 80-120 dönüm, verimsiz yerde 100-150 dönüm olarak belirlenmişti (Barkan,1943). Çemişkezek ve Gürcistan gibi dağlık, engebeli ve az verimli yerlerde 180 dönüm bir çift kabul edilmişti (Çağatay,1947:497; Ünal, 1999:116). Osmanlı kanunnâmelerinde “*ziraat olunan yer*” ifadesiyle Müslümanların elindeki çiftliklere benzer şekilde tanımlanan *baştina* genellikle normal bir çiftlikten daha geniş toprakları içine alırdı (Emecen,1992:136).

Tablo 2. 1. Çeşitli Sancaklarda Çiftlik Arazisinin Büyüklükleri (dönüm)

Sancak	Verimli (a'lâ)	Orta (vasat)	Verimsiz (ednâ)
Aydın	60	80	130, 150
Diyarbakir	80	100	150
Erzurum	80	100	130
Hüdâvendigar	70, 80	100	130, 150
Karaman	60	80, 90	100, 120
Kütahya	60	80-90	120, 150
Musul	80	100	150
Silistre	70-80	100, 120	130, 140
Sirem	70, 80	100, 120	150

Kaynak: Barkan,1943; Güçer,1964:46'dan derlenmiştir.

²⁴ Arazi birimi olarak kullanılan dönüm, eni ve boyu 40'ar adım olan bir alan ölçümü olup (Barkan, 1943), Bizans İmparatorluğu'nda da 40 adımlık arazi ölçüsüne Yunanca “sarmak, bükme, döndürme” anlamına gelen *stremma* denilirdi (Imber,2006: 255).

I. Süleyman'dan önce reâya çiftliklerinin yanı sıra hem askerî zümrelerin (askerî teşkilat içinde yer alan yayalar,²⁵ müsellemler,²⁶ doğancılar vs.) hem de *hassâ çiftliği* adı altında sipahinin tasarrufunda 50–150 dönüm genişliğinde çiftlikler vardı. Bu çiftliklerin reâya çiftliklerinden farkları râiyyet vergilerini ödememeleriydi. Ancak 16. yüzyılda bu uygulamaya son verilerek hassa çiftliklerinin çoğu râiyyet çiftliklerine dönüştürüldü (İnalçık,1993b:314).

Vakıf ve mülk arazilerde yer alan çiftlikler de mirî arazilerdeki çiftliklerle aynı ölçülere sahipti ve reâyâ tarafından ekilip-biçilirdi (İnalçık,1993b:314). Bazı bölgelerde bir çiftçi ailesine 1.5, 2, 2.5, 3 hatta 4 çift verildiği olabilirdi (Ünal,2008: 160-161; Özdeğer,1988:39-56). Ancak Anadolu ve Balkanlar'da hâkim olan görüntü normal boyutlardaki râiyyet çiftlikleri idi (İnalçık,2004:193). İşletme büyüklüğü olarak râiyyet çiftlikleri bir çift öküz gücü ile hâne halkı emeğinin işleyebileceği büyüklükte bir tarım alanına denk gelmektedir ve çift-hâne sistemi devrin teknolojisine göre en optimum üretim ve en etkin vergileme birimidir.

Köylü işletmesinin basit yeniden üretim için gerekli olan ürünün tamamını üretmesi, bunun için de köyler arasında mutlak bir türdeşlik olması gereklidir. Mesele, bu optimal noktanın, bir parça toprağın geçinmeye ve yeniden üretime yetecek olandan ne az ne de fazla olmayacak biçimde köylü işletmesinin (*çiftlik*) boyutlarının belirlenmesidir. Köylü işletmeleri tüm tüketim ve üretken kapasitenin yeniden üretimi için gereken ürünün tamamını üretmekte, artık-ürüne (= gayrı safi ürün - geçimlik ürün - üretken kapasitenin yeniden üretimi için gereken ürün. $e = Y - P^1 - P^2$), ürün-rant (*öşür*) veya arazi-rant (*çift resmi*) olarak el konulmaktadır.

Ekonomik, demografik ve siyasi baskılarla, diğer toprak tasarruf biçimlerinin ayakta kalması ve gelişmesi, her dönemin çiftlik büyüklüklerini etkiliyordu. Devlet hem çiftliklerin bölünmezliğini ve köylü ailelerini geçindirmeye yetecek boyutlarda kalmasını hem de vergi gelirlerini teminat altına almak için çaba harcıyordu (İnalçık, 2004:193). Osmanlı kanunnâmeleri “*çiftlik ve baştinaların parçalanıp bozulması katiyyen câiz değildir*” demektedir (Barkan,1943:254).

²⁵ *Yaya*: Ocak halinde örgütlenmiş çeşitli vergi muafiyetlerinden yararlanan köylü milis askeri.

²⁶ *Müsellemler*: Askerî hizmet karşılığında çeşitli vergi muafiyetlerinden yararlanan reâyâ kökenli milis grubu.

Ebussuud Efendi de fetvalarında çiftin bir bütün olduğunu, eğer bölünürse çift resmi alınmasının mümkün olamayacağını ve toprağın temel vasfını kaybedeceğini belirtmektedir (İnalçık,1993b:314; İnalçık,2004:193). Bu durum reâya çiftliklerinin sadece Osmanlı tarımının değil aynı zamanda Osmanlı ekonomisi ve devlet maliyesinin temelini oluşturduğunu göstermektedir (Pamuk,2005:43).

Sancaklara ilişkin olarak tahrir defterlerine dayanarak yapılan çalışmalar, 16. yüzyılda köylülerin büyük çoğunluğunun “tamam” çiftlikten daha az bir toprağı tasarruf ettiklerini, köylü ailelerinin çoğunun (belki tek bir öküzü olan, muhtemelen genç ve çekirdek aileler), nim çift/yarım çift ya da ondan da az olan ekinli bennak toprağı işlediklerini, muhtemelen nüfus baskısı ve devletin enflasyon nedeni ile kanunnâmelerdeki çift resmi miktarının akça değerindeki düşüşe bağlı olarak değer kaybetmesi üzerine zararını karşılamak üzere geliştirdiğı politikalar neticesinde aynı yüzyılın ikinci yarısında hem tamam çiftlik sayısı azalırken hem de nim çift tasarruf edenlerin, üzerinde kayıtlı toprağı olmayan genç, bekâr ve yoksul köylülerin (mücerred, caba, bennak) sayısının arttığını ortaya koymuştur (Bulduk,2013:185; Cook,1972:37-38; Emecen,1989:231-233; Göğebakan,2002:354; Gökçe,2000:343; Kankal,2011:121; Karaca,2002:266; Miroğlu,1990:181; Özdeğer,2001:115; Solak, 2004:161; Taştemir,1999:195; Ünal,1989:129; Ünal,2008:160-161).

Bazı tarihçilerin reâyanın yeni tarım alanları açması, ürünleri çeşitlendirmesi, sancak içerisinde yer değiştirmesi ve konargöçerlerin iskân edilmesi gibi gelişmeler sayesinde nüfus baskısının atlatılabildiğini söylemelerine karşılık (Cook,1972:14; İslamoğlu,2010: 226), kişi başına düşen ekilebilir arazi ve kişi başına düşen hububat miktarı düşerken, bekâr, az topraklı ve topraksız mücerred, caba ve bennak sayısı ve oranı hızla artmış ve 16. yüzyılın sonlarında topraksız köylülerden oluşan kalabalık bir sınıf ortaya çıktı.

Bunun anlamı şudur: 16. yüzyıl boyunca nüfus artarken, marjinal topraklar üretime sokulamamakta, bu nedenle hâne başına işlenen toprak ve elde edilen ürün ve dolayısı ile toplanan vergi azalmakta, öte yandan köylüler yaşayabilmek kasabalara ve şehirlere göç etmekte veya eşkıyalık yapmaktadır.

2.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖYLER VE KÖYLÜLER, KIRSAL HAYAT VE TARIM

2.3.1. Osmanlı Devleti'nde Köyler ve Köylüler

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada yer alan Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır ilk insan yerleşmelerinin olduğu ve köy hayatının ilkçağlardan itibaren başladığı yerlerdir. Köy, Osmanlıların varisi buldukları geleneğin devamı ve bir göstergesi olarak Farsça *kūy* ve Rumca *chorió* kelimelerinden gelen, Türkçede *köy*, belgelerde ise *karye* denilen terimle isimlendirilir. Nüfus olarak kasaba ve şehirden küçük, ekonomisi büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayalı bir yerleşim yeri olan köy, sanayi öncesi toplumlar hakkındaki çeşitli sosyolojik araştırmalarda “geçiminin başlıca iktisadî dayanağı ziraî istihsal olan topluluk”, “az çok kapalı, iş bölümü ve katmanlaşma yönünden yeterince farklılaşmamış, aynı cinsten birincil ilişki ve yaygın denetim sistemine sahip topluluk”, “toplumsal konumu ve yaşam kalitesinin aynı olduğu, homojen ve herkesin birbirine benzeyen, sakin ve düzenli bir toplumsal yaşam sürdüğü” (Ercan,1993:35-36) birim olarak tanımlanır.

Köy tipleri, çok geniş bir alana yayılmış olan Osmanlı coğrafyasında bir coğrafi bölgeden diğerine gerek fizikî coğrafyası ve arazi yapısı, iklim, bitki örtüsü gibi doğal şartlar, gerekse etnik, dinî, sosyal yapı ve kültürel gelenek farklılıkları hatta askerî ve siyâsî etkenler yüzünden değişkenlik ve çeşitlilik gösterir. Bu nedenle tipik bir Osmanlı köyünden hatta Rumeli veya Anadolu köyünden söz etmek imkânsızdır (İnalcık,2004:222). Ancak köyleri ova köyleri, dağ köyleri ve orman köyleri olarak ayırmak mümkün olabilir (Aköz,2014:191).

Oktay Özel, Osmanlı köyünü (1986:VI),

“Kırsal organizasyon içinde yer alan köylü halkın coğrafi mekân içinde yerleştikleri, bizzat oturdukları veya toprağa bağlandıkları yerler”

olarak tanımlar.

İnalcık ise (2004:222),

“Bir yerin köy olması için belirleyici faktör Osmanlı imparatorluk düzeninin tuttuğu defterlere belirli bir süre yazılmış olmasıdır. Bu resmî kayıt işlemidir ki köyü ekili arazisinin ve

otlaklarının sınırları ile toplam vergi yükümlülüğünün miktarı (*hâsıl*) belli bir toprak ve komünal yaşantı birimi olarak tanımlar”

demektedir

Osmanlı köyü, tarlaları, otağı ve çayırı sınırlandırılmış, tahrir defterleri ve kadı sicillerinde bölgesel varlığı tespit edilmiş bir idarî ünedir (İnalcık,1993a:12). Osmanlı kadı sicillerindeki köylülerle ilgili kayıtlarda köylülerden “..karyesi/..köyü ahalisinden”, “..karyesinde/..köyünde sakin” diye söz edilmesi (Arslan,2014:126), Osmanlı Devleti’nde kırsalda yaşayan fertlerin kimliğini ilk önce hangi köyden olduklarının belirlediğini göstermektedir (Singer,1996:16).

Tahrir defterlerinden elde edilen veriler kırsal yerleşimlere ilişkin bazı ortak özellikleri yansıtır. Bunların en önemlisi yerleşim bölgelerinin küçüklüğüdür. 150-200 hanelik yerleşim yerlerinin kasaba sayıldığı (Faroqhi,2006:103-104) Osmanlı coğrafyasında çok dağınık olan köylerin birçoğu 5-6 haneden 80-100 haneye kadar değişmekte ve köyler genellikle bir veya iki mahalleden meydana gelmekteydi (Ünal, 2012:3). Köyler 15. ve 16. yüzyıllarda genellikle tımar arazisidir. Bazı köylerde cami ve zaviye gibi vakıf tesisleri vardır veya vergi gelirlerinin bir kısmı (genellikle öşür) herhangi bir dinî yapıya vakfedilmiştir. Ayrıca padişahların temliknamesi ile hanedan mensuplarına, devlet adamlarına veya yaptıkları bir hizmet karşılığında bir kişi veya cemaate verilmiş olan mülk köyler de vardı (Aköz,2014:176). Kırsal alanda köylerden sonra en önemli yerleşim birimi *mezrâ* veya *ekinlik* idi. Hem toprağın işlendiği hem de sürülerin otlatıldığı geçici yerleşim yerleri olan mezrâların çoğu yaz boyunca geçici olarak yaşanan veya bir-iki haneden meydana gelen ve köyden mutlaka bir coğrafî engelle ayrılmış yerleşim yerleri veya terk edilmiş köylerdi. Tahrir defterlerinden mezrâların boyutlarının bir köy kadar büyüyebileceği anlaşılmaktadır (İnalcık,2004:209-210). Köyler bir veya daha fazla mezrâyaya sahip olabilirdi. Ekonomik ve siyasî şartlara bağlı olarak mezrâlar zamanla köylere dönüştüğü gibi kriz ve gerileme dönemlerinde köyler de varlıklarını mezrâ olarak devam ettirebilirdi (Faroqhi,2006:106).Tahrirlerde geçen, Rumca *come* kelimesinden gelen köy dışında küçükbaş hayvanları koymak için yapılmış bir veya birkaç ağıl ile çoban kulübesinden ibaret *kom*, daha çok göçebe hayvancılık yapan konargöçer toplulukların geçici olarak yerleşip çadır kurdukları *oba* ve daha çok Kuzeybatı

Anadolu'da görülen ve mahallelerin toplanmasından meydana gelen *divân* da küçük kırsal veya dönemsel yerleşimleri ifade eder (İnalcık,2004:210). Osmanlı köyü, bölgelere göre farklı özellikler göstermesine karşılık, mirî arazi üzerinde tarımsal üretim yapan çift-hânelerden meydana gelen, tahrir defterindeki kayıtlarla malî bir statü kazanan, çiftçilerin ve ailelerin bağımsızlığı esas olan kırsal idarî birimdir. Reâyaya adaletle davranılmasına gayret eden, ancak reâyanın da çiftini çubuğunu bırakmasına sıcak bakmayan devlet merkeze bağlı olan ve merkezden denetlediği yargı düzeni ile hem sipahiyi hem de reâyayı (köylü) aynı yargıya tâbi tutarak (Uzunçarşılı,1965:109), çift-hane sistemini ve bu sisteme dayalı toplumsal ve ekonomik yapıyı sürdürmeye çalışmıştır. Bununla birlikte köylünün toprağa bağlı olması prensibine rağmen, kolaylıkla yer değiştirebilmesi, toprağını bırakıp çift-bozan olması sık görülen bir durumdu ve Osmanlı kanunları bunu önlemek amacıyla toprağını bırakan köylünün çift-bozan vergisi ödemesi, bunu ödemediği takdirde sipahinin kaçak köylüyü 10-15 yıl bir zaman içerisinde köye geri getirme yetkisi gibi tedbir ve düzenlemeler getirmişti (Barkan,1943; İnalcık,1993b:11). Daha sonra reâyanın yerleşim yerini bırakıp gitmesi tümüyle yasaklanmıştı (İnalcık,2003:115).

Tipik bir sanayi-öncesi tarım toplumu olan ve ekonomisi tarıma dayanan Osmanlı Devleti'nin nüfusunun çok büyük ekseriyetini köylüler ve geçimleri sahip oldukları küçükbaş hayvan (koyun, keçi), deve ve at sürülerine bağlı olan *il* ya da *ulus* adı altında *boy* (*aşiret*), *oymak* (*cemaat*), *oba* (*mahalle*) bölümlerine ayrılan (Orhonlu,1987:14) konargöçerler teşkil ediyordu.

15. ve 16. yüzyılda Osmanlı nüfusuna ilişkin en güvenilir bilgi kaynakları vergi tahrirleri ile cizye defterleridir (İnalcık,2004:61). Anılan kaynakları kullanan Barkan, Osmanlı Devleti'nin nüfusunu 1520–1530'lar için 12–12,5 milyon, 1570–1580'ler için 30–35 milyon, Braudel ise 16. yüzyılın sonu için 20–22 milyon olarak ifade ederler (İnalcık,2004:65). İnalcık, Barkan'ın 30–35 milyon nüfus rakamını abartılı bulur (İnalcık,2004:65). Ancak tahrir defterleri üzerine daha yakın zamanda yapılan çalışmalar Barkan'ın ulaştığı rakamları destekler niteliktedir (White,2013: 90). Gerçekten 16. yüzyılda -en azından son çeyreğine kadar- bütün Akdeniz havzasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bir nüfus patlaması yaşanmıştır (Ünal,2012:19-20).

Anadolu, Balkanlar, Doğu Avrupa, Bereketli Hilal, Mısır ve Kuzey Afrika'da yaşayan milyonlarca köylü Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusunun çoğunluğunu teşkil ediyor ve tarımla uğraşıyordu. Tarımda faaliyet gösterenlerin büyük çoğunluğu köylerde yaşıyordu. 16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun % 90'a yakınının kırsal alanlarda yaşadığı, kırsal nüfusun hatırı sayılır bir kısmının da konargöçer olarak yaşamakta olduğu söylenebilir (Pamuk,2005:37). Aynı yüzyılda Avrupa nüfusunun % 85-90'ı da kırsal alanlarda yaşamakta ve tarımla uğraşmaktaydı (Rowlands,1999: 32).

İmparatorluğun mirî arazi ve tımar düzeni uygulanan topraklarında, köylü hane reisi, tapu bedeli karşılığında çıplak mülkiyeti devlete ait olan miri arazinin, *çiftlik* tabir edilen kısmının kullanım hakkına sahipti (Barkan,1945:392; İnalçık, 1993b:313). Köylü kendi araçlarıyla toprağı işleyerek, her yıl devlet adına sahib-i arza, bir kira bedeli olarak çift resmi ve üründen öşür vergilerini ödemek ve nadas gibi işin gerektirdiği bir sebep olmaksızın arazisini boş bırakmamak şartıyla ölüncüye kadar kullanabilir ve tasarruf hakkı, öldüğünde çocuklarına geçerdi.

Tahrir defterlerine bakılacak olursa köylü aileleri, evli bir çiftle çocuklarından oluşan "çekirdek aile" ve tek bir çatı altında birden fazla çekirdek aileyi bir araya getiren "geniş aile" olmak üzere iki çeşitti. Köylerde bekâr, yaşlı ve dullar tek olarak da yaşıyorlardı. Bizans kayıtlarında (*praktika*) olduğu gibi, tahrir defterlerinde de dul kadınlar aile reisi gibi gözüküp ayrı birer mükellef olarak kayıt edilmişlerdi (Cvetkova,1977:43).

Osmanlı köyleri, temel faaliyet ve geçim kaynağının tarım (çiftçilik) olduğu köylü ekonomisi modeline sahiptir (Aköz,2014:210). Köylü ekonomisi modelinin toprağın köylüler arasında eşitlikçi bir küçük işletmeler hâlinde dağılmış olması şartı Osmanlı tarımına büyük ölçüde uymaktadır (Güran,1998:118). Köylerde tımar sahipleri, tapu sistemine göre tam, yarım veya daha az yer ekip biçen çiftçi aileleri, topraksız olup ortaklık yapan veya tarım işçisi olarak çalışan kişiler, küçük şahsi çiftliklere sahip köylüler, mülk sahipleri, mukâtaa veya kesim denilen işletme biçimi ile yer işleyenler yaşamaktaydı (Arslan,2014:65). Köy halkı sadece çiftçilerden değil marangoz, demirci, değirmenci ve çoban gibi yarı-zamanlı rençber, yarı-zamanlı ihtisas sahipleri ile imam veya papaz gibi muaf kimselerden de meydana gelirdi.

Tahrir verilerinin de doğruladığı üzere küçük kasabaların pek çoğunda köy hayatı yaşandığı ve nüfusun büyük bölümünün tarımla uğraştığı (Faroqhi,2006:104), bu kişilerin de tarım kesiminden tahsil edilen bazı vergileri ödemekle yükümlü oldukları söylenebilir. Köylülerle devlet arasında irtibatı Anadolu ve Rumeli’de *köy kethüdası*, Balkanlar’da Slavların yaşadığı yerlerde *kinez* veya *piremikür*, Osmanlı Macaristanı’nda *biro*, Arapların yaşadığı yerlerde ise *reis* denilen köy yöneticileri ile imamlar ve papazlardı. Tüm bu şahıslar hizmetlerine karşılık olarak ve reâyaya yerel birer yönetici olduklarını vurgulayacak şekilde *râiyyet rûsumu* denilen reâyanın ödemekle yükümlü oldukları vergilerden muaftılar.

Osmanlı Devleti’nde taşra idaresi aşağıdan yukarıya köy (*karye*), nâhiye, kazâ, sancak ve eyalet şeklinde teşkilatlanmıştı. 100–150 kadar köy, 40–60 km. çapında bir alanı kaplayan, merkezinde genellikle 3.000 ile 20.000 arasında bir nüfusu barındıran, Osmanlı belgelerinin dili ile “*cuma kalınır ve pazar durur yer*” diye tanımlanan bir yerleşim yeri (şehir, kasaba) bulunan, *kazâ* denilen bir idarî birimi teşkil ederdi (Genç,2010:48). Her kasaba veya şehir merkezi, bir yerleşim yeri olarak bağlı olduğu arka bölgeyle birlikte mütalaa edilebilir (Faroqhi,2006:17).

Kazânın kendisine yeterli olması, ziraî üretimin her şeyden önce bu alanın iâşesini karşılama beklenir ve köylerin ürünü kazânın iâşesine ayrılırdı. Bu ihtiyaç karşılanmadıkça üretimin kazâ dışına aktarılmasına izin verilmezdi. Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ve ham maddeleri kazâ merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak *loncalar* şeklinde örgütlenmiş, köylü işletmelerinde olduğu gibi belli ortalama büyüklükleri aşmayacak boyutlarda işyerlerine (*dükkân*) sahip olan kasaba *esnafının* tekelindeydi (Genç,2010:48-49).

Köylüler kasabaya getirdikleri ürünleri pazarda satmak sureti ile hem nakden ödemesi gereken vergileri ve borçlarını ödemekte kullanacağı hem de dönüşte alacağı malları temin için gerekli parayı elde ederdi.

2.3.2. Osmanlı Topraklarında Tarım

İktisadî hayatta, üretim ilişkilerinde ve maliyede en önemli yeri tarımsal üretimden elde edilen gelirlerin tuttuğu, nüfusun % 80–90 gibi büyük çoğunluğunun tarımsal faaliyetlerle uğraştığı sanayi-öncesi tarım toplumlarının bütün özelliklerini taşıyan ve diğer sanayi-öncesi tarım toplumları ve antik imparatorluklardaki gibi

uluslararası, bölgelerarası ve bölgesel ticaret, şehirlerdeki iktisadî faaliyetler ve hayvancılığın da önemli olduğu Osmanlı ekonomisinin temeli tarımdı.

14. yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlıların, Bizans feodallerinden ele geçirdikleri ve kurulup yayıldıkları topraklar göçebe Türkmenlerin büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri için hem kışlık hem yazlık otlaklar sağladı (Fleet,2012:286). Türkmenlerin daimi yaylak ve kışlakları vardı. Osman Bey'in küçük toplumu, kendilerine Osmanlı denilen yeni boy, atlarını ve koyunlarını yazları yüksek yaylalara çıkarıp kışları alçak kışlağa indiren tipik bir mevsimsel göçebe hayatı yaşamaktaydı. Dıvitçioğlu'nun ifadesi ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş nedenini şu evrensel hipoteze bağlayabiliriz;

“Ortaçağda yaşayan göçebe çoban toplumlar kendilerini yeniden üretebilmek için hayvancılık yapmanın yanısıra, savaşarak yeni otlak ve suvat yerleri açmaya ve ihtiyaçları olan mamul mal ile esiri gene savaşarak tarımcı yerleşik bölgelerden haraç ve yağma yoluyla sağlamaya mecburdurlar” (Dıvitçioğlu,2001:38).

Hayvancılıkla uğraşan insanlar güvenliği de sağlamak için bölgelerindeki halklarla işbirliği yaparlar. Osman Bey'in Türkmenleri “*yaylaya gitseler emanetlerini Bilecik Hisarı'na korlar, gelince peynir, yağ, kaymak, halı ve kilimler verirlerdi*” (Âşıkpaşaoğlu,1947:98). Türkmenler bu yeni boyun güçlü de olsa ancak bir kısmını teşkil ediyordu. Hem beylerin, hem de sıradan halkın yaptığı evlenmelere sonunda çarşıda-pazarda, evde-yurtta hem Türkçe hem de Rumca konuşan karma bir toplum oluştu. Başlangıçta ağırlıklı olarak konargöçer bir hayat tarzı ve canlı hayvanların geçim ve servet kaynağı olduğu bir iktisadî yapıya sahip olan Osmanlı Beyliği'nde Orhan Gazi'den itibaren hem yerleşik bir toplum düzeni hem de gittikçe gelişen bir idarî ve askerî yapı üzerine oturan tarım ağırlıklı bir iktisadî düzen hâkim oldu.

Toplumda konargöçer nüfusun çoğunlukta olmasına karşılık Osmanlılar daha 1320'lerin ortalarında köleler ve hadımların görevlendirildiği bir saray ve Farsça belgeler üreten bir divân teşkilatına, Bursa gibi önemli bir şehri ele geçirmeye yetecek bir askerî ve kendi adlarına para bastıran, vakıflar kuran bir idarî-malî yapıya sahiptiler (Kafadar,2010:228).

Sınırları 16. yüzyılda Orta Avrupa'dan Basra Körfezi'ne Karadeniz'in kuzeyindeki steplerden Büyük Sahra'ya uzanan Osmanlı Devleti'nde birbirinden farklı arazi, iklim, toprak ve bitki örtüsü bölgeleri tarıma uygun ovalar ve nehir boyları ile hiç tarım yapılamayan çöller ve dağlar vardı.

1520-1530'lu yıllara ait tahrir defterlerine göre 16. yüzyılda nüfusun % 85–90'ı kırsal alanlarda yaşıyor, bu nüfusun küçümsenmeyecek bir bölümünü de göçebeler teşkil ediyordu (Pamuk,2005:37). Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda bile bir tarım ülkesiydi ve nüfusunun % 80'inden fazlası köylerde yaşıyordu (Quataert,1999: 15). Köylüler dışında şehir ve kasabalarda yaşayan halkın bir bölümü de bağ, bahçe ve tarla tarımıyla uğraşılıyor ve çayırlara sahip bulunuyordu. Ancak *mezrû* (ekip-biçilen) tarla faaliyeti köylerdeki kadar yoğun değildi.

Köylü ekonomik anlamda bir teşebbüs işletmemektedir. O bir iş değil hane halkı idare etmektedir (Wolf,2000:16). Tarım arazilerinin çok büyük bölümünün rakabesi (çıplak mülkiyeti) mirîye yani devlete ait olup köylüler bu toprakları, Barkan'ın ifadesi ile adeta irsî ve daimî kiracılık statüsü ile kullanır, resim ve öşürlerini ise dirlik sahipleri, vakıflar ve mülk sahiplerine öderlerdi. Tarımın temel emek birimi, aile reisi erkeğin temsil ettiği köylü ailesi (*hâne*), tarımsal ekonominin temel üretim aracı ise bir çift öküzle çekilen sapandı. Bu ikisi birlikte, çiftlik arazisinin büyüklüğünü ve üretim kapasitesini belirlerdi (İnalçık,2004:188). Osmanlı Devleti'nde hukuki statüsü ve yükümlülükleri tımar düzenine bağlı özgür köylülerden farklı olan üreticiler de vardı. Savaş esirleri ve kölelerden temin edilen ve padişah hasları ile özel mülk ve vakıf arazilerin bir bölümünde sahipleri tarafından sağlanan işletme sermayesi, çift ve tohum karşılığında reâyadan çok daha ağır sömürü şartlarında üretim yapan, azad edilmedikçe sahiplerinin köleleri kalmakta devam eden, alınıp satılabilen, vakıf ve temlik edilebilen *ortakçı kullar* Batı feodalitesindeki *serf* konumundaydılar.²⁷

²⁷ Konu hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, *İÜİFM*, C: I, No:1, Birinciteşrin 1939, ss. 29-74; aynı yazar, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B) Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar”, *İÜİFM*, C: I, No:2, İkincikanun 1940, ss. 198-245; aynı yazar, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B) Rumelindeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *İÜİFM*, C: I, No: 4, Temmuz 1940, ss. 397-477.

Tarımda geleneksel yöntemlerle yapılan *ekstantif* tarım²⁸ söz konusuydu. Tarım teknolojisinin geriliği nedeni ile verim düşüktü. Üstelik tarımsal üretim büyük oranda iklim şartlarına bağlıydı. İklim şartları ile ürün verimi arasında paralellik vardı. Asya, Avrupa ve Afrika'ya yayılmış olan bu büyük ülke içinde çok çeşitli iklim ve arazi şartlarına sahip topraklar bulunmaktaydı. Osmanlı topraklarının büyük bölümü, kışları nispeten ılık, yazları sıcak ve kurak olan Akdeniz ikliminin etkili olduğu orta iklim kuşağına dâhildi. Akdeniz iklimi ve karasal iklimin egemen olması dolayısıyla kuraklık olayları periyodik olarak yaşanıyordu. Ekilen alanların genişliği değişirse bile yağış miktarındaki değişimlere bağlı olarak üretimde yıllara göre büyük dalgalanmalar görülür, yağışın az olduğu yıllarda verim düşerdi. Yağışların genelde az olması ve toprağı sürmekten çok karıştırmaya yarayan sapan kullanımının tarlaların verimini düşürmesi yüzünden tarlayı boş bırakmak (nadas) veya başka bitkiler ekmek suretiyle dinlendirmek ve kuvvetlendirmek gerekiyordu. İkili veya üçlü bitki rotasyonu yöntemlerinin fazla bilinmemesi, öte yandan dönemin köylüleri tarafından kullanılan yöntemlerle başarılabileceklerin belli bir sınırı olması nedeni ile genellikle nadas yönteminin uygulanması bir sene içinde fiilen ekilen toprakların alanını 1/2 oranında azaltır (Kılıçbay,1985:407; Watson,2013:456), ekili araziler (tarlalar) ülke topraklarının çok sınırlı bir bölümünü teşkil ederdi.

Anadolu tarıma elverişlilik açısından fazla zengin olmayan engebeli ve yüksek bir coğrafyaydı. Ancak beşte biri ekime elverişli topraklardan oluşuyordu. Balkanlar dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahipti. Suriye'nin doğusu çöllerle kaplıydı. Macaristan bugünkünden çok daha fazla ormanlarla ve bataklıklarla kaplıydı. Üstelik düşük nüfus yoğunluğu yüzünden toprak faktörüne oranla emek kıt bir faktördü. Bu durum hasadı arazinin bir fonksiyonu hâline getirmektedir (Kula, 1985:44).

Sahib-i arza kayıtlı arazinin alanı, kayıtlı reâyanın işleyebileceği alandan büyük ise toprağın bir kısmı işlenmemiş olarak kalır. Osmanlı ülkesinin birçok bölgesinde özellikle tarımda işgücü ihtiyacının arttığı hasad mevsiminde işgücü açığı üretimi aksatacak ölçülere ulaşırdı (Güran,1998:66-67).

²⁸ *Ekstantif tarım*: Geleneksel yöntemlerle ve kuru tarım sistemi ile yapılan emek-yoğun tarla tarımı.

Caba ve *kara* denilen topraksız, fakir köylülerin mevsimlik işgücü arzı olmadan hasad muhtemelen eksik olurdu. Yıllarca süren savaşlar işgücünü kendine çektiği için üretimin tümünde büyük dalgalanmalara yol açıyordu. Köylünün kayıtlı olduğu yerden kaçmasına engel olmak, kaçanları toplamak, köylünün şenlendirdiği mevat araziye onun tasarrufuna vermek sureti ile köylüleri toprakta yerleşmeye teşvik etmek gibi hukukî uygulamalar, üretimin köylü sayısı ile sınırlı olmasının sonucudur (Kula,1985:44). “*Toprağını üst üste üç yıl boz bırakan*”²⁹ köylüden *çift-bozan resmi* adıyla bir tazminat alınmaktaydı (Barkan,1943). II. Mehmed döneminde çift-bozan resmi 50 akça olarak alınıyordu ki bu bedel yaklaşık 200–300 kg. buğdayın piyasa fiyatına eşitti. 16. yüzyılın ikinci yarısında genel fiyat düzeyinin ve tarımsal malların artmasına bağlı olarak çift-bozan resmi de 300 akçaya çıktı.

“Ancak bu dönemde görülen nüfus artışları nedeniyle emek tarımsal üretimde bir darboğaz olmaktan çıktığı için emek darlığı yüzünden ekilemeyen topraklar azalacak, bu şartlar altında devletin çiftini bırakan köylüye ilişkin uygulamaları da gevşeyecek ve kadılar toprağını terkeden köylüleri geri göndermekten vazgeçeceklerdi” (Pamuk,2005:44).

Çift sürmede gücünden istifade edilen hayvanlar öküz, at ve katırdı. Osmanlı çiftçisi bunlardan en fazla öküzü kullanıyordu. Büyükbaş çekim hayvanları sabanı çekmek dışında tarlalar için gübre sağlar ve hasadın harmanlanmasına yardımcı olurlardı (Wolf,2000:59).

Bir çift öküz bir işgününde 3–4 dönüm toprak sürebilirdi. Çift sürme süresi, hava şartları nedeni ile 45–60 günü geçmediği için köylü bir çift öküzle ancak 35–45 dönüm toprak işleyebilirdi. Öküzün bu kadar az toprak işleminin nedeni sabanın toprağı yeterince alt üst edememesi ve yabancı otları temizleyememesi idi. Sabanın bu niteliği aynı toprağın bir kaç kez sürülmesini gerektirirdi. Bu nedenle saban Osmanlı çiftçisinin ekip biçebileceği toprak miktarını sınırlamıştır (Güran,1998:85-86). Tarımsal faaliyetlerde kullanılan diğer araçlar kağrı ve araba, döğen, boyunduruk, bel, orak, balta, nacak, bıçkı, keser, testere, çapa, bağ oluğu, bağ makası, kazma, kürek, tırmık, tırpan, sepet, çuval ve sandıktı. Bütün bu araçlar birkaç binyıl önce kullanılanlarla neredeyse aynıydı. Kuru tarım yöntemiyle hububat ziraatı yapılan orta iklim kuşaklarında sabanın odun veya demirden imal edilmesinin yol açtığı farklılık

²⁹ *Boz bırakmak*: Tahıl üretimi tarlayı ekip-biçmemek.

dışında 19. yüzyıla kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik olmadı (İnalçık, 1993a:2).

Osmanlı Devleti'nde tarımda kullanılan toprakların yaklaşık % 85'inde "kuru tarım" yapılıyor ve hububat ekiliyordu. Toprakların yaklaşık % 2,5'u baklagillere, % 5'i sınaî bitkilere, % 7,5'u bağlara ayrılmıştı. Toplam üretim içinde ise tahıllar % 60-70, bağ-bahçe ürünleri % 10, hayvan ürünleri % 20-25'lik paya sahipti (Güran,1998: 77-78; Pamuk,2005:38; Öz,2007:123; Ünal,2012:99).

Tek ürünlü tarıma doğru bir eğilim, işletmenin kadın, çocuk ve dışarıdan işçi emeğine nispeten daha az ihtiyacı olması demektir. Öz'ün araştırmaları 16. yüzyılda pek çok sancakta buğday üretiminin toplam tarım üretiminin yarısını hatta daha fazlasını teşkil ettiğini, pirinç ekimi, pamuk üretimi ve bağcılık gibi alanlarda ihtisaslaşan bölgelerde bu oranın % 25-30'lara kadar düştüğünü ancak arpa ve darı gibi diğer tahıllarla birlikte buğdayın tarımsal faaliyetin en önemli kalemi olduğunu ortaya koymuştur.

Üretimde verimlilik 1'e 3 -ki devletin beklentisi de bu kadardı- ile 1'e 5 arasında değişiyordu (Öz,1999: 68; Öz,2007:122). Avrupa'nın çeşitli yerlerinde 16. yüzyılda tahıl üretimindeki verimlilik; İtalya'da 1'e 4-5, İspanya'da 1'e 6, Alçak Ülkeler'de (Belçika, Hollanda) 1'e 8-10, Fransa'da 1'e 6, Orta Avrupa ve İskandinavya'da 1'e 4, Doğu Avrupa'da (Rusya, Polonya) 1'e 2-4 arasındaydı (Wilson ve Parker,1977:11,41, 85,121).

Çiftlik büyüklüğünü 150 dönüm ve bunun yarısının ekildiğini kabul edersek 75 dönüme 2 müd (453 kg. buğday veya 445 kg. arpa) yani dönüm başına yaklaşık 6 kg. tohum ekilmekte, muhtemel rekolte 1359 kg. buğday veya 1335 kg. arpa olmaktadır. Batmaz'ın hesaplamalarına göre 50 dönümlük bir araziden yılda 1575 kg. ürün alınmaktaydı. (Batmaz,2006:39-41). Köylülerin yalnız kendilerini beslemek için değil aynı zamanda gelecek yıl ekim yapabilmek için yeterli tohum temin etmek ve çeki hayvanlarına yem temin etmek için de üretim yapmaları gerekiyordu.

Köylüler toplam üretimlerinin % 20-25 kadarını öşür (ürünün 1/5 veya 1/8'i) ve diğer vergileri için ayırıyorlardı. Vergilendirme esas olarak ürünün belirli bir oranı biçiminde olduğundan köylü ne kadar çok üretirse o kadar çok vergi ödemekte

idi. 1/3 tohum payı (% 33) ve değirmen kaybı çıktıktan sonra köylünün elinde - bulunduğu sancaktaki vergi oranı, çift resmi miktarı, toprağın niteliği gibi faktörlerin yol açtığı değişiklikler dikkate alınmak kaydı ile- toplam üretiminin % 40-45'i (yılda 1575 kg. ürünü esas alırsak 630 veya 708,75kg.) kalıyordu. Bu miktar ihtiyaç fazlası değil, emeği (hâne halkı) yerinde tutmak için beslenme ihtiyaçlarına ayrılmış bir miktardır.

Beslenmenin temelini tahıllardan sağlayan toplumlarda bir kişinin günlük kalori ihtiyacı yaşına, vücudunun büyüklüğüne, yaşam biçimine, çalışma süresine ve iklim şartlarına göre 1600 ile 2200 kalori arasında değişmektedir. Bir kişi bu kadar kaloriyi yılda 190–275 kg. arası değişen eşdeğer tahıldan (tüm gıda ürünleriyle aynı kalori değerine sahip olan tahıl miktarı) almaktadır (Öz,1997:84; Güran,1998:93; Solak,2004:144; Mazoyer ve Roudart, 2009:80). Köylü hâne halkını³⁰ 4 kişi kabul edecek olursak kişi başı tüketilen tahıl miktarı 157,5 kg. ile 177 kg. arasında değişecektir. Bu miktar, sancaklarla ilgili birçok çalışmanın doğruladığı üzere köylülerin ihtiyaçlarını karşılamakta bile yetersiz kalmaktadır.

“Tarım popülasyonunun ihtiyaçlarını karşılamak için emek üretkenliğinin tarımdaki işgücü başına 200 kg. eşdeğer tahıl olması gerekir. Bu minimum üretkenlik sınırının altında hiçbir tarım sistemi kendisini yenileyemez” (Mazoyer ve Roudart, 2009:80).

Köylü eksik kaloriyi kendisine ait olan ve bağımsız olarak kendisi tarafından işlenen bahçesinde ürettiği sebze ve meyveden, kümes hayvanlarının eti ve yumurtasından, ineğinin ve koyunlarının sütü ile süt ürünlerinden kapatabilmektedir. Buna karşılık, köylü ekonomisi “geçimlik” olarak kalmakta ve pazar için herhangi bir üretim söz konusu olmamaktadır.

Bir üretim döneminde, üretim sürecinde kullanılan üretim faktörleri ile süreç sonunda elde edilen üretim miktarı arasındaki fizikî ilişki *üretim fonksiyonu* olarak tanımlanır. Tarımda her dönemde üretim miktarını belirleyen sadece kullanılan girdi miktarı değildir. Doğal etkenler de (yağış, ısı, bitki ve hayvan hastalıkları vs.) ürün miktarını belirlemede rol oynar (Kazgan, 2013:4). Buna göre, tarımsal üretim (Q), emek (L), sermaye (K) ve doğal kaynaklardan (N) oluşan üretim faktörlerinin bir

³⁰ Hane halkı sayısı çeşitli araştırmalarda 3,5 ile 5 arasında hesaplanmaktadır. Bkz. Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İÜEF TD*, C:32, 1979, ss. 331-348.

fonksiyonudur ve tek mallı (Q) üç faktörlü (K, L, N) bir model olarak $Q = f(K, L, N)$ şeklinde ifade edilir (Şahinöz,2011:23). *Sermaye* (K), üretim sürecinde kullanılan toprak, öküz, saban, orak ve tırpan gibi geleneksel tarım aletleri, su, tohum ve gübre gibi her türlü araç ve maldır. İnsan tarafından sürekli olarak yenilenmeye, yeniden üretilmeye ihtiyaç duyan toprak, tarımsal üretim fonksiyonunda sermaye faktörü içinde yer alır. Marx, “insan emeği ile yoğrulmuş toprak bir ‘sermaye malı’dır ve değerinin ifadesi olarak bir fiyatı vardır” demektedir (Şahinöz,2011:24). *Doğal kaynaklar* (N), insan tarafından yeniden üretilemeyen ve ikame edilemeyen güneş, yağışlar, ısı ve nem gibi iklim şartları ile akarsulardır. *İşgücü* (L), köylü ailesi (hâne), ücretli işçi veya köle emeği olabilir. İklim, toprağın özellikleri, ekilebilen birim arazi miktarı, toprağın sürüm şekli, hasat tekniği, birim alanda kullanılan tohum ve gübrenin miktarı ve niteliği ile tarım işçilerinin sayısı ve bilgi-becerisi tarımsal üretimi etkilemektedirler. Sağanak ve düzensiz yağışlı dönemlerde aşırı yağış ürünün çürümesine, seller toprak kaymalarına neden olur, uzun süren yağışsız dönemler sulama için kullanılan su kaynaklarını kurutur ve tarımsal faaliyetlere zarar verir (Emecen,1989:217) veya tümüyle durdururdu. Susuzluk, kuraklık ve kıtlıkların uzaması ile göl taşkınları köylerin boşalmasına neden olur (Erdoğan,1998:114-115) ve işgücünde düşmeye yol açardı. Ülkede her zaman hissedilmiş olan gübre sıkıntısı tarımsal alana ayrılan arazi miktarını kısıtlamış ve verimliliği olumsuz etkilemiştir (Faroqhi,2006:110).

Kuraklık yüzünden tarımsal faaliyetlerini durduran köylü vergilerini de ödeyemez ve bu durumda devlet vergileri affetmek zorunda kalırdı. Tarımsal üretim maliyetinde işgücünün ortalama payı hububat tarımında 1/3, sebze ve bağcılık gibi yoğun el emeği gerektiren üretim dallarında 1/2 kadardır. Tarımsal işçilik, iklim ve toprak yapısı gibi şartlara bağımlı olup istikrarsız bir ritm ve çalışma süresi, görece düşük verimlilik gibi özellikler gösterir. Yıllık tarımsal ritimler temelde değişmez. Belli bir mevsimin hasadı doğal afetlere veya başka nedenlere bağlı olarak artıp eksilse bile faaliyet temposu mevsimler boyunca fazla değişmeyen bir süreç izler.

“Yaz sonu yağmurları, kışlık tahıl ekiminin başlangıcını haber verir kış aylarında olgunlaşan tahıllar baharda biçilirdi. Onların ardından yaz sonunda olgunlaşan sebze ve meyvelerle zeytin ve üzüm toplanırdı. Bu yıllık programın her aşaması tımar sahipleri ve görevliler tarafından denetlenirdi. Görevliler yalnızca hasat sonunda vergi toplamak için ortaya

çıkılmazlar, nereye ne ekileceğine ve ne zaman ekileceğine de karar verirlerdi. Görevlilerle köylüler arasındaki ilişkiyi tarımsal takvim düzenliyordu. O yılın hasadının niteliği vergi toplayanların gelirini belirleyen temel unsurdur. Köylüler toprağa ekilen ürünü istedikleri gibi değiştiremezlerdi. Ürün değiştirildiğinde vergiler de değişecek ve bu durum karışıklığa ve vergi kaybına neden olacaktı” (Singer,1994:121).

Ekilen ürünler mahalli iklim şartlarına göre değişmekteydi. Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye ve Balkanlar’da bozkır ve ovalarda iklimi yumuşak yerler buğday üretimine, iklimi sert yerler arpa ve çavdar üretimine tahsis edilmişti. Buralarda diğer hububat türleri ve bakliyat da yetiştirilirdi. Tarla tarımı yapılan arazilerde genellikle bir tarlaya her yıl sadece bir ürün ekilmekteydi. Ancak birbirini izleyen yılların ihtiyaçlarına göre aynı tarlaya birbirini takip eden ürünler ekilebilirdi (Wolf, 2000: 64). İncelenen dönemde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de geçimlik tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimiydi ve üretim faaliyetlerinin en büyük kısmını hububat üretimi teşkil etmekteydi. Tarıma pazar ekonomisinin girmesiyle birlikte buğday-arpa ekiminin yanında daha çok pazara yönelik pamuk, pirinç, üzüm, keten, sebze-meyve gibi ürünler de ekilmeye başlar.

Osmanlı tarımında başta gelen ürün olan hububat, özellikle insanların temel tüketim maddesi olan buğday ve ordu ile reâyanın hayvanlarının besin maddesi olan arpa stratejik öneme sahipti. İktisadî ve malî yapının büyük ölçüde tarıma dayandığı Osmanlı Devleti’nde hububatın üretimi, pazarlaması ve vergilendirilmesi sıkı bir denetim ve kayıt altına alınmıştı. Tahrir defterlerinde bu ürünler köylerin vergi gelirlerini teşkil eden “*el-mahsûl*” kısmında gerek çeşit, gerekse vergi miktarı olarak kaydedilirdi. Bu kayıt ve denetim hem vergi gelirlerinin teminat altına alınması hem de büyük şehirler ve ordunun beslenmesinin temini için gerekliydi.

Tımar sistemi sayesinde toprak, sipahi tarafından düzenli denetlenir, buğdayın ekimi, hasadı, nadasa bırakılması takip edilir, tahıl üretimi devlet kontrolü altında ve adeta “merkezî planlama” dâhilinde gerçekleştirilirdi.

Tahıllardan elde edilen undan yapılan ekme hem Osmanlı öncesinde hem de Osmanlı döneminde imparatorluk topraklarında yaşayan halkın temel gıdasıydı. Bu konudaki devamlılık, Bizans’ta mayalı ekmeğe verilen *psomin* adının *somun*, asker yiyeceği olan kalın dilimlenmiş ve kurutulmuş arpa ekmeğine verilen *paksimadi*

adının *peksimet*, çorba yapmak için buğdayın süt ve yoğurtla topak haline getirilmesine denilen *trakhanas* adının *tarhana*, *itria* adının *erişte* olarak Osmanlı Türkçesine geçmesinden de kolayca belli olmaktadır.

Osmanlı Devleti, tıpkı Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi buğdayın tohum olarak tarlaya atılmasından hasadına, harman edilmesine, pazarda satılmasından değirmene götürülüp öğütülmesine, un yapılmasından, fırında ekmek olarak üretilip fiyatının belirlenerek halkın tüketimine sunulmasına kadar her safhasını kanunlarla denetim altına almıştı. Bu denetim nedeni ile köylü devletin bilgisi ve emri dışında üretim tekniğini değiştiremez ve ziraatı bırakarak göç edemezdi (İnalçık,1969:98).

Rumeli ve Kuzeybatı Anadolu'da pirinç, sıcaklığın elverdiği birçok bölgede pamuk, Karadeniz'in Anadolu kıyılarında keten, bazı bölgelerde haşhaş ve susam, Ege ve Akdeniz kıyıları ile Ege adalarında zeytin yetiştiriliyor, hemen her yerde çeşitli sebze-meyve üretimi, bazı bölgelerin dışında hemen her yerde özellikle Rumeli ve Osmanlı Macaristanı'nda bağcılık, Anadolu'nun güney kıyıları ile Rumeli'deki bazı yerlerde ipekçilik yapılıyordu (Faroqhi,2006:67-74,77-79). Hemen her bölgede et ve süt kaynağı olmasından çok yük hayvanı olarak büyükbaş hayvan (sığır, manda), eti, sütü ve yünü için küçükbaş hayvan (koyun, keçi) ile Rumeli ve Osmanlı Macaristanı'nda domuz yetiştiriliyor, birçok köyde arıcılık, nehir ve göllerde balıkçılık yapılıyordu (Faroqhi,2006:71,74-77). Özellikle bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak ve Suriye'nin otlak ve bozkırlarında hayvan sürüleri beslemek çoğu kez toprağın işlenmesinden daha etkin ve kârlı idi.

“Tahıl üretimini yan özel ürünlerle tamamlama eğilimi Akdeniz'in birçok bölgesinde şehir merkezlerine sebze ve meyve temin etmek için faaliyet gösteren köylülüğün gelişmesine yol açmıştır” (Wolf,2000:64).

16. Yüzyılda Osmanlı topraklarında hububattan sonra en çok meyve ve sebze üretimi yapılmaktaydı (Solak,2008:220). Meyve sebze grubuna giren ürünlerin üretim miktarı ve oranının sancak-kazaların genel üretimi içerisinde % 2–10 arasında bir yeri olduğu görülmektedir. Bağ ve bahçe (meyve, sebze) ürünleri pazara dönük ürünlerdi (Güran,1998:79). Devlet söz konusu ürünlerden, ancak pazara sunuldukları takdirde vergi alırdı (Akgündüz,1994:293). Bağcılık ve bahçecilik, tarla tarımına göre daha fazla ve daha vasıflı emek isteyen faaliyetler olup, nüfusun yoğun olduğu

kasaba ve şehirlerin çevrelerinde çok yaygındı. Balkanlar ve Macaristan'da bağcılık genellikle gayrimüslim reâya tarafından yapılır, elde edilen üzüm, taze meyve olarak, suyu pekmez, şıra ve şarap yapımında kullanılırdı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLER.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin harcamalarının finansmanında kullanılan en temel gelir kaynağı vergilerdi. Tarım kesiminin vergilendirme (artık-ürüne el konulma) süreci tımar sisteminin temsil ettiği kurumlar ve kurallar çerçevesinde gerçekleşiyordu. Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan vergiler *tekâlif-i şer'îye*, *tekâlif-i örfîyye* ve *tekâlif-i divâniyye* olmak üzere üç grupta toplanabilir. Üçüncü bölümde Osmanlı vergi sistemi hakkında genel bilgi verilecek ve çalışmanın iki ana konusundan biri olan tarım kesiminden alınan vergilerin tümü incelenecektir.

3.1. OSMANLI VERGİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nde kamu gelirleri vergiler, harçlar ve resimler, başka devletlerden zorunlu transferler ve hediyeler, ganimetler ve para cezalarından oluşmaktaydı. Osmanlı malî literatüründe vergi kelimesi yerine geçen *teklif* (çoğulu *tekâlif*) terimi söz konusu gelirleri kapsayacak şekilde kullanılmıştır (Falay,2000:62). Devletin harcamalarının finansmanında kullandığı en temel gelir kaynağı vergilerdi.

II. Mehmed döneminden önceki vergiler hakkında hem hukukî metinler çok az hem de çeşitli tarih kaynaklarındaki bilgiler çok sınırlı ve dağınıktır. Osmanlılar başlangıçta fethettikleri ülkelerde buldukları vergileri ve vergi tarh ve tahsil usullerini -bazılarını 16. yüzyıla kadar- devam ettirme ve uygulama yoluna gittiler. Ancak bazı vergileri sadeleştirdiler ve bir takım ağır feodal vergileri kaldırdılar (Köprülü,1931:216-217; Timur,1979:162).

Osmanlı malî sistemi, merkezî hazine, dirlik alanları ve iç hazine üçlüsünün üzerine oturtulmuştu. Sistem, bu hiçbirini diğerleri aleyhine fazla güçlendirilmeyen bu üçlü arasındaki dengeye dayanmaktaydı. *Hazine-i Âmire* denilen merkezi hazineye yalnız *havass-ı hümayûn* denilen padişah haslarından tahsil edilen vergiler ve diğer gelirler dâhildi. Bu gelirler, *kapıkulu ocakları* denilen profesyonel merkezî ordunun maaşları, iâşesi, barınması, donanımı ve diğer masrafları ile sarayın harcamalarına sarf ediliyordu. Has, tımar ve zeâmet olarak farklı büyüklüklerdeki dirliklere ayrılmış

bölgelerin vergi ve diğer gelirleri ise kendi nam ve hesaplarına tahsil edilmek ve kullanılmak üzere bir maaş biçiminde devletin çeşitli asker, memur ve görevlilerine mahallinde tahsis edilmişti. Böylece devlet, savaş sırasında Osmanlı ordusunun en önemli gücünü teşkil eden ve en uzak köyde bile merkezî otoriteyi temsil eden idarî kadroları oluşturan *tımarlı sipahi* denilen askerler başta olmak üzere anılan kimselere maaş ödemekten, çoğu aynî tahsil edilen vergilerin toplanması, taşınması, depolanması ve nakde çevrilmesi masraflarından kurtuluyordu. *Ceb-i hümayûn* da denilen *iç hazine* padişahların özel hazinesiydi. İmparatorluktaki bazı önemli gelir kaynakları bu hazineye ayrılmıştı. Padişahlar bu kaynakları şahsî giderleri için istedikleri gibi kullanırlardı (Cezar,1986:28-29).

Fethedilen toprakların verim durumu, sulama ve iklim şartları, tarım yöntemleri, ürünün cinsi, çiftçinin elde edeceği safî gelir miktarı, fethedilen ülkelerde var olan üretim ilişkileri, gelişme dereceleri, diller, mahallî toplumsal geleneklerle iktisadî ve malî mülahazalara göre geliştirilen, her sancak,¹ her kazâ,² hatta her köy için ayrı belirlenen Osmanlı vergi sistemi (Barkan,1964:485; Timur,1979:162) 15. yüzyılda Batı ve Orta Anadolu ile Rumeli’de istikrara kavuştu ve 16. yüzyılın ortalarında Macaristan, Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye (bugünkü Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail) eyaletlerinde yayıldı. Her sancağın hatta bir sancak içerisinde farklılık gösteren bir bölge veya topluluğun, reâyadan toplanacak vergileri gösteren ve vergi mükellefleri ile sipahi ve devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen bir kanûnnâmesi vardı (Ünal,1997:134).

Osmanlı Devleti’nde vergilendirme (doğrudan üretici olan köylünün artık ürününe el konulma) süreci tımar sisteminin temsil ettiği kurumlar veya kurallar çerçevesinde gerçekleşiyordu (İslamoğlu,2010:141). Osmanlı kanunnâmelerinde yer alan hükümler incelenince Osmanlı vergi sistemini teşkil eden vergilerin *tekâlif-i şer’iye*, *tekâlif-i örfiyye* ve *tekâlif-i dîvâniyye* olmak üzere üç grupta toplandığı görülür.

¹ *Sancak*: Eyâletin alt bölümü. Sancakbeyine bağlı idarî birim.

² *Kaza*: Eyâlet içinde kadının yetki alınan denk düşen idarî birim.

Osmanlı kânûnnâme ve belgelerinde *hukuk-ı şer'iyye* ve *rüsûm-ı şer'iyye* de denilen, İslâm hukuku tarafından konulan veya bu esasa dayandırılan (Falay,2000: 62) tekâlif-i şer'iyeye türüne; hem şehirli hem de köylü ve konargöçer bulûğa ermiş gayrimüslim erkeklerden kişilerin malî durumu ve ortalama gelir seviyelerine göre (*alâ/zengin*, *evsat*/orta halli ve *ednâ/yoksul*) daima nakden alınan ve özel görevliler tarafından toplanarak doğrudan devlet hazinesine giren ve devletin en önemli gelir kaynaklarından olan *cizye*, hayvanlar üzerinden nakden alınan çeşitli vergiler (*zekat-ı sevâim*, *ağnam*)³, madenlerin devlete ait olduğu mirî arazi dışında kalan arazilerde çıkarılan madenlerden beşte bir oranında alınan maden vergileri (*hums-ı şerî*)⁴ ile aynen veya nakden alınan *öşür* ve *haraç* dâhildi. Söz konusu vergiler reâyanın her yıl ödemekle yükümlü olduğu olağan vergilerdi.

Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerden beri uygulandığı görülen toprak ve kişi üzerinden alınan *rüsûm-ı örfiyye* ve *râiyyet rüsûmu* da denilen tekâlif-i örfiyye; *resm-i çift*, *resm-i bennak*, *resm-i caba*, *resm-i mücerred*, *ispenç*, *salâriye*, *resm-i bâd-ı havâ* gibi miktarı devlet tarafından tespit edilerek sancak kânunnâmelerinde belirtilmiş ve her yıl veya vergiyi doğuran olayın ortaya çıkması halinde reâyanın ödemekle yükümlü olduğu olağan ve örfî vergilerdi (İnalçık,1959:575-610).

Tekâlif-i örfiyye grubuna giren vergiler 16. yüzyılda Osmanlı hukukçuları özellikle Ebussuud Efendi tarafından, arazi üzerine maktû⁵ şekilde konulmuş olan şer'î bir vergi olan *harac-ı muvazzaf* ile özdeşleştirilerek şer'î hukuka uyarlanmaya veya yaklaştırılmaya çalışıldı (İmber,2004:136). Ancak Ebussuud Efendi'den 130 yıl sonra 1704'te çıkarılan Hanya Kânunnâmesi söz konusu vergileri örfî vergiler olarak saymaktadır (Barkan,1943:354).

³ Kur'an ayetleri arasında hayvanların vergilendirilmesi ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Hz. Muhammed, binek hayvanları ve ziraat işinde kullanılan hayvanlar dışındaki senenin çoğunu meralarda otlayarak geçiren (*sâime*) büyük ve küçükbaş hayvanlardan zekât alınmasını emretmiş ve Hz. Ebû Bekir'den itibaren söz konusu hayvanlardan vergi tahsil edilmiştir (Tuğ,1984:78-80, Erkal, 2009:61).

⁴ Kur'an-ı Kerim'de madenler hakkında bir sure (Hadîd = demir) ve çeşitli ayetler olmakla birlikte maden konularında malî bir yükümlülük bulunduğu açıkça belirtilmemiştir. Ancak Hz. Muhammed, işletilmek üzere iktâ olarak tahsis ettiği bir tuzla ve bir altın madeninden 1/5 nispetinde vergi alınmasını emretmiştir (Tuğ,1984:80-81, Erkal,2009:62-63).

⁵ *Maktu*: Kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar.

Tekâlif-i dîvâniyye ise Osmanlı vergi literatüründe *avâriz*, *avâriz-ı divâniyye* diye adlandırılan, halk arasında *salgun* veya *salma* denilen, kanunla tespit edilmemiş, “arıza” kelimesinin çoğulu olan “avâriz” kelimesinden de anlaşılacağı gibi düzenli aralıklarla alınmayıp savaş gibi olağanüstü durumlarda padişahın fermanı ile şehir, kasaba ve köy, müslim gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın bütün reâyadan alınan, miktarı bölgenin özellikleri ile mükelleflerin zenginlik derecelerine bağlı olarak devlet tarafından re’sen ve farklı belirlenen ve nakden veya aynen tahsil edilen veya bedenen (hizmet olarak) yerine getirilen vergilerdi. Bu vergiler; *avâriz akçası* (olağanüstü giderleri karşılamak para olarak tarh ve tahsil edilen vergi), *nüzûl* (sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere reâyadan aynen alınan buğday ve arpa veya yerine alınan bedel), *sürsat* (savaşa giden ordudaki askerlerin geçeceği yollar üzerindeki konaklarda kendi paralarıyla rayiç değeri üzerinden satın alması için köylülerin yiyecek buldurması), *kürekçi bedeli* (sefere giden ordunun ağırlıklarının naklinde kullanılan deniz ve nehir gemilerinde bedenen hizmet etmek için toplanan kürekçi veya bunun karşılığında alınan bedel) iken 16. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitleri çok arttı ve tamamen nakdî bir vergiye dönüştü (Barkan,1942:13-19; Sahillioğlu,1991:108-109). İnceleme konumuz olan dönemde savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan bu vergi, mevcudu büyüyen ordunun ve uzayan savaşların merkezî hazine üzerindeki malî yükü artınca 17. yüzyılda daha sık toplanmaya başlandı ve olağanüstü niteliğini kaybetti (Pamuk,2003:46-47).

Devletin tahsil ettiği vergiler kadar bu vergilerin tahsil biçimleri de önemli idi. Osmanlılarda devlete ait vergi gelirleri “doğrudan” ve “dolaylı” olmak üzere iki şekilde tahsil edilir/toplanırdı. Doğrudan tahsilât, belirli vergi toplama yöntemleri ile vergilerin merkezî hazineye taşınması veya ilgili usuller dairesinde hazinenin herhangi bir harcama alanına terk edilmesiydi. Merkezî gelirleri temsil eden ve merkezî bütçe gelirlerinin esasını oluşturan, merkezî hazineye bağlı havâss-ı hümayun gelirleri, doğrudan tahsilât yöntemi ile toplanırdı. Bu gelirlerin toplanması iki usulle olurdu.⁶ *Emânet* ve *iltizam*. *Emânet*, hazineye ait vergi gelirlerinin *emin* adı verilen ve devletten aldığı maaş veya dirlik karşılığında bu görevi yerine getiren kişilerce tahsil edilmesiydi. *İltizam* ise vergi kaynağının veya gelirlerinin bir işletme

⁶ Merkezî hazineye bağlı havâss-ı hümayun gelirlerinin toplanmasında üçüncü bir şekil olarak 1695’ten itibaren malikâne usulü de uygulanmaya başlandı.

halini almış biçimi olan mukâtaanın⁷ vergilerini toplama işini genellikle üç yıl süre ile üstlenen özel girişimciler tarafından toplanmasıydı. Dolaylı tahsilât ise hâsılatı doğrudan merkezî hazineye ait olmayan fakat mirî bir hizmet karşılığında askerî zümrelere bırakılmış vergilerin yine ilgili zümreler tarafından toplanmasıydı. Dolaylı tahsilât usulü ile devletin merkezî gelirleri içinde yer alamayan tımar gelirleri elde edilirdi (Özvar,2003:2).

Çağdaşı olan bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de vergiler daha çok tarımsal üretimden elde edilmekte olup, ulaşım ve haberleşme imkânları yetersiz ve kısıtlıydı. Üç kıtaya yayılmış çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nde hem coğrafyanın elverişsizliği hem de ulaşım araçlarının yetersizliği ve vergileri istenildiğinde toplayacak ölçüde bir bürokratik kadronun, maliyetinin çok yüksek olmasından dolayı kurulamaması nedeni ile tüm vergileri nakit olarak tahsil etmesi, memur ve asker maaşları ile diğer masrafları merkezi hazineden nakden ödemesi mümkün değildi. Bu nedenle tahrirlerle tespit edilen gelir kaynaklarından memur ve asker maaşları ile diğer masraflar "tahsis usulü" ile karşılandı. Tahrirlerle saptanan vergi kaynaklarının maaş veya masraf olarak tahsisi, imparatorluğun askerî rejimine de uygundu. Tımar düzeni içinde atlı asker olan sipahiler, tımarları dolayısıyla tarımsal faaliyetleri kontrol altında tutarak üretimin devamlılığını sağlamaktaydılar. Sipahi, tarımsal üretimin sürmesi hâlinde bu üretim içinden kendisine tahsis edilen dirliğin karşılığı olan öşür ve diğer vergileri alabilirdi (Barkan ve Meriçli,1988:4).

3.2. KÖYLÜLER VE DEVLET

Vergi yükünün uyruklar arasında dağılımına egemen olan iki görüş vardır. Bunların ilki fedakârlıkta eşitlik, başka bir ifade ile herkesin malî kudretine (iktidarına) göre devlet masraflarına katılması, ikincisi siyasî mülahazalardır ki bu fedakârlıkta eşitlik ilkesini ortadan kaldırır (Kazgan ve Kazgan,1959-1960:67).

⁷ *Mukâtaa*: Kira mukavelesi, iltizam, senelik tahmini yapılp maliye kayırlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı.

Osmanlı Devleti ortaya çıkışından 19. yüzyıla kadar ikinci yolu uygulamış ve yönetici sınıfı (*askeri*), yönetilenlerin (*reâya*) ödediği vergilerden muaf tutmuştu. Dolayısıyla vergi yükü nüfusun % 85-90'ını teşkil eden reâyânın sırtındaydı.

Köylülerin ödemekle yükümlü olduğu vergiler, tarım arazilerinden alınan vergiler, tarım ürünlerinden alınan vergiler, hayvancılıktan alınan vergiler ve Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan, ancak sürekli olmayan vergilerdi. Köylüler toplam üretimlerinin % 20–25'ini bu vergileri ödemek için ayırıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin yalnız tarım yapılan tarla arazilerini değil emeği de denetim altına alan devletçi yapısı (İnalçık,1993a:12) nedeni ile reâyaya olmakla birlikte çeşitli hizmetleri yapmakla yükümlü kılınan ve *madenci*, *tuzcu*, *çeltikçi*, *köprücü*, *derbentçi* gibi özel bir statü kazanan köylerin halkı ile bazı konargöçer zümrelere verilen vergi muafıllıkları da vergi yükünün söz konusu halk ve zümreler lehine azalması sonucunu doğurmuştur.

Uyrukların devlete olan bağlılık düzeyleri, devletin devlet olma özelliklerini taşıması ve yerine getirmek zorunda olduğu görevleri yerine getirme düzeyine göre şekillenir (Şenyüz,1995:37). Benno Torgler ve Friedrich Schneider'e göre; vergileme devlet ile uyrukları arasındaki ekonomik ilişkiye dayalı olduğuna göre, vergilerin meşruiyeti de büyük ölçüde devlete bağlılık, güven ve uyruk olma bilincine bağlıdır. Mükelleflerin vergi ödeme açısından gösterecekleri gönüllü davranışları, çatısı altında yaşadıkları devlete güven ve bağlılıkları ile doğru orantılıdır. Mükellefler vergi ödedikleri otoriteyi her zaman ve her şartta kendilerini koruyan, kollayan, emniyet içinde yaşamaları için çalışan ve varlığını halkının varlığına borçlu sayan bir erk olarak görmek isterler. Mükelleflerin vergi sistemini meşrû görmesini sağlayan önemli belirleyenlerden birisi, iyi organize edilmiş, halkın tercih ve beklentilerine uyumlu siyasî ve hukukî sisteme olan güven duygusudur (Tosuner ve Demir:2009:2-3).

Osmanlı Devleti'nde vergi ödeyen köylülerin yüzyıllar boyunca vergilemenin meşruiyetini de temin edecek şekilde devlet koruyuculuğunda nelerden yararlandıklarını ve bu durumu neden itiraz etmeden kabul ettiklerini başlangıçtan itibaren ele almak ve tarihî olarak açıklamak yararlı olacaktır.

13. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ortaya çıktığı topraklar 11.–13. yüzyıllarda Haçlı Seferleri ve 1240'ta başlayan Moğol istilasının da etkisiyle, siyasî ve idarî yapıları, ekonomik durumları ve düzenleri bozulmuş ve çöküş durumundaki iki devletin (Bizans İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti) ortasında yer alan bir uç bölgesiydi. 13. ve 14. yüzyıl Anadolu ve Balkanları'nda dünyanın çok uzak bir bölgesinden Orta Asya'dan göçmek zorunda kalmış ve yüzyıllardır Anadolu'ya yerleşmeye çalışan konargöçer Türkmenlerle, Haçlı seferleri ve Türk yayılmasına karşı Anadolu'da tutunmaya çalışan Rumca konuşan yerli halkla ve geleneksel Slav ve Bizans dönemi toplumsal yapıları bozulmuş, feodalleşme yüzünden serf hâline gelmiş, Bizans'tan kopan devletleri birbirleri ile sürekli savaşan ve Katolik güçlerin tehdidi altında bulunan Balkanlı Ortodoks Slav ve Grek halklarla karşı karşıya geliriz. Devlet, kurum olarak fiilen neredeyse ortadan kalkmış bir durumdadır. 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'ya egemen olan kargaşa ve karışıklıkla, hiç bitmeyen sınır çatışmaları bu topraklarda yaşayan insanları din, dil, ırk ayrımı yapmadan birbirleri ile dayanışmaya itmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti 1308'de hukuken de ortadan kalkmış ve toprakları üzerinde ortaya çıkan birçok beylik aralarında mücadeleye başlamıştır. Anadolu ve Balkanlar'da 13. ve 14. yüzyıllarda eksikliği en çok hissedilen şey “barış”, “huzur”, “güven” ve emniyetli bir ortamı sağlayacak olan bir “düzen”di.

Osmanlılar, Anadolu ve Balkanlar'da barış, huzur ve güven ortamını, yalnız askerî başarıları ile değil, iktidar, servet ve toplumsal yapı arasında tesis ettikleri Yakındoğu imparatorluk geleneğine dayanan özgün yapı ile toplumsal bazı kurum ve düzenlemelerin de etkisi ve yardımıyla 14.–16. yüzyıllarda sağladılar. Bu kurum ve düzenlemeler arasında mirî arazi, çift-hane ve tımar sistemi, lonca sistemi, ahilik-fütüvvet, tarikat-tekkeler ve zaviyeler gibi kurumlar, Ortodoks Kilisesi ile kilisenin hak ve imtiyazlarının devlet korumasına alınması gibi düzenlemeler sayılabilir. (Akdağ,1959:I/1-200; Kaplanoğlu,2000:76-162; Lowry,2010:105-142).

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun yaklaşık % 90'ı asgarî geçim düzeyinde veya biraz üstünde tarım ve hayvancılıkla uğraşan doğrudan üreticilerdi.

“Köylü ailesinin her biri hemen hemen tamamıyla kendi kendisine yeter, tükettiğinin en büyük bölümünü doğrudan doğruya kendisi üretir, böylece geçim araçlarını, toplumla bir değiş tokuştan çok doğa ile yaptığı değişim yoluyla sağlar. Tarla, köylü ailesi onun yanında bir başka tarla, bir başka köylü bir başka aile. Bu ailelerden belli bir miktarı bir köy meydana getirir, belli bir miktar köy da bir idari birimi oluşturur., Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirinden ayıran ve onların yaşayış tarzlarını, onların çıkarlarını ve onların kültürlerini toplumun öteki sınıflarıninkilerle karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde, bir sınıf meydana getirirler. Ama küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden ileri gelen bir bağ olduğu ve onların çıkarlarının benzeşmesi onlar arasında hiçbir ortaklık, hiç bir ulusal bağ, hiç bir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler” (Marx,2012:122).

Esnaflıkla ilgili zanaat ve ticaret faaliyetleri imparatorluğun düzenlemesi altında gerçekleştiriliyordu. Köylü ekonomisi çoğunlukla hücreseldi ve değişim ilişkileri 30–40 km. ile sınırlıydı. Üretim hem bölgesel hem de ülke genelinde sınırlandırılmış ve anılan sınırların dışı ile ticaret -yasaklamaya kadar varan bir-denetim altına alınmıştı.

Köylülerin böyle bir devlet ve toplum yapısından elde ettikleri toplumsal ve ekonomik yararlar Mann’dan esinlenerek (Mann,2013:8-9,12-13,42-43) şöyle sıralanabilir:

1) İmparatorluk Asayışı:

Devlet topraklarını ve halkını dış düşmanların saldırısına karşı korumaktaydı. Doğrudan üreticinin ödediği vergilerin çok büyük bölümü düşman saldırısına karşı koyacak veya düşmana saldıracak olan askerlere ve bu işleri organize edecek olan görevlilere tahsis edilmişti. Saldırı da bir ekonomik gelir kaynağıydı. Savaşa katılan kişilerin bir bölümü hizmet ve fedakârlıkları ölçüsünde ele geçirilen topraklarda tımar alabilirdi. Hem savunma hem de saldırı için gerekli olan işleri yapanlar da (köprücü, derbentçi, madenci, küreci, tuzcu, gemici vs.) hizmetlerine karşılık vergilerden muaf tutulmuşlardı.

“Savaşçı devletin üç yönünün ekonomik kalkınma üzerinde etkili olduğu görülmektedir: Fetih aracılığıyla tabakalaşmayı artırmak, otoriter emek kontrolü biçimlerinin müsaade ettiği emek sürecini sağlamlaştırmak ve son olarak da düzen ve birlikteliğin alt yapısını sağlamak” (Mann,2013:61).

Bu durum, Osmanlı belgelerinde tam da aynı şekilde “*sefere çıkmaktan gaye halkın rahat ve mutluluğunu sağlamaktır*” diye ifade edilmiştir (Binark ve Gültepe, 1994:270).

Devlet, bütün tebaasını İslâm hukuku (*şerî’at*), en başından beri tanışık oldukları Yakındoğu antik imparatorluk ideolojisine uygun olarak (Darling,2006:42) örfi (*sultani*) hukuk ve yerel gelenek ve göreneklere göre imparatorluğun her sancağı için merkezden ayrı hazırlanan kanunlarla, -devletle ittifak içinde olanlar dışında- toplumsal ve ekonomik olarak güçlü grupların gaspından koruyordu. Doğrudan üreticinin ödediği vergilerin bir bölümü de bu işlerle görevli kimselere tahsis edilmişti veya bu işleri yapanlar vergilerden muaf tutulmuştu.

2) İmparatorluğun Değişime Teknik Desteği:

Merkezî yönetim, gelişmiş bir bürokrasi ve güçlü bir ordu destekli olarak karayolu, deniz ve nehir yolu ve haberleşme sistemlerinin güvenliğini temin ediyordu. Padişahın adaletini gösteren, en başta servet kaynaklarının özellikle de topraktan elde edilen gelirlerin ve toprağın kullanım ve mülkiyet haklarının farklı kesimler arasında paylaşılmasını öngören emek, mülkiyet ilişkileri, ticaret ve pazarları düzenleyen ve uygulanmasının dikkatle denetlendiği kanunlarla, güvenli bir para ve en etkili şekilde merkezden organize edilen ve denetlenen ancak bölgesel bir esasa sahip olan ağırlık ve uzunluk ölçüleri sistemleri ile yoluyla kaynakları hem egemen kesimler (tımar sahipleri, vakıflar, mültezimler, saray halkı) hem de diğer kesimler (köylü üreticiler, şehirdeki esnaf, tüccarlar) arasında paylaştırılıyordu. Kanunlar, padişah veya onun temsilcileri ile farklı kesimler veya bireyler arasında varılan anlaşma ve uzlaşmaların hukukî formüller biçiminde ifadesi idi. Osmanlı’da toplumsal huzur bu uzlaşmalar ve onlar çerçevesinde sarayın egemenliğine verilen onaylar tarafından sağlanıyordu (İslamoğlu,2010:80-81).

3) Tüketim Pazarları:

Saray, bürokrasi, ordu ve tımar sahiplerinin tüketimi, ticareti ve para ekonomisini geliştirdi. Söz konusu pazarlar farklı ekolojik yaşam alanları, yaş grupları, cinsiyetler, bölgeler ve sınıflar arasındaki kıt maddî kaynakların yetki doğrultusunda yeniden dağılımını sağladığı gibi (Mann,2013:13), köylüler kasabaya

getirdikleri ürünleri pazarda satmak suretiyle, hem nakden ödemesi gereken vergileri ve borçlarını ödemekte kullanacağı hem de dönüşte alacağı malları temin için gerekli parayı elde ederlerdi.

4) Emek Sürecinin Pekiştirilmesi:

Tarımın en etkin biçimleri, ayrıca üreticiler için belki de en güvenli geçim düzeyleri özellikle büyük çiftliklerde zorla çalıştırmayı da içeren üretim sistemleri içinde yer almaktaydı (Mann,2013:13). İşgücünün azlığı 16. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin en önemli sıkıntılarından biriydi. Devlet vergilendirme politikalarıyla köylüyü koruyarak, feodal vergileri ve angaryaları azaltarak onun yerinde kalıp toprağı işlemesini cazip hâle getirmeyi amaçlıyordu. Öte yandan devlet, köylünün geçimini güvence altına almak ve istikrara kavuşturmak suretiyle onların gözündeki meşruiyetini de pekiştiriyordu (Darling,2006:42).

“Osmanlı Devleti'nin vergi verenlerle vergi toplayanların çıkarları arasında denge kurma becerisi meşruiyetinin en önemli faktörlerinden, ahalinin bu devlet tarafından yönetilmeye rıza göstermesinin belli başlı nedenlerinden biriydi” (Darling,2006:42).

3.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLER

Osmanlı ekonomisinin temelini tarım teşkil etmekte halkın çok büyük bölümü tarımda çalışmaktaydı. Yukarıda belirtildiği üzere yerleşik tarıma dayalı tüm devletlerde en önemli mesele ekonominin temel unsuru olan tarımda üretilen tarımsal artığın üreticilerden alınması ve bunun nasıl olacağı idi (Pamuk,2005:41).

Osmanlı Devleti'nde bu mekanizma, yukarıda anlattığımız tımar-tahrir düzeni ve çift-hane sistemi ile hem statüsü, hem mükellef olduğu vergiler hem de bunları kime ödeyeceği belirlenen reâyanın sipahiye ve merkeze ödediği vergiler ve yerine getirdiği yükümlülüklerle gerçekleşiyordu.

Reâya müstakil aile işletmesi niteliğindeki arazide gerçekleştirdiği tarımsal üretim için sipahiye, miktar ve nispetleri kanunnâmelerde belirtilen çeşitli aynî ve nakdî vergiler öderdi. Sancak kanunnâmeleri coğrafyaya göre farklılık gösterir. Vergi oranı temel alınrsa Batı ve Orta Anadolu sancaklarına ait kanunnâmelerle, Doğu Anadolu ve Suriye sancaklarına ait kanunnâmeler birbirlerine benzer kategoriler

oluşturur (İnalçık,2001:335). Rumeli sancak kanunnâmeleri tipik Osmanlı kanunları ile birlikte Osmanlı öncesine ait arazi birimi olarak başına, bir reâya vergisi olarak ispençe, saman ve odun vergileri, içki üretimi ile ilgili fiçı vergisi, monopolye gibi Bizans ve Slav örf hukuku ve kurumları ile Balkan feodalizmine ait vergileri de ihtiva eder (Cvetkova,1977;İnalçık,2001:335). Macaristan'daki sancakların kanunnâmelerinde Macar Krallığı döneminden intikal eden bazı vergiler yer alır (İnalçık, 2001:335).

Bu vergilerin tahrir defterlerinin başında yer alan sancak kanunnâmelerinde daima ilk önce belirtileni, reâyanın tasarruf ettiği toprağın miktarına ve medenî hâline göre vermek zorunda olduğu, konusu üzerinde tarım yapılan arazi olan, matrahı arazinin verimine göre devlet tarafından belirlenen sabit miktarlı ve sipahi tarafından daima nakdî olarak tahsil edilen, *resm-i çift/çift resmi* ve reâyanın tasarruf ettiği arazinin büyüklüğüne göre *nim-çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred*, *resm-i zemin* olarak sınıflandırılan çift resminin türevleri ile gayrimüslim reâyanın çift resmi yerine ödediği *ispençe* gibi sabit miktarlı toprak vergileriydi. Çift resmi, şahsî (*personal*) bir vergi değil, aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği araziden oluşan malî bir ünite olan çift-hâne denilen üretim ünitesini vergilendiren kombine bir vergidir (İnalçık,1990:5; İnalçık, 1993a:7; Emecen,1989:230).

Kanunnâmelerde belirtilen ve reâyânın ürün üzerinden ödemekle mükellef olduğu vergiler; konusu ve matrahı tarla, bağ, bahçe ve bostanlarda yetişen gayri safi tarım ürünleri olan ve sipahi tarafından genellikle aynen tahsil edilen, kanunlarda 1/10 anlamına gelen *öşür* diye ifade edilmesine karşılık Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde farklılık gösteren oranı 1/2 ile 1/10 arasında değişen dolaysız vergilerle konusu küçükbaş hayvancılık (koyun, keçi, domuz) ve manda yetiştiriciliği ile arıcılık ve balıkçılık olan, matrahı ve oranı zaman içinde değişen, matrahının tespitinde tâdat usulü uygulanan sabit miktarlı ve bazen *öşür* bazen de *resim* adı ile daima nakdî olarak tahsil edilen dolaysız vergilerdi.

Osmanlı malî sisteminde kimden ve ne zaman alınacağı bilinmeyen, konusu ortaya çıkmalarına (*zuhurata*) bağlı, matrahı kanunnâmelerde belirtilen, devlet tarafından belirlenen sabit miktarlı, sürekli olmayan *bâd-ı havâ* denilen vergiler reâyânın ortaya çıkması hâlinde ödemekle mükellef olduğu bir başka vergi grubu idi.

Osmanlı coğrafyasında önceki feodal oluşumlardan kalan bir bölümü aynen veya emek/angarya olarak ödenmekte iken Osmanlıların nakdî hale getirdiği ve miktarını sabit tuttuğu bâd-ı havâ resmi grubuna *resm-i tapu*, *tütün resmi*, *otlak resmi*, reâyadan ve sürülerden alınan *kışlak resmi*, *selamet akçası*, *âdet-i deştbanî*, *çift-bozan resmi*, *yaylak resmi*, *resm-i asiyab*, *resm-i cürüm ve cinâyet*, *resm-i arûs*, *yâve* ve *abd-i abık* gibi resimler dâhildi (Barkan,1943). Ancak konusu itibarı ile çift-bozan resmi, çift resmi ve türevleri başlığı altında incelenmiştir.

Büyük bölümü 17. yüzyıla kadar Osmanlı ordusunun çoğunluğunu oluşturan tımarlı sipahiler tarafından toplanan bu vergilerin kime ait olduğu, arazinin mülkiyet durumuna göre değişirdi. Tasarruf edilen arazi mülk ise vergiyi malikâne sahibi alırdı. Arazi vakfedilmiş bir yerse vergiler vakfın şartına bağlıydı. Mirî arazilerde ise tımarın serbest olup olmadığına göre değişirdi. Serbest tımarlarda vergiler tımar sahibine aitti, onun tarafından tahsil edilir ve toplanırdı. Serbest olmayan tımarlarda bazı yerlerde bu vergilerin tümünü serbest tımar gibi tımar sahibi alır, bazı yerlerde vergilerin bir kısmı beylerbeyi, sancak beyi veya subaşılar tarafından toplanır ve tahsil edilirdi (Çağatay,1947:499).

“Bütün bu vergi şekillerinde ortaklaşa yan şudur: Her vergi, toprağın mülk sahibi olan devlete, reâyanın ödemekle mükellef olduğu bir artık-üründür. El değiştiren artık-ürün bazen toprağa bağlı bir emek-rant, bazen diferansiyel rant, bazen de angaryada olduğu gibi artık-emek şeklinde ortaya çıkar.. Bütün bu vergi çeşitlerinin hepsinde topraktan yaratılan artık-ürünün değişik yollardan devlete ve devletin kararlarına bağlı olarak sipahiye aktarılması usulleri gizlidir. Bazen emek-rant bazen diferansiyel rant bazen de artık-emek vergi ve angaryanın konusu olmaktadır” (Divitçioğlu,2010a:46-47).

3.3.1. TARIM ARAZİLERİ ÜZERİNDEN ALINAN VERGİLER (ÇİFT RESMİ ve TÜREVLERİ)

Yukarıda ele aldığımız çift-hâne birimi aynı zamanda bir vergileme birimidir. Çift-hâne sisteminin malî tarafını oluşturan çift resmi ve türevleri kırsal toplumun tümünü içine alan bir vergi sistemi teşkil etmekteydi. Toprakta yaratılan artık-ürünün nakdî olarak devlete aktarılmasını çift resmi sağlardı. Çift-hâne birimi tüm sistemin temel unsuru olduğundan tahrir defterleri ve kanunnâmelerde ilk önce çift resminden söz edilir (İnalçık,1993a:6-7; Orbay,2011:76).

Reâyanın statüsü tahrirle belirlenir, tahrir defterleri sadece sipahilere verilen gelir kaynaklarını değil, toprak (tasarruf olunan arazi miktarı) ve işgücü (reâyanın sosyal statüsü) ile birlikte reâyanın ödemekle mükellef olduğu vergileri de belirlerdi. Tahrirlerde köylü reâya, tasarruf ettiği toprağın büyüklüğüne ve medenî durumuna göre *çift-resmi*, *yarım çift-resmi*, *bennâk resmi*, *mücerred*, *caba*, *kara resmi* mükellefi olarak kaydedilir ve statüsünün karşılığı olan vergileri öderdi. Bu vergi sistemi içinde *yaylak resmi*, *boyunduruk resmi*, *tütün resmi*, *dönüm resmi/resm-i zemin*, *çift-bozan resmi* gibi başka vergiler de vardı (İnalçık,1959:592-594; Orbay, 2011:77).

Topraktan yaratılan artık-ürünün nakdî vergi yoluyla devlete aktarılmasını sağlayan sabit miktarlı toprak vergileri olan çift resmi ve türevleri, doğrudan üretici köylünün toprakbeyine [sahib-i arz] emek-rant ve ürün yerine para ödediği bir tür para-ranttır.

Marx'ın ifadesi ile (1990:701);

“Para-rant sayesinde toprakbeyi ile toprağın tasarrufunu elinde tutan ve onu işleyen doğrudan üretici arasındaki geleneksel ve göreneksel yasal ilişki, bir sözleşme ile saptanmış para ilişkisine dönüşmekte, böylece toprağı işlemekle uğraşan zilyetler salt bir kiracı hâline gelmektedir. Aynî-rantın para-ranta dönüşmesi bir taraftan eski zilyedin işlediği toprağa tam olarak sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yol açar”

Ebussuud Efendi de tam olarak bunu söylemektedir.

“Osmanlı ülkesinde *arz-ı mirî* denilen *arazi-i memleket* gibi toprağın mülkiyeti (*rakabe-i arz*) devlete (*beytülmâl*) ait olup, köylü (reâya) bu toprakları tapu bedeli (*ücret-i mu'accele*) karşılığı kiracılık (*'âriyyet*) yoluyla tasarruf eder ve istediği ürünü ekip biçer. *Öşür* adı ile *harâc-ı mukaseme* ödedikten ve diğer yükümlüklerini yerine getirdikten sonra toprağı boş bırakmayıp (*arz-ı ta'til itmeyüb*) tarım yaparsa kimse kendilerine karışamaz (*dahl ü te'aruz eylemeye*), ölünceye kadar tasarruf eder, ölünce oğullarına kalır ve onlar da aynı şekilde tasarruf ederler. Tasarruf bedeli olarak *çift akçası* adıyla *harac-ı muvazzafa* [para-rant] ve ürününden *öşr* adıyla *harac-ı mukaseme* [ürün-rant] öder” (Barkan,1943:296-297; Düzdağ,1972:167-170).

Reâya çiftlikleri “*sipahi tımarında ise*” bütün bu vergiler sipahiye aitti ve onun tarafından tahsil edilirdi. (Barkan,1943; Ünal,2008:203). Arazileri kendi mülkü olan (sipahi tımarına kayıtlı olmayan) Müslüman reâya *çift resmi*, gayrimüslim reâya

harac-ı muvazzafa veya *harac-ı mukâtaa* denen bir vergi öderdi. Mülk arazilerin vergisi merkezi hazine için tahsil edilirdi. Çift resmi ve türevleri vakıf arazilerde vakıf şartına bağlı olarak alınırdı. Sancaklarla ilgili yapılmış çeşitli çalışmalara göre 15.-16. yüzyılda çift resmi ve türevlerinden elde edilen gelirin, sancakların toplam gelirleri içindeki payı % 8 ile % 15 arasındaydı (Ertürk,2011:197-201; Gündüz,2003: 288-291; Solak,2004:159-162; Ünal,1999:243; Yardımcı,2006:80-91; Yörük,2005: 172-176).

15. ve 16. yüzyıllar boyunca birçok sancakta vergi mükelleflerinin -tahrir defterlerde yazılmayan avâriz hariç olmak üzere- vergi yükünün % 22-24'ü râiyyet rûsûmu ve bâd-ı hevâ türü vergilerden meydana geliyordu (Öz,1999:82).

Kanun koyucu çift resmi ve türevleri gibi şahsî vergileri “*sahib-i raiyyet*” sıfatı ile sipahiye bırakmıştı. Çift resmi ve türevleri, tımar sahipleri ile zeamet, has ve vakıfların görevlileri tarafından Müslüman köylerinde *kethüda*, Macar köylerinde *biro*, Slav köylerinde *piremikür* denilen muhtarlarla, imam ve rahiplerin gözetiminde tahsil edilirdi.

3.3.1.1. Çift Resmi

Çift resminin izlerine Bizans İmparatorluğu ve Anadolu Selçuklu Devleti’nde rastlanmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti’nde ekilebilir topraklardan alınan vergi, Farsça bir terim olan ve bir alan ölçüsü kabul edilen *cüft-i avâmil*’e göre hesaplanırdı. Bu terimdeki Arapça avâmil kelimesi “tarlayı süren hayvanların boyunduruğu” anlamına gelmektedir. Bizans maliyesi de çiftçileri “boyunduruk” anlamına gelen Rumca *zeugarion* denilen bir alan ölçüsüne göre vergilendiriyordu (Cahen,2000:142-143).

Bizans İmparatorluğu’nda *pronoia* sahipleri *zeugaratoi* denilen bir çift öküze ve belli büyüklük ve verimlilikte, bir çift öküz yardımıyla işletilebilir arazi parçasına sahip *paroikoi* yani çiftçilerden 1 *nomisma* (1330’larda 22-24 Osmanlı akçasına tekabül ediyordu), Anadolu Selçuklularında da köylüden *çift akçası* adıyla bilinen 1 *dinar* vergi alınıyordu (İnalçık,1958:119; İnalçık,1959:580; Kılıçbay,1985:388). Bu durum, Bizans-Türk vergi sistemleri arasındaki sürekliliği ve eskiden beri Türklere ait olan Anadolu’daki topraklarda olsun Bizans’a bağlı olup da Osmanlılar tarafından

fethedilen topraklarda olsun Osmanlı hukuku ile Bizans hukuku arasında benzerlikler olduğunu gösterir (Cahen,2000:143). Her ikisi de eskiden köylülerin senyörlere yerine getirmek zorunda oldukları feodal hizmet ve yükümlülüklerin paraya çevrilmiş karşılıkları olan bu vergiler çift resminin öncelidir. Öte yandan, Bizans'taki tarımsal vergi sistemi on ikilik esasa dayanıyor ve 24, 12, 9, 6 diye gidiyordu (İnalçık,2004:198). Osmanlılarda da çift resmi ve türevleri, 14. yüzyıldan 15. yüzyılın ortalarına kadar on ikilik esasa göre belirleniyordu.

Herhangi bir arazinin genişliğine göre vergi takdirinin yapılması için önce arazilerin ölçümü yapılarak büyüklükleri tespit edilir ve belirlenen miktarda vergi kayıtlara geçirilirdi. *Çift* veya *çiflik* denilen ve Osmanlı yönetimi tarafından toprağın verim durumu ve sulanabilirliğine göre tespit edilmiş belli büyüklükteki araziye *tamam* veya *yarım/nîm* çiftlik olarak tasarruf eden Müslüman râiyyetin (köylü ailelerinin) yılda bir defa, tarım yaptığı arazi için ödemek zorunda olduğu, kısmen şahsa kısmen toprak miktarına bağlı, belli miktardaki ve nakden tahsil edilen vergiye *çift resmi*, *resm-i çift*, *çift hakkı*, *kulluk akçası* denilmektedir (Emecen,1993b:309-310; Öz,1998:82; Ünal,1989:128).

Çift resminin belirlenmesinde her bölgede toprağın verimliliği ve sancakta yaşayan halkın genel ekonomik durumu dikkate alınırdı (Miroğlu,1990: 178).

“Çift resminin bir adı olan *kulluk akçası* bu verginin kökeni ve niteliğini iyi yansıtmaktadır. Kulluk, bağımlılık veya tebaa statüsünü veya bu statü nedeniyle yerine getirilmesi gereken emek hizmetlerini ifade eder” (İnalçık,2004:195).

Çift resmi veya kulluk akçası, reâyanın sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu *kulluk* denilen yedi emek hizmetinin nakde çevrilmiş şeklidir (İnalçık,2004:195; Kazıcı,2005:91). 1488'de yazılmış (istinsah edilmiş) olan II. Mehmed kânunnâmesinde çift resminin yedi hizmeti (*kulluk*) kapsadığı ve söz konusu hizmetlerin 22 akçaya eşit olduğu ifade edilmiştir. Kanunnâmeye göre bir tam-çift tasarruf eden reâyaya yılda üç gün *kulluk* şahsî hizmet veya bunun karşılığı olarak 3 akça, *orak* yani bir araba ot veya bunun karşılığı olarak 7 akça, *döğen* yani yarım araba saman veya bunun karşılığı olarak 7 akça, *kağrı* yani bir araba odun veya bunun karşılığı olarak 3 akça, *boyunduruk* yani araba ile hizmet veya bunun

karşılığı olarak 2 akça verir. Bu yedi hizmetin para olarak karşılığı 22 akçadır (Barkan,1943: 390; İnalçık,1959:581; İnalçık,2004:195).

Çift resminin miktarı 15. yüzyılın ortalarına kadar 22 akça iken 1458'de Anadolu Eyaleti sancaklarında % 50 artırılarak 33 akçaya çıkarıldı (İnalçık,1959: 585). 16. yüzyılda Orta Anadolu'daki eyaletlerin (Karaman, Rum) bazı sancaklarında 57 akçaya kadar yükseldi. Anadolu'da çift resminin 33 akçadan fazla olduğu sancaklarda sancakbeyi ve subaşı için hisse (*niyâbet rûsûmu*) eklenmiş ve fazlalık bundan kaynaklanmıştı (İnalçık,1959:585). Çift resmi, Doğu Anadolu'da yer alan sancaklarda 50, Suriye'deki eyaletlerin (Şam, Halep, Trablusşam) sancaklarında 40 akçaydı. Doğu Anadolu ve Suriye'de çift resmi, Osmanlı yönetimi tarafından kaldırılan Osmanlı öncesi bir takım eski ağır vergiler dikkate alınarak konulmuştu.

Verginin mükellefi tahrir defterlerinde *çift* ve *nim-çift* olarak kaydedilen kişi/hane reisidir. Ancak çift resmi ile ilgili hizmetler genellikle hane başına yüklendiği için çift resmi, şahsî (personal) bir vergi değil, aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği araziden oluşan malî bir ünite olan çift-hâne denilen üretim ünitesini vergilendiren kombine bir vergidir (İnalçık,1990:5; İnalçık,1993a:7; Emecen,1989: 230).

Genel bir kural olarak her sancakta çift resminin aynı miktarda alınması gerekirken bazı sancakların farklı nâhiyelerinde farklı miktarda alınabilirdi (Barkan, 1943). Bu durum, Osmanlı memurlarının, toprağın renginden, yerinden ve yetişen üründen hareketle arazinin verimliliğini tespit eden uzmanlar ve yerel danışmanların da yardımıyla bir sancakta yer alan nahiyelerin topraklarını dikkatle ele alarak çift resmini ayrı tespit ettiklerini göstermektedir (Özdeğer,1988:34). Hâne (mükellef) bir çiftlikten daha fazla arazi tasarruf ediyorsa çift resmine ek olarak, fazlası için 2 dönüme 1 akça olmak üzere dönüm *resmi* ödemekte idi (Barkan,1943; Karaca,2002: 262).

Kanunlarda iki öküzlük (bir çift öküzle ekilip biçilebilen) arazi bir *çift* kabul edilmiştir (Süleyman Sûdî,1996: 132). Çift veya nim-çift tasarruf eden râiyyet iki, üç veya daha fazla çift öküze sahip olsa da verginin miktarı değişmezdi. Kanunnâmelere göre "*itibar arzadır*" (Barkan, 1943). Ebussuud Efendi bir fetvâsında "*resm-i çift*

helaldir, meşrûdur, arzın harac-ı muvazzafıdır” demektedir (Düzdağ,1972:170). Barkan, kanunnâmelerde yer alan “*çift resmi arza bağlanmıştır, öküze değil*” kuralından ve *çiftlik resmi* yerine *çift resmi* denilmesinden hareketle halkın anlayışına uygun olarak dönümlerle ölçülen çiftlik ile bir çift öküzle işlenen büyüklükteki yer arasında ilişki olmakla birlikte çift resminin sadece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim değil, çeşitli yükümlülüklerden oluşan bir vergi olduğunun anlaşılması gerektiğini söyler (Barkan, 1943:392).

Çift resminin tahsil zamanı 1 Mart (*evvel-i bahar mart, mart iptidası*) idi. Vergi, çift Mart ayının ilk günü hangi sipahinin üzerine kayıtlıysa onun tarafından alınırdı (Barkan,1943; Süleyman Sûdî,1996:132; Kazıcı,2005:94).

3.3.1.2. Bennâk Resmi

Nim çiftten daha az arazi “*tasarruf eden* (ekip biçen)”, “*kâr ü kisbe kâdir* (çalışabilir)”, evli, babasının yanında veya ayrı bir yerde oturan vergiye tâbi reâyaya *bennâk* denilir (Çağatay,1947:507). Bennâkler *çiftlü/ekinlü-bennâk* ve *caba-bennâk* olarak ikiye ayrılır. Nim-çiftten az arazi tasarruf edenlere *ekinlü-bennâk*, hiç toprak tasarruf etmeyenlere *caba-bennâk* denilir (İnalcık,1959:589). Caba-bennâk bazı kanunnâmelerde mücerred manasına da kullanılmıştır (Ünal,1989:130).

Ekinlü-bennâkler, ekip biçtikleri “*tasarruf ettikleri*” nim-çiftten az arazinin iki dönümüne bir akça olmak üzere her yıl *bennâk resmi* adı ile nakdî bir vergi öderlerdi. Bu miktar 12 akça (24 dönüm) olan bennâk resmini aştığı zaman, kendilerinden bennâk resmi yerine *resm-i dönüm/resm-i zemin* denilen vergi tahsil edilirdi. Tapu ile tasarruf edilmiş toprağı olmayan caba-bennâkler başkalarının tasarruf ettiği arazide işçi olarak çalışırlar veya tımar sahibinden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için *dönüm resmi* öderlerdi (İnalcık,1959:589).

Bölgelere göre bennâk resminin (*ekinlü bennâk*) miktarı 12-18 akça, caba resminin (*caba bennâk*) miktarı 6-13 akça arasında farklılık gösteriyordu (İnalcık, 1959:591). Çift ve nim-çiftlere göre bennâklerin durumu açık değildir. Birkaç dönüm tasarruf eden bir kişiyle, 20-25 dönüm arazi tasarruf eden bir kişi aynı ekinlü bennâk resmini ödemekle mükellefti (Öz,1998:43; Ertürk,2011:199).

Bennâk resminin tahsil zamanı 1 Mart (*evvel-i bahar mart, mart iptidası*) idi (Barkan,1943:281; Ünal,1989:131).

3.3.1.3. Mücerred ve Caba Resmi

Geçimini kendi temin edebilen, “çifti ve hiç yeri olmayan” (Barkan,1943:57) topraksız işçi durumundaki, babası ile birlikte oturan, “*kâr ü kisbe kâdir*(çalışabilir)”, bekâr, vergiye tâbi Müslüman erkeklere *mücerred, caba, kara* adı verilir. Bu kişilerin her yıl ödemek zorunda oldukları vergiye *mücerred resmi* denilirdi. Mücerred resmi 6-8 akça arasındaydı. Şehzade haslarına dâhil olan bazı yerlerde bu vergi 8 + 5 =13 akça olarak alınırdı (Ünal,2008:201).

Mücerred, caba ve kara terimleri arasındaki ayırım net değildir. Söz konusu terimler aynı anlamda da kullanılmakla birlikte, bazı kanunnâmelerde *caba* ve *kara* çalışabilecek yaştaki “*kâr ü kisbe kâdir*” bekâr gençleri, *mücerred* henüz “*kâr ü kisbe kâdir olmayan*” çocukları ifade eder, caba terimi ise toprağı olmayan fakir köylüyü tanımlar (Barkan, 1943:2). Bu kişiler evlenirlerse kendilerine *caba-bennâk* denilir (İnalcık,1959:590). Bu gruba giren kimselerin durumu bölgelere göre değişmektedir. Bazı yerlerde “*iş ehli olmayan*”, düzenli geliri bulunmayan kişiler vergiden muaf tutulur, eğer gelir sahibi olursa buna oranlı vergi öderlerdi. Mücerred eğer evlenirse bennak vergisi mükellefi olur, boşanırsa yeniden mücerred resmine tâbi olurdu. Ölen râiyyetin bennâk ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata çiftliğinin çift resmini ortak öder, ayrıca şahıslarına ait bennâk ve mücerred resmi öderler (İnalcık,1959:590). Bekâr (mücerred) yazılan reâya bazı sancaklarda resim öderken bazı sancaklarda ödemezdi (İnalcık,1959:587). 16. yüzyılda mücerred ve caba sayısındaki önemli artışlar cabaların mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştıklarını ve köylerde çeşitli işler yaptıklarını düşündürmektedir (İslamoğlu,2010:221).

“Aynî-rantın para ranta dönüşmesine, kendilerini para karşılığı kiraya veren mülksüz bir gündelikçiler sınıfının oluşumu kaçınılmaz olarak eşlik eder. Daha müreffeh köylüler arasında ücretli, tarım işçilerini kendi hesaplarına sömürme adeti zorunlu olarak gelişir” (Marx,1990: 701).

Öte yandan, Osmanlı yöneticilerinin kişisel vergilerini ödedikleri sürece cabaların bir yerden bir yere gitmelerine göz yumdukları görülmektedir (Barkan, 1943:75-76).

Mücerred ve caba resminin tahsil zamanı 1 Mart (*evvel-i bahar mart, mart iptidası*) idi (Barkan,1943:281; Ünal,1989:131).

Tablo 3. 1. Çeşitli Sancak ve Kazalarda Çift Resmî, Bennâk ve Mücerred Resmî Miktarları (akça)

Sancak/Kaza	Resm-i Çift	Nim Çift	Ekinlü Bennak	Caba Bennak	Mücerred, Caba, Kara
Alaiye, Teke ¹	30, 36	15, 18	12		6
Ankara	37				
Antakya	40	20	12		6
Aydın ²	33	16,5	12	9	
Ayıntab	40		12		6
Bayburd, Erzincan, Erzurum, Kemah	50	25	18	12	
Biga [*]	33	16,5	12		6
Birecik	40		12		6
Bolu [*]	33-46		12		-
Bosna ³	36	18	12	9	
Cezire-i İmroz	70	35			
Çemişgezek ⁴	50	25	12	12	6
Divriği, Diyarbakır ⁴	50	25	12		6
Gelibolu	22	11		9	6
Halep ²	80, 40			12	6
Hamid	42	21			
Harput	50	25	12	6	
Humus	40		12		
Hüdâvendigâr [*]	33	16, 5	12	9	
İç İl	38	18	12		
Kâhta, Gerger, Behinsî	34	16	16	12	6
Karahisar-1 Sahib [*]	33	16,5	12	9	6
Karaman	36	18	12	9	6
Karesi [*]	33	16,5	12	6	
Kayseri	57	28,5	18	12	
Kefe	24	12			
Kengirî	57	28,5	18	12	
Kığı	-	-	12		6
Kilis	22	11			
Koca İli [*]	33	16,5	12	9	
Kütahya	32	16	12	6	6
Ma'arre	40		12		6
Malatya	50	25	18	12	6
Maraş, Kars-1 Maraş	50	25	14		6
Musul ⁶	50	25	12		6
Silistre	22				
Sirem	22		12		6
Sivas, Amasya	57	28,5	18	13	
Siverek	40			12	6
Sofya	22	11		9	6
Tırhala	26	11		11	6
Trabzon	25		12, 13, 18		
Uşak	32	16	12	6	
Vize	22				
Yeni İl	55	27,5	18	13	

Kaynak: Barkan,1943; Bostan,2002:472; Bulduk,2013:185-187; Öztürk,2014:352, Karaca, 2002:262-263'ten derlenmiştir.

Tablo. 3.1.'e İlişkin Notlar:

¹ 1585 tarihli bir müselleme defterine göre çift resmi 33 akça olarak alınıyordu (Karaca, 2002:263) .

² Aydın sancağında çift resmi 1455 yılında 30 akça 1528 yılında 33 akça idi.

* Anadolu Eyaleti'nin sancaklarında çift resmi 1458 yılına kadar 22 akça iken bu tarihte 33 akçaya çıkmıştı (Emecen,1989:229).

³ 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ilk yarısında 22 akça olan çift resmi (Yardımcı,2006:80) 16. yüzyılın ikinci yarısında 36 akçaya çıkmıştı.

⁴ Reâya çift resmi ve türevlerine ek olarak tımar sahibine 6 akça *ırgadiye* öderdi.

⁵ Hıristiyan-Müslüman ayrımı yapılmaksızın bütün raiyetten eşit olarak 1520-1524 arasında 80 Halebî akça, bundan sonraki dönemlerde 40 Halebî akça çift resmi alınıyordu. Halep sancağında çift tasarruf eden Gündüzlü taifesinden “adet-i akça-i kavm” adı altında hane başına 62 Halebî akça vergi alınıyordu (Çakar,2003:247).

⁶ Reâya tımar sahibine 3 gün hizmet etmek veya parasal karşılığını (= 6 akça) vermekle yükümlüydü (Barkan,1943:174) .

3.3.1.4. Dönüm Resmi/Resm-i Dönüm

Sahib-i arz (sipahi) tarafından tapu ile verilmeyen nim-çiftten daha küçük arazi “*tasarruf eden* (ekip biçen)” reâyadan kanunnâmelerde *dönüm akçası*, *dönüm hakkı*, *dönüm resmi*, *resm-i dönüm*, *zemin resmi*, *resm-i zemin* adları ile zikredilen dönüm başına bir vergi alınırdı. Tapu ile verilen arazi üzerinde ekip biçen reâya, râiyyet rüsûmu (çift, nim-çift, bennâk resmi) ödemekte olduğundan, dönüm resmine tâbi arazi sipahinin tapu ile vermediği mezrâ ve tarla türünden arazi idi (İnalçık,1959: 592; Kazıcı,2005:96; Orbay,2011:85). Bu şekilde arazi tasarruf eden reâya köylü olsun ve şehrli olsun dönüm resmi öderdi. Dönüm resmi kanunnâmelerden de anlaşıldığı üzere *hâric râiyyetten* alınırdı. Hâric râiyyet bir sipahinin elinde bulunan ve henüz tapu ile başkasının tasarrufuna verilmemiş olan toprakları başka bir köyden gelerek işleyen köylüdür.⁸

⁸ Konu hakkında bkz. Oktay Özel, “XV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet”, *TDAD*, C: 43, 1986, ss. 159-171.

Dönüm resmi ödemeye tâbi olanlar genellikle başka bir tımara sahibinin reâyası olduklarından *hâric râiyyet/hâric reâyâ* olarak belirtilirdi (Özdeğer,2001: 124). Aynı köyden ya da aynı tımara kayıtlı olsa da çift veya nim-çift yazıldığı halde bundan fazla arazi işleyen reâyâ da fazla arazi için *hâric râiyyet* sayılır ve ayrıca dönüm resmi öderlerdi (İnalcık,1959:592; Orbay,2011:85).

Bennâk kaydedilen reâyâ “*bir miktar arazi ziraat etse*” zemin resmi miktarı bennâk resminden fazla ise zemin resmi öder, ayrıca bennâk resmi ödemezdi. Bazı yerlerde bu durumdaki bennâklardan hem bennâk resmi hem de zemin resmi alınır. Bir miktar arazi ziraat eden mücerredler de dönüm resmi verirdi. Reâyâ köyünden geçici bir süre için ayrılrsa arazisine zemin resmi bağlanırdı (Barkan,1943).

Dönüm resmi, hem çeşitli sancaklarda hem de arazinin verimine göre farklı miktarlarda alınır. Tarla olarak kullanılan arazide genellikle iki-üç dönüme 1 akça, bazı sancaklarda en verimli/“*pamuk biter, su basar, al’â*” yerlerden 2 dönüme 1 akça, orta verimli/“*evsat*” yerlerden 3 dönüme 1 akça, az verimli, çorak/“*ednâ*” yerlerden 4-5 dönüme 1 akça, çok kıraç yerlerden 10 dönüme kadar 1 akça alınır (Barkan,1943; İnalcık,1959:593; Kazıcı,2005:96). Doğu Anadolu’daki bazı sancaklarda arazi, çift veya nim-çift yazılmayıp zemin resmi yazılmıştı. Yörük, konargöçer ve göçebe reâyâ başka bir tımardan veya sancaktan gelip bir tımara yerleşse, “*tapu ile verilmemiş araziye ziraat etse*” sipahiye dönüm resmi/zemin resmi verirdi. Reâyâ başka bir reâyânın üstüne kayıtlı olan arazide tarım yapsa dönüm resmi ödemez, vergiyi arazinin üstüne kayıtlı olduğu reâyâ verirdi. Çift resmi veya dönüm resmi kaydedilmemiş mevrâda ekip biçenler dönüm resmi vermez, yalnız mahsulün öşrünü öderlerdi. Dönüm resminin tahsil zamanı 1 Mart (*mart iptidası*) idi (Barkan,1943).

Tablo 3. 2. Çeşitli Kanunnâmelerde Dönüm Resmi Miktarları

Sancak	Verimli (a'lâ)	Orta (vasat)	Verimsiz (ednâ)
Aydın	2 dönüme 1 akça	3 dönüme 1 akça	4 dönüme 1 akça
Çermik	2 dönüme 1 akça	3 dönüme 1 akça	
Diyarbakır	2 dönüme 1 akça		3 dönüme 1 akça
Erzurum	2 dönüme 1 akça	3 dönüme 1 akça	
Hüdavendigâr	2 dönüme 1 akça	3 dönüme 1 akça	4 dönüme 1 akça
İç-il	2 dönüme 1 akça	2 dönüme 1 akça	2 dönüme 1 akça
Kütahya	2 dönüme 1 akça	3 dönüme 1 akça	4 dönüme 1 akça
Musul	2 dönüme 1 akça		3 dönüme 1 akça
Rum	2 dönüme 1 akça	5 dönüme 1 akça	

Kaynak: Barkan,1943; Orbay,2011:85-86'dan derlenmiştir.

3.3.1.5. İспенçe Resmi

İспенçe resmi veya *kapu resmi* denilen ve menşei Osmanlı öncesine uzanan bu vergiye dair en eski kayıtlar I. Bayezid dönemine aittir (İnalcık,2001:177). İспенçe resmi, evli, bekâr, topraklı, topraksız, şehirlî, köylü, göçebe her yetişkin gayrimüslim erkekten ve toprak tasarruf eden dul kadınlardan, Müslümanlardan alınan çift resmine ve bennâk resmine karşılık her yıl alınırdı (Barkan,1943; İnalcık, 1959:603-604; Çağatay,1947:507; Ünal,1989:132). İспенçe resmi de çift resmi gibi toprağa bağlı ve genellikle tımara tahsis edilmiş bir vergi idi. Bir Hıristiyan'a ait toprağı tasarrufuna alan Müslüman ispençe vergisini öderdi. Hıristiyan Müslüman olursa bennâk resmine tâbi olurdu (İnalcık, 1959:603). Bazı kanunnâmelerde ispençe alınabilmesi için reâyanın cizye verebilme kabiliyeti olması (300 akçalık menkul mala sahip olması) gerektiğı belirtilmiştir (Barkan,1943).

İспенçe resmi, her yetişkin gayrimüslim erkekten şahıs başına 10 ile 50 akça arasında değişmekle birlikte genellikle 25 akça, dul kadınlardan ise *bîve* adı altında 6 akça olarak tahsil edilirdi (İnalcık,1987:XXXII-XXXIII). Bazı sancaklarda ispençe resmi mükellefin malî kudretine göre *al'â* (iyi durumda), *mutavassıtu'l hal* (orta halli) ve *ednâ* (fakir) olarak alınırdı (İnalcık,1959: 607).

Doğu Anadolu ve Gürcistan'da yaşayan Hıristiyan reâyâ ispençe vergisi öderken, Orta ve Batı Anadolu ile Rumeli'de ve İmroz gibi bazı Ege adalarında Müslümanlar gibi çift resmine tâbi olan gayrimüslimler 16. yüzyılın ikinci yarısında

diğer yerlerdeki gayrimüslim reâya gibi ispençe resmine bağlandılar (Yediyıldız, 1985:155). 16. yüzyıla kadar Müslüman ve gayrimüslim reâyanın çift resmine tâbi olduğu bölgelerde, Gelibolu ve Isparta gibi Hıristiyanların ispençe vergisi ödedikleri istisna yerler de vardı (Barkan,1943:237; Ertürk,2011:198, İnalçık,1959:606-607).

İспенçe resminin tahsil zamanı, bazı yerlerde bir defada olmak üzere 1 Mart “*martın evvel günü*” idi (Barkan,1943). İспенçe karşılığı olarak *kapu resmi* adı ile ve 50 akça vergi alınan Macaristan’daki sancaklarda yaşayan gayrimüslim reâya ise bu vergiyi, 21 Mart (*Rûz-ı Hızır, Hızır-İlyas Günü*) ve 21 Kasım (*Rûz-ı Kasım, Kasım Günü*) günlerinde olmak üzere 25’er akçalık iki taksitte ödüyordu.

Tablo 3. 3. Çeşitli Sancak ve Kazalarda İспенçe Miktarları (akça)

Sancak	İспенçe (akça)
Ankara	25, Hıristiyan Çingenelerden 26, Evli Yahudilerden 32, bekârlardan 16
Bayburt, Çemişkezek, Gürcistan, Kefe, Mardin, Musul, Ohri, Trabzon	25
Budin, Estergon, Hatvan, Kopan, Novigrad, Şimontorna,	25+25 = 50 (Resm-i kapu/Kapu resmi) Budın ve Peşte şehirleri halkı Kapu resmi ödemezdi
Cezire-i İmroz	Âlâ ve mutavassıtı’l hal olanlardan 25 akça, ednâ olanlardan ve mücerredlerden 15 akça
Cezire-i Taşözü	40
Halep	Gayrimüslimler çift resmine tâbi
Kayseri	26
Mora	Hıristiyanlardan 25, Yahudilerden 125
Teke	24
Van	25, 30

Kaynak: Barkan,1943; Bostan,2002:480; Çakar,2003:247; Ercan,2007:199; Göyünç,1991: 138; Kaldy-Nagy,1974:4; Kılıç,1997:295; Ünal,1999:120’den derlenmiştir.

3.3.1.6. Harac-ı Muvazzafa

Arazileri kendi mülkleri olan (sipahi tımarına kayıtlı olmayan) gayrimüslim reâya, çift resmine karşılık olarak *harac-ı muvazzafa* veya *harac-ı mukâtaa* denilen bir vergi öderlerdi. Arazinin hesabı toprağın genişliğine göre dönüm, cerib veya başka bir alan ölçüsü üzerinden yapılırdı. Verginin miktarı genellikle 10–12 “şer’î

dirhem” karşılığı 100–120 akça idi. Gayrimüslim reâya toprağını ekse de ekmese de bu vergiyi ödemek zorundaydı. Reâyâ bir başka gayrimüslime ait mülk arazide tarım yapıyorsa ekmediği zaman arazi elinden alınırdı. Bu verginin tahsil zamanı da 1 Mart (*mart iptidası*) idi (Barkan,1943; Ercan,2007:196).

3.3.1.7. Kışlak Resmi

Bir reâyâ başka bir sipahinin tımarına geldiğinde üç yıl *kışlak resmi* adı ile bir vergi öderdi. Reâyâ geldiği tımarı daha fazla kalır ve çift sahibi olursa kışlak resmi yerine çift resmi, çift sahibi olmamışsa bennâk resmi öderdi (Çağatay,1947:492).

3.3.1.8. Boyunduruk Resmi

Müsellem, yağcı, küreci (madenci), canbaz ve yörük gibi askerî sayılan ve vergiden muaf tutulan kişiler sahib-i arzdan tam-çift veya nim-çift arazi tapulayıp tasarruf ederlerse çift resmi öderlerdi. Ancak nim-çiftten az arazi tasarruf edip, ekip biçseler sipahiye yılda 11-12 akça *boyunduruk resmi/boyunduruk hakkı* denilen bir vergi öderdi. Boyunduruk resminin tahsil zamanı 1 Mart (*evvel-i bahar mart, mart iptidası*) idi. (Barkan,1943; Çağatay,1947:493)

3.3.1.9. Âdet-i İrgâdiye

Doğu Anadolu’daki sancaklarda reâyâ, sipahiye bedenen “*üç günlük hizmet*” görürdü. Osmanlı öncesi dönemden kalma bu uygulama Osmanlılar zamanında *irgâdiye, resm-i irgâdiye, âdet-i irgâdiye* adı ile gün başına 2 akça olmak üzere paraya çevrilmişti. Âdet-i irgâdiye mükelleflerinde çiftlik sahibi olma veya ziraat etme şartı aranmaz, evli (*müzevvec*) olması yeterli olurdu. (Barkan,1943; İnalçık, 1959:579; Ünal,1999:122-123).

3.3.1.10. Çift-bozan Resmi

Osmanlı Devleti köylünün elinde bulunan arazinin düzenli olarak işlenmesini ister, üretiminin aksamaması ve vergilerin azalmaması için köylüyü tasarruf ettiği araziye işlemeye zorlardı (Güçer,1964:48). Bu maksatla; tapu ile tasarruf ettiği ve ekip biçtiği toprağını üç yıl üst üste ekmeyerek boş bırakan çiftlik veya baştinasını terk eden reâyâdan sahib-i arz (sipahi) *çift-bozan resmi, çift-bozan akçası, levendiye, levendlik* denilen bir vergi alırdı.

Reâyâ üzerine kayıtlı olduğu sipahinin arazisini terk ederek başka bir sipahinin arazisine gitse ve orada çiftlik tasarruf etse, kendi sipahisi onu eski çiftliğine geri getirir, ancak reâyânın gidişi 10 yılı geçmişse reâyadan çift-bozan resmi alınır. Çift-bozan resmi genellikle reâyaya tam-çift bozmuşsa 300, nim-çift bozmuşsa 150, nim-çiften az yer bozmuşsa 70 akça olarak tahsil edilirdi. Bazı sancaklarda çiftçiliği bırakarak tarım dışı bir işe giren Müslüman reâyaya 72 akça (50 akça öşür bedeli + 22 akça resm-i çift), gayrimüslim reâyaya 87 akça (62 akça öşür bedeli + 25 akça ispençe) çift-bozan resmi öderdi (Barkan,1943). Çiftçiliği bırakarak tarım dışı bir işe giren reâyanın ödediği çift-bozan resmi 16. yüzyılın sonunda bütün reâyaya için 75 akça olarak belirlenmişti (Akgündüz,1994:233). Reâyaya hastalık, yaşlılık veya fakirlik yüzünden “*çiftini bozsa veya bıraksa*” sipahi köylüden bennâk resmi alır ve tasarruf ettiği araziye başkasına verirdi (Akgündüz,1990:48). Reâyanın çiftliği, kayıtlı olduğu sipahinin değil de başka bir sipahinin tımarında ise çift resmini “*râiyyetin kaydolduğu*” sipahi, ürün vergilerini çiftliğin bulunduğu tımarın sipahisi alırdı (Akgündüz,1990:48). Tasarruf ettiği arazisi olmayan reâyaya, tarım dışı bir işe girse çift-bozan resmi vermezdi. Osmanlı Devleti’nde çiftlik tasarruf etmek, toprak ekip biçmek köylüye hastı. Yükümlülükler de köylüye yüklenmişti. Tam çift, nim-çift veya birkaç dönüm yer tasarruf eden şehirli “*çift bozup çiftçiliği bıraksa*” çift-bozan resmi ödemezdi (Çağatay,1947:501).

3.3.2. TARIM ÜRÜNLERİNDEN ALINAN VERGİLER

Osmanlı Devleti’nin tahrir yapılan, tımar düzeni ve çift-hane sistemi uygulanan eyâletlerinde yetiştirilen bütün toprak mahsullerinden Osmanlı malî mevzuatında şer’î vergiler arasında sayılan ve Türkçeye Arapça onda bir (1/10) anlamına gelen *uşr* kelimesinden geçen *öşür* denilen, sancak kanunnâmelerinde her ürün için ayrı ayrı belirtilen miktarlarda sabit oranlı bir ürün vergisi alınmıyordu.

Teknik ifadesi ile *uşr* yani onda bir vergi oranı Kur’ân-ı Kerim’de yoktur. Ancak Bakara sûresinin 267. âyetinde “sizin için yerden çıkardığımız nîmetlerin iyilerinden infak edin”⁹ ifadesi ile toprak mahsullerinden malî mükellefiyetlere işaret

⁹ “Ey iman sahipleri! Kazandıklarınızın ve yerden sizin için çıkarmış olduklarımızın temiz ve güzellerinden infak edin. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmadığınız pis/bayağı şeyleri vermeye

edilmiş ve En‘âm suresi 141. ayette Müslümanların “hasat günü” mahsullerinin hakkını vermeleri emredilmiştir¹⁰ (Erkal,2009:149-150; Tuğ,1984:73). Onda bir vergi oranı hadislerle sabit olmuştur. Hadislerde “Yağmur ve nehir sularıyla sulanan topraklarda *uşr* (1/10), hayvan ve kova gibi aletlerle (el emeği) sulanan topraklarda *nısfu’l uşr* (1/20) vergi vardır” ifadesi yer almaktadır (Erkal,2009:151).

Osmanlı Devleti’nin uyguladığı Hanefî fikhında İmâm-ı Âzam Ebû Hanife’nin görüşüne göre ekonomik değeri olmayan ot, odun ve kamaşla, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed’in görüşüne göre bir yıl boyunca çürümeden kalabilme vasfı olmayan kavun, karpuz, hıyar, meyve ve sebzeler verginin istisnasıdır (Erkal, 2009:154).

İslâm hukuku terimi olarak öşür (*şer’î öşür*) Hicaz, Yemen gibi Arap ülkelerinde *öşrî* toprakların Müslüman sahipleri tarafından ödenmesi gereken, oranı toprağın sulanmasına göre 1/10 ile 1/20 olması gereken bir vergiydi (Barkan,1964: 485). Osmanlı Devleti’nin en önemli vergi kalemlerinden olan öşür, uygulamada fikhî içeriğinden farklı bir anlam kazanmıştı. Osmanlılar fethettikleri toprakların rakabesini kendi elinde tutarak tasarrufunu reâyaya bırakmış, bu suretle toprağı işleyen köylü ekip biçtikleri arazinin daimi ve ırsî kiracısı hâline gelmişti. Osmanlı döneminde sahiplerinin mülkü olan öşrî topraklar da tarihî ve iktisadî nedenlerle çok azalmış, *mirî arazi* hemen bütün ülke topraklarına yayılmıştı. Öşür adı ile alınan tarım ürünleri vergileri, şer’î öşürden farklı olarak Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın, mirî arazi tasarruf eden bütün reâyadan toprağın verim durumu, sulama ve iklim şartları, bölgedeki tarım usulleri, ürünün cinsi, çiftçinin elde edeceği safi gelir miktarı, imparatorluğa çeşitli bölgelerden intikal eden tarihî miras, iktisadî ve malî mülahazalar, bu verginin alındığı yerin mahallî örf ve adetleri ile asırlık tecrübe ve teamüller göz önünde bulundurularak her sancak, kazâ, hatta köy için ayrı belirlenmek sureti ile 1/2 ile 1/10 arasında farklı oranlarda uygulandı (Barkan,1964:485). Toprak mahsullerinin öşüre tâbi olması için üzerlerinden bir yıl

kalkmayın. Bilin ki Allah Ganî’dir, cömertliğine sınır yoktur; Hamîd’dir, bütün övgülerin sahibidir/övgüye layık olanları gereğince över” (Bakara Sûresi II/267).

¹⁰ “Çardaklı ve çardaksız bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, sebzeleri, zeytinleri, narları, birbirine benzer ve benzemez biçimde oluşturan O’dur. Her birinin meyvesinden, olgunlaştığı zaman yiyin ve hasat gününde onun hakkını da verin. İsrâf etmeyin, Allah israf edenleri sevmez” (En‘âm Sûresi VI/ 141).

geçmesi şart değildi. Bir yılda kaç defa ürün alınırsa, her defasında öşür verilirdi. Öte yandan, fıkihtaki hükümlerin aksine hemen bütün toprak mahsulleri öşür verginin konusuydu. Çok geniş topraklara yayılmış olan imparatorlukta tarımsal faaliyetlerin yıl boyunca devam etmesi ve birçok ürünün hasadının değişik mevsimlerde olması nedeni ile vergi tahsili süreci yıl içine yayılmıştı. Her şey ürün ve tarım takvimine göre ayarlandığı için borçlar ve hesaplar da vergi toplama takvimine göre ayarlanırdı. Konusu tarlalardan elde edilen tarım ürünleri, matrahı söz konusu ürünlerin gayri safi üretim miktarı olan, bu ürünlerin sahibi olan mükellef tarafından, ürünün hasadının yapıldığı sırada aynî olarak ödenen, sabit miktarlı ve düz oranlı bir ürün vergisi olan öşür (Şenyüz,1985:70), doğrudan üretici köylünün kendisine ait iş aletlerini (saban, sığır vs.) kullanarak ekip biçtiği topraktan elde ettiği üründen toprakbeyine ödediği bir tür ürün-ranttır.

Osmanlı kanunları, öşürü işlenmiş arazi üzerinde *sahib-i arz* sıfatı ile hak sahibi olan sipahiye bırakmıştı. Bu vergi toprağı tasarruf edenler açısından aynı zamanda bir toprak rantı olup toprağı işleyen reâya tarafından doğrudan sahib-i arza ödenirdi.

“ Toprak beyleri aynı zamanda hükümdarları olarak başlarında duran bir devletin emri altında iseler o zaman rant ve vergi çakışır ya da daha doğrusu burada toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz” (Marx,1990:695).

Rant, kendi yeniden üretimi için gereken emek koşullarına tasarruf eden doğrudan üreticinin, bu durumda her şeyi kucaklayan tek emek koşulu olan toprağın sahibine vermek zorunda olduğu tek artı-emek ya da artı-üründür (Marx,1990:697).

Köylülerin öşrü onda bir oranından fazla ödedikleri yolunda şikâyetlerinin artması üzerine Şeyhülislâm Ebussuud Efendi meseleye ilişkin çok sayıda soruya cevap olarak verdiği fetvâlarda;

“ [Osmanlı] öşrü [şer’î] öşür değildir. Öşür olarak adlandırılması sıradan insanların fahiş bir hatasıdır. Mirî, bir haraç arazisidir, öşür arazisi olamaz. Ödenen pay *harâc-ı mukâseme*dir (oransal haraç). Bu sipahilerin meşru bir hakkıdır. Öşür arazisi Kâbe’nin etrafındaki topraklardır. Oradan alınan öşür fakirlere verilir” (Düzdağ,1972:169; Imber, 2004:137)

diyerek, öşür konusuna açıklık getirdi ve öşürün Osmanlı malî hukukundaki yerini belirledi. Ne köylü, ne de tımar sahibi vergi oranını belirleme yetkisine sahipti. Araziyi kaldırabileceği oranda vergilendirmek padişahın bir ayrıcalığıydı (Imber, 2004:137).

3.3.2.1. Hububat Öşürü ve Salariye

Öşür buğday (*öşr-i hinta*, *öşr-i gendüm*), arpa (*öşr-i cev*, *öşr-i şa'îr*), darı (*öşr-i erzen*, *öşr-i dıhn*, *öşr-i gavers*), kapçıklı buğday (*öşr-i kapluca*), yulaf (*öşr-i alef*), burçak (*öşr-i küşne*) gibi hububatlar ve pirinçle, 15. yüzyıla ve 16. yüzyıl başlarına ait defterlerde pek sık rastlanmazken sonraki defterlerde çok sık yer alan (Öz,1999:89) nohut (*öşr-i nohud*, *öşr-i hummus*), mercimek (*öşr-i ades*), bezelye (*öşr-i girah*), bakla (*öşr-i ful*), yaban börülcesi/akburçak (*öşr-i fiğ*) gibi dayanıklı tarım ürünleri ve çeltikten aynen yani ürün olarak tahsil edilirdi.

Öşürün maktû¹¹ olarak alındığı yerlerde ürünün az olduğu yıl reâya maktû öşürü ödemekte güçlük çeker ve zor durumda kalır, ürünün iyi olduğu ve esas öşürün maktû miktarı geçtiği yıl da tımar sahibi zarar görürdü. Bu yüzden 1520'lerde ve 1530'larda maktû vergi uygulaması kaldırıldı ve öşür yılın hâsılatı üzerinden nakden alınmaya başlandı (Özdeğer,1988:70).

Öşürün 1/10 alındığı yerlerde hububattan alınan öşürle birlikte mahsül miktarına bağlı ve öşüre munzam olarak (1/10 öşre ilaveten öşürün 1/8'i = ürünün % 2,5 veya 1/40'ı) *salariye*, *salarlık*, *salari*, *ağalık hakkı* denilen bir vergi daha tahsil edilirdi. Feodalleşme döneminde himâye kurumunun yaygınlaşması sırasında ortaya çıkan tipik bir feodal verginin kalıntısı olan salariye, öşürü toplamakla görevli olan memurların harman zamanı boyunca kendileri ve hayvanlarının ihtiyaç duyduğu yiyecek ve yem için (*saman/yemlik mukabili*) köylülerden almaya yetkili oldukları nakit vergi idi. Malikâne-divanî sistemi uygulanan yerlerde ürün iki defa vergilendirilmekte yani tarımsal ürünlerden 1/5 öşür alınmaktaydı. Öşürün 1/5 (*hums*) ve daha yüksek oranda alındığı yerlerde salariye alınmaz ve gayrı meşru sayılırdı (Güçer,1964:52-54; Öz,1999:87). Hububat dışındaki ürünlerden salariye alınmazdı (Akgündüz,1990:56; Akgündüz,1994:292).

¹¹ *Maktû*: Vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar. Bir vergi mükellefinin veya mükellefler topluluğunun topluca ödeyeceği yeknesak vergi bedelidir. Bu bedel aynî veya nakdî olabilir.

Osmanlı topraklarında mülkler, vakıflar, haslar, zeametler ve tımarlarda kayıtlı bulunan çiftçilerle, buralara dışarıdan gelerek *resm-i zemin* ödeme karşılığında çiftçilik yapan ve hububat yetiştiren şehirli, köylü, Müslüman, gayrimüslim tüm reâya ürünlerin öşür ve salariye vergilerini ödemekle mükellefi (Güçer,1964:53). Ancak köylü evine bitişik olan ve evin müstemilatından sayılan yarım dönümü geçmeyen tarlasından elde ettiği ürün için öşür vermezdi (Tuncer, 1997:79,80).

Tımar sisteminde dirlikler dağıtılırken dirliklerin değerleri akça (nakit) olarak gösterildiği için hububat ve bakliyat türü ürünlerden aynî olarak alınan öşür miktarı, tahrir defterlerinde, sancak ve kazâlarla ilgili yapılan birçok çalışmada belirtildiği üzere ülkenin çeşitli yerlerinde ağırlıkları sancaklara, kazâlara hatta nahiyelere göre değişiklik gösteren *kile/keylçe*, *mekkuk*, *müd*, *şunbul*, *kıntâr/kantâr*, *kot*, *batman*, *menn*, *ritl*, *kille*, *somar* gibi ölçü birimleri hesabıyla miktarları belirtildikten sonra, carî fiyatlar göz önüne alınmak sureti ile bir de bu ürünlerin akça (nakit) olarak karşılığı olan *tahrir kıymeti* kaydedilirdi. Bu nedenle hububat ve bakliyattan alınacak olan vergiler tahrir defterlerinde hem miktar ve hem de kıymet gösterilmek sureti ile kaydedilmiştir. Öşür borcunun tespiti için öşre tâbi ürünlerin türüne göre iki yöntem uygulanırdı. Bu yöntemlerin ilki *vezin* denilen, ürün miktarının harman yerinde ölçülmek sureti ile bulunması, takdiri ve hesaplanması, ikincisi ise *tahmin/ber vech-i tahmin*¹² yöntemi idi (Güçer,1964:58-59).

Tahrir defterlerinde öşür önceki birkaç yılın (genellikle üç yılın) ortalaması alınmak sureti ile *ber vech-i maktû*¹³ olarak kaydedilir, nakden ve maktû şekilde tahsil edilirdi (Güçer,1964:52; Solak,2004:139; Ünal,1999:99-100).

Hububattan alınan öşür ve salariye vergilerinin tahsil zamanı, ürünün yetiştigi mevsimlerde, harman yerinde hasaddan sonra demetler döğülüp hububatın taneleri samanından temizlendikten sonraydı ve çiftçi hububatını ambarlamadan önce ölçülerek aynen tahsil edilirdi (Güçer,1964:53). Sahib-i arzın (sipahinin) kendisi veya vekili ürünü tâşir etmeden (ölçmeden) ürün harman yerinden kaldırılmazdı. Ancak sipahi ve vekili hasad zamanı bulunmak zorundaydı (Akgündüz,1994:286).

¹² *Ber vech-i tahmin*: Devlet tarafından belirlenmiş tahmin.

¹³ *Ber vech-i maktû*: Devlet tarafından belirlenmiş miktar.

Bakliyattan alınan öşürün tahsil zamanı ürünün olgunlaşp yolunduğı zamandı (Akgündüz,1994:286).

Sancaklarla ilgili yapılmış çalışmalara göre 15. ve 16. yüzyılda hububattan elde edilen öşür gelirinun sancakların toplam gelirleri içinde payı % 45 ile % 55 arasındaydı.

Reâya, has, zeâmet ve tımar sahiplerine niteliğı ve miktarı önceden belirlenmiş vergileri ödedikten, öşür ve salariye adı altında hububatı teslim ettikten sonra mevcut sosyo-ekonomik düzenin işleyişi için gerekli olan bazı hizmetleri de (angarya) yerine getirmekle mükellefti.

“Aynî-rant, ne ölçüde egemen ve üstün toprak rantı biçimi olursa olsun, ayrıca her zaman daha önceki biçimin kalıntıları yani toprakbeyi ister özel kişi ister devlet olsun, emek olarak angarya-emek olarak ödenen rantın kalıntıları az çok buna eşlik eder” (Marx,1990: 698).

Rumeli'deki bazı sancaklarda baştına sahibi gayrimüslim reâya, sahib-i arza yetiştirdiğı ürünün öşür ve salariyesini verdikten sonra Sofya kanununa göre *resm-i harman* adı altında ikişer kile buğday ve arpa vermekle mükellefti. Ortaçağ Bulgar devletinden kalmış bir malî adet olan *resm-i harman*, 1520'lerde bazı yerlerde lağvedilmiş, ancak bazılarında devam etmişti (Barkan,1943:252; Cvetkova,1977:42). “*Tımarları teftişe gelen sipahileri misafir etmek*” zorunda olan köylüler hububatın muhafazası için yer temin etmek zorundaydı. Köyde sipahinin hububatını alabilecek bir yer yoksa çiftçiler sipahiye hububatını alabilecek ve iyi şekilde muhafaza edebilecek bir ambar inşâ ederlerdi (Barkan,1943; Güçer,1964:56).

Reâya, has, zeâmet ve tımar sahiplerine öşür ve salariye olarak teslim ettiği hububatı kendi hayvanları ve arabaları ile köydeki ambara veya en yakın pazara (*akreb pazar*) taşımaya mecburdu (Akgündüz,1994:290).

Osmanlı kanunnâmelerinde akreb pazarın “ürünün tahsil edildiğı köyden bir günlük mesafede bulunan yer olduğı” önemle belirtilmişti. Çiftçiler sipahinin hububatını bu mesafeyi aşan pazarlara taşımaya zorlanamazdı (Barkan,1943; Güçer, 1964:56). Ancak bu tür hizmetlerin sürekli hâle gelmesi veya feodal düzende olduğı gibi emek-rant yaratan bir angaryaya dönüşmesi, sultanların yayınladıkları “*reâyaya*

zulüm yapılmasını” idam nedeni, “*reâyaya karşı kötü muamele*” yapılmasını tımara el koyma nedeni sayan adaletnâmelerle önlenmeye çalışılıyordu (Kılıçbay,1985:423; Beldiceanu, 1985:68) Öte yandan, sipahilerin senyoral bir has araziden (*reserve*) yoksun olmaları angarya kurumuna olan ihtiyacı daha baştan ortadan kaldırmıştır.

3.3.2.2. Pamuk Öşrü

Osmanlı topraklarında yetiştirilen ve dokuma sanayisinin en önemli ham maddelerinden olan pamuk (*penbe*) üretiminden, *öşr-i penbe*, *resm-i penbe* adı ile nakdî bir vergi alınıyordu. Pamuk ürünün toplanmasının ardından *batman*, *menn*, *ritl*, *kıntâr/kantâr* ve *müd* gibi yerel ağırlık ölçüleri ile ölçülür ve [üretim miktarı X narh¹⁴ fiyatı] üzerinden 1/4 ile 1/10 arasında tahsil edilirdi (Çakar,2012:272; Karaca, 2002:248; Ünal,2008:175). Pamuk öşrü, pamuk kozalarının “*kemâlin bulub* (olgunlaşp) *tamamen açıldığı*” bu ürünün hasat zamanı tahsil edilirdi (Akgündüz, 1994:286).

3.3.2.3. Keten, Kenevir ve Kendir Öşrü

Dokumacılıkta ve tersanelerde yelken bezi ve halat yapımında kullanılan keten, kenevir ve kendirden *resm-i keten*, *öşr-i keten*, *resm-i kenevir*, *resm-i kendir*, *öşr-i kendir* adı ile nakdî bir vergi alınırđı. Bu ürünlerden salâriye alınmazdı (Akgündüz,1991:322).Bu vergi bazı sancaklarda çiftlik başına 2 akça olarak (Barkan, 943:252), bazı sancaklarda ise ürünün toplanmasının ardından *batman* ve *kantâr* gibi ağırlık ölçüleri ile ölçülür ve [üretim miktarı X narh fiyatı] üzerinden 1/10 (*öşr-i şer’î*) olarak alınırđı (Karaca,2002:250;Ünal,2008:176). Verginin tahsil zamanı ürünün “*kemâlin bulub* (olgunlaşp) *yolunduğu*” zamandı (Akgündüz,1994:286).

¹⁴ *Narh*: Yerel kadı tarafından periyodik olarak belirlenen ihtiyaç maddeleri zorunlu azami fiyat listesi.

Tablo 3. 4. Çeşitli Sancaklarda Farklı Ürünlerden Alınan Öşür Oranları

Sancak/Kaza	Hububat Buğday, Arpa, Yulaf, Darı	Baklagil Nohut, Mercimek, Bakla, Börülce,	Pamuk/Keten
Ağrıboz	1/10	1/10, 2/15	2/15
Aydın	1/8	1/10	1/10
Biga	1/10		
Bitlis	1/8		
Bosna	1/8		
Çemişgezek	1/5, 1/6, 1/8	1/5	
Çermik	1/5, 1/7		1/5, 1/7
Ergani, Erzincan, Kemah,	1/5	1/5	1/5, 1/7
Erzurum	1/5, 1/10		
Gelibolu	1/8, 1/10	1/10	
Gürcistan	1/5		
Harput	1/5	1/5	1/5, 1/7
Hüdavendigar	1/8	1/8	1/8
Kengiri	1/8	1/8	2/15
Kütahya	1/8		
Malatya	1/5		
Maraş	1/5, 1/8		
Mardin	1/5	1/5	1/5, 1/7
Midilli	1/5, 1/6	1/5, 1/6	
Musul	1/5, 1/6	1/5	1/5, 1/6
Ohri	1/10	1/10	
Özer	1/6, 1/7	1/6, 1/7	1/6, 1/7
Rodos	1/10	1/10	
Ruha	1/5,1/10		
Selanik	1/5, 1/6	1/5, 1/6	
Silistre	1/8, 1/10	1/10	1/10
Sinop	1/10	1/10	1/10
Sis	1/10	1/10	1/10
Siverek	1/5	1/5	
Sofya	1/7,5		
Tırhala	1/10	2/15	2/15
Trablusşam	1/4-1/10		1/4-1/10
Üsküp	1/5, 1/6	1/5, 1/6	

Kaynak: Barkan,1943; Çakar,2012:271-272; Gündüz,2003:282-284; Özdeğer,2001:291-292;
Yardımcı,2006:100'den derlenmiştir.

3.3.2.4. Susam Öşrü

Susamdan *öşr-i susam penbe*, *resm-i sisam*, *öşr-i simsim* adı ile nakdî bir vergi alınırđı. Ürünün toplanmasının ardından *kantâr*, *müğ*, *kile* gibi yerel ağırlık ölçüleri ile ölçülür ve [üretim miktarı X narh fiyatı] üzerinden 1/10 (*öşr-i şer'î*) olarak tahsil edilirdi (Barkan,1943; Solak,2004:151).

3.3.2.5 Afyon Öşrü

Amasya, Karahisar-ı Sahib, Hamid, İç-il gibi sancaklarda yapılan afyon üretiminden *öşr-i afyon* adı ile her yıl ürünün öşür miktarına (1/10) bedel olarak nakdî bir vergi alınırđı (Arıkan,1988:110-111; Bulduk,2013:206-207). Haşhaştan öşür dışında ayrıca salariye alınmayacağı sancak kanunnâmelerinde belirtilmişti (Barkan,1943:55; Akgündüz,1991:322; Bulduk,2013:207). Vergi, afyon kozalarının toplandığı hasad zamanı tahsil edilirdi (Akgündüz,1994:286).

3.3.2.6. İpek Öşrü

Dokuma sanayisinin en önemli hammaddelerinden ipeğin kaynağı olan, ipek böceklerinin meydana getirdiği ipek kozaları üzerinden *ipek öşrü*, *resm-i harir*, *öşr-i harir* denilen vergi alınırđı. İpek böceklerinin dut ağaçlarının yapraklarıyla beslenmesi nedeni ile bu vergi öşür olarak kabul edilirdi. Mahsulün 1/2'si 1/10'u arasında değişen bu vergi, ipek kozalarının kaynatılıp çileye sarılmasını (1 çile = 40 sap) müteakip satılmak üzere pazara getirildiği zaman cins ve miktarı tespit edilerek bedel olarak nakden tahsil edilirdi (Sayın,1999:564-565; Kazıcı,2005:133). İpeğin alım satımında ayrıca *ritl* (2,564-3,205 kg.) başına alandan 2, satandan 2 akça olmak üzere toplam 4 akça *âdet-i harir* alınırđı (Barkan,1943:213).

3.3.2.7. Çeltik Öşrü

Pirinç, sarayın, şehirlerin ve ordunun iaşesinde çok önemli yer tutardı. Nehir boylarında ve sulak alanlarda yapılan pirinç veya diğer adı ile çeltik tarımı Osmanlı Devleti'nde özel olarak düzenlenmiş olup izne tâbi idi. Çeltik ziraatı ile uğraşan *çeltükçi reâya* veya *pirinççiyan* denilen köylüler özel bir statü kazanır ve avâriz

vergilerinden muaf olurlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki 10 kileden az tohum eken reâyaya çeltükçi statüsü verilmiyordu¹⁵

Çeltik tarımında ürünün yetiştirilmesinde sulama için düzenli su arklarına ve yetiştirilmesi için de belli bir miktarda sermaye yatırımına ihtiyaç vardır. Özellikle ürünün sel nedeniyle yok olma ihtimali bu yatırımı zorunlu kılıyordu. Bu nedenle çeltik üretimi küçük tarlalarla sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından denetlenen yarıcılar tarafından işletilen ve *çeltükçi* olarak uzmanlaşan ve özel statüleri bulunan köylüler tarafından büyük işletmelerde yapılıyordu. *Çeltük enhârı* veya *çeltük argı* denilen arazilerde yapılan pirinç ekiminde sahib-i arz, tohum, su ve toprağı sağlar, reâyaya işçiliği yapar ve bu nedenle ürünün 1/2'sini sahib-i arz (beylik hisse), 1/2'sini ise çeltikçi reâyaya (reâyaya hissesi) alırdı (Barkan,1943; Emecen,1993a: 266). Padişah ve şehzade haslarında ve padişah vakıflarına ait arazilerde yetiştirilen ürünün 2/3'ü hassaya 1/3'ü üreticilere kalırdı (Öz,1999:99).

Çeltik sipahinin tımarında ekildiğinde sipahi, beylik hisseden *çeltik öşrü* adı ile aynen 1/10 öşür alırdı. Bu uygulama 16. yüzyılda kaldırıldı ve çeltik öşrü reâyaya hissesinden alınmaya başlandı (Emecen,1993a:266). Çeltik öşrünün tahsil zamanı, çeltiğin "*kemâlin bulub* (olgunlaşım)" biçildiği hasad zamanıydı (Akgündüz,1994: 286).

3.3.2.8. Bahçe, Bostan, Meyve Öşrü

Bağ, bahçe ve bostan ürünlerinden alınan, tahrir defterleri ve kanunnâmelerde hem *öşür* hem de *resm* olarak belirtilen bu vergi genellikle bahçe ve bostan hâsılının öşürü, bahçede meyve ağaçları varsa meyve hasılının öşürü olarak alınırdı. Türleri çok fazla olan sebze ve meyvelerin yetiştirme ortamları ile sıcaklık, yağış ve toprak bakımından ihtiyaçları farklı olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde çeşitli sebze ve meyveler üretiliyordu. Osmanlı topraklarında yetiştirilen, kanunnâmeler ve tahrir defterlerinde isim ve miktarları kayıtlara geçmiş öşüre konu meyve türleri; alıç, armut, ayva, badem, böğürtlen, ceviz, çilek, dut, elma, erik, fındık, fıstık, harnub (keçiboynuzu), hurma, iğde, incir, karpuz, kavun, kayısı, kestane, kızılçık, kişniş (kuş üzümü), kiraz, koruk, limon, mahlep, muşmula, nar,

¹⁵ Çeltik tarımı ve çeltikçi reâyaya hakkında bkz. Halil İnalçık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'aya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, Vol. 14 (1982), ss. 69-141.

portakal, şeftali, turunç, üvez, üzüm, vişne, zerdali ve zeytin, sebze ve bakliyat çeşitleri ise asma kabağı, asma yaprağı, bakla, bamya, börülce, çörek otu, dere otu, ebegümece, enginar, havuç, hıyar, hindiba, ıspanak, sakız kabağı, karnabahar, kereviz, kuzu kulağı, lahana, kara lahana, maydanoz, marul, mercimek, nane, nohut, pancar, patlıcan, pırasa, sarımsak (*sir*), semizotu, soğan (*piyaz*), turp, yer elması ve yeşil biberdi (Barkan,1943; Solak,2008:221; Ünal,2012:105).

Sebze ve meyvelerden alınan vergiler tahrir defterleri ve kanunâmelerde; *adet-i dâr-ül bittih*, *adet-i dâr-ül hudar*, *bağçe-i narence*, *bağçe-i turunç*, *bostan*, *bostan ve bağ*, *eşcar-ı cevz*, *eşcar-ı cevz ve emrud*, *eşcar-ı kiras*, *eşcar-ı koz ve kesdane*, *eşcar-ı meyve*, *mahsul-i kelek*, *mal-i sayfî*, *mukataa-i bağ ve bahçe*, *mukataa-i bağat*, *öşr-i badem*, *öşr-i bağçe*, *öşr-i bağ ve bahçe*, *öşr-i bağ-ı meviz*, *öşr-i bezelye*, *öşr-i bostan ve cevz*, *öşr-i bostan ve meyve*, *öşr-i bostan*, *öşr-i cevz*, *öşr-i dirah-ı cevz*, *öşr-i dirah-ı kesdane*, *öşr-i emrud*, *öşr-i emrud ve zeytin*, *öşr-i girdekan ve'l meyve*, *öşr-i harnub*, *öşr-i havuç*, *öşr-i incir ve enar*, *öşr-i incir*, *öşr-i meyve ve bostan*, *öşr-i meyve ve sebze*, *öşr-i meyve*, *öşr-i pırasa*, *öşr-i piyaz ve sebzevat*, *öşr-i piyaz*, *öşr-i sebze*, *öşr-i sebzevat*, *öşr-i soğan ve güver*, *öşr-i yemiş*, *resm-i bağçe*, *resm-i besâtin*, *resm-i bostan ve piyaz*, *resm-i bostan*, *resm-i meyve ve bağçe*, *resm-i meyve*, *resm-i tin*, *resm-i zeytinluk*, *şıra-ı bağat ve eşcar*, *şıra-i bağat ve cevz*, *şıra-i kürüm*, *zemin-i bağ ve zemin-i bağçe* şeklinde bazen hangi üründen alınıyorsa onun adıyla, bazen genel ifadelerle, bazen de birkaç ürün birlikte yazılarak belirtilmiştir (Barkan,1943; Emecen,1989:260; Özdeğer,1982:16; Solak,2008:221; Ünal,1989:103;Yediyıldız,1985:121). Bu nedenle tahrir defterlerinde geçen ürünlerin ayrımını yapmak veya alınan vergi miktarının hangisine ait olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Beraber yazılan ürünlerle ilgili olarak genel kanaat ilk sıradaki ürünün daha fazla üretildiği ve daha fazla vergi alındığı yönündedir (Solak,2008: 227). Öte yandan, tahrir defterlerinde bahçe, bostan ve meyve üretiminden ne kadar öşür alındığı belirtilmeden sadece vergi gelirleri yazıldığından bu ürünlerin üretim miktarları ve ölçü olarak değeri belli değildir (Bulduk,2013:196).

Hububat gibi dayanıklı olmayan bağ, bahçe ve bostan ürünlerinden öşürün aynen alınması mümkün olmadığından *öşür bedeli* adı altında nakdî olarak vergi alınırdı. *Müzevvec* (evli) reâyadan Bostan ürünleri için (kavun, karpuz, hıyar)

genellikle dönüm başına 2, 4 akça, bahçe ürünleri için (sebze, meyve) hasılından bölgeye ve ürüne göre 1/5 ile 1/10 arasında değişen oranlarda öşür alınır. Ancak köylü kendi hayvanları ve kendi el emeği ile suladığı bahçesinden elde ettiği ürün için yarım öşür verirdi (Tuncer,1997:79). Zeytinden alınan öşür oranı ise 1/5 veya 1/7 idi. Meyve ağaçları hangi cins olursa olsun sipahiye aitti. Köylü bu ağaçları sipahinin izni olmadan kesemez, kesen olursa cezasından başka ayrıca 100 akça öderdi. Bazı yerlerde meyvelerin mahsulünden öşür miktarına bedel olarak, bazı yerlerde ağaç başına veya dönüm miktarına göre resim alınır (Barkan,1943). “Bahçe arasında biten otlar” satılırsa onlardan da 10 akçada 1 akça vergi alınır (Akgündüz,1990:157).

Bostan ve bahçe ürünlerinden ancak bu ürünler pazara arz edilecekse öşür alınır. Köylü, kendi ihtiyacı için evinin önündeki bahçesinde veya tarlasının bir kenarında yetiştirdiği sebze ve meyve için vergi ödemezdi (Barkan,1943).

Sebze ve meyvelerden vergi alma zamanı ürünlerin olgunlaştığı ve toplandığı mevsimdi. Bostan ve sebze bahçelerinin vergisi ürünlerin yetişip “*kemâle erdiği* (olgunlaştığı) *zaman*”, zeytin ağaçlarının vergisi “*zeytin ağacının silkeleneceği zaman*”, meyve ağaçlarının vergisi meyvelerin “*kemâle gelip* (olgunlaşip) *toplandığı zaman*” tahsil edilirdi (Barkan,1943; Akgündüz,1994:286; Sayın,1999:39).

3.3.2.9. Bağ Öşrü

Bağcılık ve şarap yapımı günümüzden 7400 yıl kadar önce Zağros Dağları'nın kuzeyindeki bölgede başladı ve 5000 yıl önce tüm Yakınoğu ve Mısır'da yaygınlaştı (Kiple,2010:77). Şarap en çok tapınaklardaki törenler ve kutlamalarla, hükümdarların saraylarında tüketiliyordu. Dolayısıyla tüketilen şarabın veya sıkılarak yapıldığı üzümün köylüden alınması gerekliydi. Devlet bunu temin etmenin yolunu vergi almak sureti ile buldu. Bağlardan ve şaraptan vergi alınması Yakınoğu'da kurulan devletlerde binlerce yıl boyunca devam etti. Bizans İmparatorluğu'nda da bağlardan *ampelapakton* denilen bir vergi alınmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki topraklarında hemen her sancakta yapılan bağcılık ve üzüm üretiminden sancak kanunnâmelerinde *bağ-ı kürüm*, *harac-ı bağat*, *harac-ı kürüm*, *öşr-i bağ*, *öşr-i bağat*, *öşr-i şıra*, *resm-i bağat*,

resm-i kürüm gibi isimlerle geçen ve miktarı sancaktan sancağa değişen bir vergi alınırdı (Akgündüz,1992:381). Alınacak vergi miktarı çeşitli sancaklarda *kök başına*, *dönüm başına*, *kıta başına* öşür olmak üzere farklı belirlenmişti (Barkan,1943).

Bağ resmi, genellikle dönümüne göre öşür olarak alınır, ancak bazı yerlerde reâyaya ağır gelmemesi için öşür miktarına bedel tahmini bir kıymet *harac* olarak, bazı yerlerde ise -Eğriboz Sancağı'nda olduğu gibi- dönüm başına 4 akça olarak (Balta,1989:211) tahsil edilirdi. Öşür olarak alınan yerlerde üzüm yetiştiği vakit görevli ve güvenilir kimseler gönderilerek mahsul kıymete tutulup öşür alınır, bağ haracı resmî görevliler tarafından bağın boyu resmen belirlenmiş olan “*iki başu mühürlü urgan*” ile ölçülmesi suretiyle belirlenen dönüm miktarına göre takdir ve tespit edilirdi (Barkan,1943; Emecen,1989:262). Tahrirden sonra dikilen bağlardan sadece öşür alınırdı (Kazıcı, 2005:128).

Tablo 3.5. 16. Yüzyılda Çeşitli Sancak ve Kazalarda Bağ Öşrü Miktarları (akça)

Sancak	Öşür Miktarı (akça)
Adıyaman (Hısn-ı Mansur)	100 tevekten (çubuktan) 2
Akşehir	Her dönümden 30
Aydın	Her dönümden 11
Ayıntap	1000 kökten 20, 40
Birecik	25 çubuktan 1
Budin, Estergon, Hatvan, Novigrad, Peçuy	Öşür miktarı bedelinin 1/10'u Müslüman'dan dönüm başına 4 akça (<i>resm-i dönüm</i>)
Çemişkezek	100 kökten 5, gayrimüslimden 6
Denizli	Ala dönümden 10, ednadan 5
Eskişehir	Her dönümden 10
Gelibolu	Her dönümden 4, gayrimüslimden 6
Harput	100 tevekten (çubuktan) 2, 5
İçel	Her dönümden 8, 10
Karahisar-ı Sahib	5 dönümden 100
Maraş	Farklı nahiyelerde 1000 tevekten 10, 20, 40, 50, 60
Menteşe	Ala dönümden 8, ednadan 4
Ruha	100 kökten 2, 3
Silistre	30 medrede 3 medre (1 medre = 22, 4 kg.)
Tarsus	1 kıta bağdan 25
Teke	Her dönümden 7, 10
Tırhala	15 medrede 2 medre
Trablusşam	100 çubuktan 5
Van	100 kökten 4, gayrimüslimden 6

Kaynak: Barkan,1943; Akgündüz,1990:57; Bulduk,2013:198; Çakar,2012:273; Özdeğer,1988:76; Solak,2004:152; Solak, 2008:222; Ünal,1989:122-123'ten derlenmiştir.

Rumeli ve Doğu Anadolu'daki bazı sancaklarda üretilen üzüm *şıra-i medre* (medre = 10.256 litreye karşılık gelen bir ölçü birimi) adı altında kaydedilir ve buna göre vergilendirilirdi. 16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'daki sancaklarda Müslüman bağ sahiplerinin yetiştirdikleri üzümün öşür alınmaz dönüm başına 4 akça *resm-i dönüm* alınır (Bilge,2010:118). “Bağ arasında biten otlar” satılırsa onlardan da 10 akçada 1 akça vergi alınır (Akgündüz,1990:157).

Rumeli ve Macaristan'daki sancaklarda bağlarının üzümlerini daha çok şarap yapmakta kullanan gayrimüslim reâyadan tımar sahibi resim olarak şarap alırdı. Tımar sahibinin topladığı şarapların öncelikle satılması için iki ay (Barkan, 1943: 290) veya iki ay on gün (Barkan,1943:270) süreyle köylünün şarapları mühürlenir ve satışı yasaklanırdı. Buna *monopolye* denilirdi.

Müslüman reâyaya, gayrimüslimin bağını satın alsa, gayrimüslimden alınan öşürü öderdi (Çağatay,1947:488). Bağ, mirî arazide ise öşür sipahiye, vakıf arazide ise öşür vakfa, mülk arazide ise öşrünün yarısı mülk sahibine yarısı devlete aitti (Akgündüz,1990: 57).

Bağ öşürü, imparatorluğun her tarafında üzümlerin erişip kesildikten sonra küfe ve sepetlere girdiği *bağ bozumu* zamanında (Eylül sonu-Ekim başı) tahsil edilirdi (Akgündüz,1994:286; Sayın,1999:39).

Osmanlı topraklarında bağcılık yapan ve üzüm yetiştiren reâyanın bağ öşrü dışında bağlarına ve üzümlerine bağlı olarak ödedikleri başka vergiler de vardı ki bunların bağ öşründen sonra belirtmemiz yararlı olacaktır.

3.3.2.9.1. Resm-i Seped, Resm-i Tekne

Bağ sahipleri, bağ bozumu zamanında yedikleri üzümün öşürü karşılığı olarak bağ başına 2 veya 5 akça *resm-i seped* ve *resm-i tekne* adı altında bir vergi öderlerdi (Barkan,1943).

3.3.2.9.2. Ako Resmi

Reâyanın başka bir köyde kendi bağı olsa, o köye bağ bozmağa gittiğinde sipahiye (sahib-i arza) verdiği ücrettir. 8 kile arpa olarak ödenirdi. Bağ sahibi bu arpayı vermekle bağ öşründen kurtulmaz, bağ öşrünü ayrıca verirdi. Macaristan'daki

sancaklarda bu çeşit bağlardan bir *bütün bağ* (bütün bağ 32 çapalıktı) için 4 ilâ 6 *çeber* (çeber = 42,42 litreye karşılık gelen bir Macar ölçü birimi) şıra alınırđı. Bazı sancaklarda bağ sahipleri bağ öşrünü ödedikten sonra sahib-i arza şaraplarını pazara iletmesinde kullanacağı fiçuların yapımı ve bakımı karşılığında ako resmi ödemezlerdi (Çağatay, 1947:487-488; Bilge,2010:117-118).

3.3.2.9.3. Resm-i Mengene

Mengene ve bazı yörelerdeki adı ile *cendere* ve *ma'sara* üzüm, susam ve zeytin gibi ürünlerin sıkıldığı atölyelerdir. Üzümlerin sıkılarak şıra hâline getirileceği zaman *resm-i mengene*, *resm-i ma'sara*, *resm-i cendere* denilen bir vergi alınırđı. Bu verginin miktarı mengene başına 5 akça idi (Barkan,1943:285).

3.3.2.9.4. Resm-i Şıra

Üzümlerin sıkılmasından sonra elde edilen şıradan *öşr-i şıra*, *resm-i şıra*, denilen eğer şarap yapılacaksa *resm-i hamr*, *bâc-ı hamr*, *bâc-ı siyah ve hamr* denilen ve oranı 1/2 ile 1/10 arasında değişen bir vergi alınırđı.

Şıra eğer pekmez yapılacaksa pekmezin imalatında fazla miktarda odun kullanıldığından vergi oranı düşer 1/15 oranında *pekmez öşrü* alınırđı. Şıra şarap yapılacaksa vergi oranı yükselir 100 *medre* (1025.6 litre) şıradan 10 *medre* (102.56 litre) öşür ve 3 *medre salarlık* alınırđı (Akgündüz,1990:58). Bu vergilerin alınma zamanı üzümlerin tekneye girip sıkıldığı ve şıra, şarap ve pekmezin elde edildiği zamandı (Akgündüz,1994:286). Resm-i şıra bazı sancaklarda bağ resmi üzerine eklenir ve bağ resmi buna göre alınır, bu durumda farklı isimlerde alınan vergiler tamamen ortadan kalkardı (Barkan,1943; Kazıcı,2005:128-129).

3.3.2.10. Resm-i Palamud

Pelid adı verilen meyvesi hayvan yemi olarak kullanılan ve deri işlemekte yararlanılan meşe palamudu üretimi yapılan sancaklarda *resm-i palamud*, *palamud resmi* denilen bir vergi alınırđı (Barkan,1943:345; Emecen,1989:257-258).

3.3.2.11. Resm-i Sumak

Sumak yaprağı (*berg-i sumak*) üretilen sancaklarda *resm-i sumak* denilen bir vergi alınırdı (Emecen,1989:258; Karaca,2002:250).

3.3.2.12. Resm-i Odun

Osmanlı Devleti'nde öşür başlığı altında reâyânın ödemekle yükümlü olduğu vergilerden biri de *resm-i odun*, *resm-i hîme*, *resm-i hatab*, *resm-i hizem* adı altında ödenen *odun resmi* idi. Batı Anadolu'daki bazı sancaklarda çift kaydolunan reâyadan çift resmi tahsil edildikten sonra *resm-i saman ve odun* adı ile tam-çiftten 6 nim-çiftten 3 akça (Barkan,1943:2), Doğu Anadolu'daki bazı sancaklarda *âdet-i hîme* adı ile “*her hânedan iki yük odun*” veya bedel olarak her yük için 4 akça alınırdı (Ünal, 1989:136). Bu vergi İskenderiye sancağında önce *resm-i hizem* daha sonra *resm-i hatab* adı altında her müzevvec (evli) reâyadan 2 akça (Barkan,1943:291), Sirem sancağında her hânedan birer araba odun veya bedel olarak 5 akça alınırdı (Barkan, 1943:308). Odun resminin tahsil zamanı “*kışın evvel (ilk) ayı*” idi (Ünal,1989:136).

3.3.2.13. Resm-i Saz

Mirî ve tımara tahsis edilmiş arazilerdeki sazlıklardan hasır yapımı ve evlerin örtülmesinde kullanılan sazları biçenlerden *resm-i saz* denilen bir vergi alınırdı (Arkan,1988:111). Bu vergi, “*saz biçildiği zaman*” 12 akça olarak tahsil edilir, evli (*müzevvec*) reâyadan alınır, bekâr (*mücerred*) reâyadan alınmazdı (Barkan,1943: 283).

3.3.3. HAYVANCILIKTAN ALINAN VERGİLER

Osmanlı ekonomisinin en önemli dallarından biri hayvancılıktı. Devlet, reâyânın beslediği koyun, keçi, domuz ve mandalardan sancak kanunnâmelerinde belirlenen miktarlarda vergi alırdı. Konusu küçükbaş ve bazı büyükbaş hayvanlar (koyun, keçi, domuz, manda) olan, matrahı ve oranı zaman içinde değişen, matrahının tespitinde tâdat usulü uygulanan bu vergiler, daima nakdi olarak tahsil edilen dolaysız ve sabit miktarlı ürün vergileri idi. Bal üretimi ile nehir ve göllerde yapılan balıkçılık da Osmanlı maliyesi tarafından vergilendirilmişti.

Antik Yakındoğu ve Mısır'da sığır en çok değer verilen çiftlik hayvanıydı. Çeki ve kurban hayvanı olarak hizmet vermenin yanı sıra bir besin kaynağıydı. Sığır etinin büyük bölümü, kesim işlerini yapan rahiplerin de yer aldığı elit tabakaya giderdi (Kiple,2010;77). At, eşek ve katır ulaşım ve savaş aracı olarak kullanılıyor, bu nedenlerden dolayı anılan hayvanlardan vergi alınmıyordu. İslâm hukukçuları da binek hayvanları ile tarımda kullanılan hayvanları vergi dışında tutmuştu (Tuğ,1984: 78-80; Erkal,2009:61).Osmanlı Devleti'nde de tarım, ulaştırma ve savaşta kullanılan, üretim ve savaş aracı olarak kabul edilen sığır, at, eşek ve katırdan vergi alınmıyordu (Sayın,1999:497).

3.3.3.1. Ağnam Resmi

Osmanlı Devleti'nde hemen her köyde koyun yetiştirilmekte ve koyunlardan (kıvırcık, karaman, dağlıç) ve keçilerden (tiftik ve kıl keçisi) *adet-i ağnam*, *âdet-i zekât*, *öşr-i bere*, *resm-i ganem*, *koyun resmi* ve *resm-i ma'ze* (keçi) gibi isimlerle anılan bir vergi alınmaktaydı. “*Bil-füil tımar tasarruf edenlerden*” (sipahi) ve muaflardan alınmayan ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun, kuzusu ile oğlaklı keçi oğlağı ile sayılır, kuzudan ve oğlaktan ayrıca vergi alınmazdı (Barkan, 1943; Çağatay,1947:485).

Ağnam resmi, reâyanın yerli, *yörük*, *eşküncü* (askerî geri hizmet sınıfları) ve *yüzdecî/haymâne* (sipahi tımarına hariçten gelen ve kimsenin yazılı râiyyeti olmayan ağnam resmini 100 koyuna 40 akça olarak verdikleri için “yüzdecî” denilen yürükler) olmasına göre birkaç çeşitti ve her gruptan farklı miktarda alınırdı (Çağatay,1947: 486-487; Emecen,1988:478; Ünal,1989:137, Yörük,2005:169).

Adet-i ağnam merkez hazineye ait bir vergi olmakla birlikte tımara tahsis edilmiş arazilerde sipahiye aitti. Yerli ve yörük reâyadan Osmanlı Devleti'nin her yerinde Müslüman ve gayrimüslim olmasına bakılmaksızın genellikle padişah, valide sultan, şehzade ve vezir hassı olan yerlerde 1 koyuna 1 akça, beylerbeyi ve sancakbeyi hassı, tımar, zeamet ve vakıf olan yerlerde 2 koyuna 1 akça alınırdı (Barkan,1943; Akgündüz,1990:55). Ağnam resmi, Vidin'de 3 koyuna 1 akça (Akgündüz,1990:55), Lipova'da 20 koyundan 1 koyun (20 koyundan 1 koyun şeklinde vergi alınmasına *vam* denilirdi), 20 koyundan az olandan koyun başına 3

penez (1.5 akça, *penez* = Macaristan'daki sancaklarda kullanılan yarım akçaya karşılık gelen bir para birimi) gibi farklı miktarlarda alınırdı (Bilge,2010:119).

Hayatlarını ve geçimlerini sürüleri sayesinde temin eden yörüklerin sürüleri onlar için çiftçilerin elindeki toprak gibiydi. Ellerinde koyun ve keçisi bulunmayan veya koyun ve keçileri herhangi bir nedenle kırılarak 24 veya daha az kalsa bu duruma düşen yörüklere *kara* adı verilir ve kendilerinden ağnam resmi yerine yılda 12 akça *kara resmi* alınırdı (Çağatay,1947:486; Emecen,1988:478). *Haymâneler/ Yüzdeciler* 100 koyuna 40 akça vergi öderlerdi. Haymâne ve yüzdecinin sürüleri herhangi bir nedenle kırılıp koyun ve keçileri koyunu hiç kalmasa veya 26'dan az kalsa onlardan yılda 13 akça *resm-i kara* alınırdı. Eşkücüler 3 koyuna 1 akça vergi öderler, ancak “sefere eştikleri” zamanlarda o malî yılın ağnam resmini vermezlerdi. (Barkan,1943; Çağatay,1947:486). Bazı görevli ve hizmetliler de ağnam resminden tamamen veya kısmen muaftılar. Verginin tahsil zamanı koyun yavruladıktan sonra Nisan (*Abril*) ayı veya 1 Mayıs “*Mayıs evveli*” idi (Barkan,1943; Akgündüz,1991: 320; Akgündüz,1994: 287; Bilge,2010:118).

Sancaklarla ilgili yapılmış çeşitli çalışmalara göre 15. ve 16. yüzyılda ağnam resminden elde edilen gelirin, sancakların toplam gelirleri içindeki payı % 2 ile % 14 arasındaydı (Bulduk,2013:202; Ertürk,2011;194; Göğebakan,2002:351; Gündüz, 2003:286; Solak,2004:155; Ünal,1999:111; Yardımcı,2006:106; Yörük,2005:170). Birçok sancak ve kazada koyun sayısı nüfusla beraber artış göstermişti. Bu artışın nedeni topraksız köylülerin bir bölümünün geçimlerini temin etmek için hayvancılık yapmaya başlamasıydı (Kıvrım,2014:141).

Osmanlı topraklarında küçükbaş hayvan yetiştiren reâyanın ağnam resmi dışında sürülerine (1 sürü = 300 koyun) bağlı olarak ödemek zorunda oldukları çeşitli vergiler vardı ki bunların ağnam resminden sonra belirtmemiz yararlı olacaktır.

3.3.3.2. Ağıl Resmi

Koyun ve keçi sürülerine sahip olan reâyaya, *ağıl resmi*, *ağıl parası*, *ağıl hakkı*, *yatak resmi*, *çit parası* adı ile 300 koyuna 15. yüzyılda 2 akça, 16. yüzyılda sancaklara göre 3 veya 5 akça öder veya sürü başına 1 koyun verirdi (Lindner,2000: 111). Bu vergi sonbaharda sipahi tarafından alınır, ancak defterde ağıl resmi

yazılmayan köylerde mirî için tahsil edilirdi (Barkan,1943; Çağatay,1947:484). Doğu Anadolu'daki sancaklarda ağıl resmi sürü başına 33 akça olarak alınır bazı yerlerde sürü *âlâ* (iyi), *evsât* (orta) ve *ednâ* (zayıf) olarak sınıflandırılır ve ağıl resmi buna göre alınırdı(Barkan,1943; Çağatay,1947:509-510).

3.3.3.3. Koşare Resmi

Ağıl, çit ve çitten yapılmış çoban kulübesine *koşare* adı verilir. Rumeli ve Macaristan'daki sancaklarda sürülerden *vam* (20 koyundan bir koyun şeklinde alınan resim) toplayan görevliler, *koşare resmi* adı ile sürüdeki her çoban başına 1 koyun alırlardı (Barkan,1943:541).

3.3.3.4. Çayır Resmi

Çayır “*reâyanın eskiden beri hayvan olatıp, otları biçtiği*” yerlerdir (Göğebakan,2002:368). Osmanlı kanunlarına göre çayır sipahinindir. Kendisi tasarruf eder veya başkasına verirdi (Akgündüz,1994:234-235). Çayırlar hem sipahilerin hem râiyyetin tasarrufunda bulunmaktaydı. Yüksek meblağlara sahip olup *hassa çayır* olarak kaydedilen yerlerin bir kısmı mukataaya verilir dolayısı ile buralardan maktû gelir elde edilirdi. Köylü, sipahinin çayırındaki otların biçilmesine yardımcı olmak zorundaydı. Ancak samanı ambarlara taşımaya mecbur değildi.

Hayvanlarını otlatmak için çayırlardan yararlanan reâya, tahrir defterleri ve Kanunnâmelerde *çayır resmi*, *otluk öşrü*, *çayır öşrü*, *resm-i çayır*, *mukataa-i çayır*, *resm-i koru* şeklinde geçen bir vergi öderdi. Çayırlarda arıcılık yapanlar ve kovanlarını bırakanlar da bu verginin mükellefiydi. Çayır resmi her *müzevvec* (evli) reâyadan 5, 8 ve 10 akça olarak alınırdı (Barkan,1943). Çayır resmi, çayırılık alanlarda ziraat yapılması durumunda bir dönüme 3 ile 10 akça arasında maktû olarak tahsil edilirdi (Bulduk,2013:203). Bedel nakit olarak verilemezse reâyanın biçtiği her 5 *part* (= 30 burmadan oluşan ot demeti) ottan 1 *part* verirdi (Kılıç,1999: 223-224). Doğu Anadolu yer alan bazı sancaklarda (Maraş, Harput) reâyadan her yıl “*çayır vaktinde*” *âdet-i yemlik/âdet-i alef* adı ile “*bir yük otluk alınır*”, her yük 4 akça olarak hesaplanırdı. Osmanlı öncesinden kalan bu vergi XVI. yüzyılın ortalarında kaldırılmıştır (Solak,2004:166; Ünal,1989,136).

3.3.3.5. Yonca Resmi

Hayvanlarını otlatmak için çayırardan istifade eden reâya, hayvan yemi olarak kullanmak için biçtiği ot ve yonca için sahib-i arza her yıl *yonca resmi*, *resm-i giyah* (taze ot), *öşr-i giyah*, *resm-i yonca* denilen bir vergi öderdi. Biçilen ottan alınan bu vergi bazı sancaklarda aynen (bir araba ot olarak), bazı sancaklarda ise otluk arabası başına *otluk öşrü* adı ile 5, 8, 10 akça olarak nakden alınır. Biçilmeyen çayırdan ve *gelembe* (= dinlendirme) için boş bırakılıp üstünde ot çıkan tarladan alınmazdı. Gelembe üç yılı geçerse ot, kim tarafından biçilirse biçilsin, sahib-i arza araba başına 2 akça yonca resmi verirdi (Barkan,1943).

3.3.3.6. Ağnam Bacı

Küçükbaş hayvanların pazar yerleri ve panayirlarda satış bedeli üzerinden 2 koyuna 1 akça (= hayvan başına 20 para) *ağnam bacı*,¹⁶ *avâid resmi*, *ayak bacı* denilen bir vergi alınıyordu (Barkan,1943).

3.3.3.7. Zebiha Resmi

Şehir ve kasabalardaki salhanelerde kesilen koyun, kuzu, keçi ve oğlaktan *kasaphâne*, *salhâne*, *serhâne*, *kellehâne*, *ser ve kellehâne*, *paçahâne*, *kelle-ayak-ciğer parası*, adı ile iki koyuna 1 akça (= hayvan başına 20 para) veya dört koyuna 1 akça (= hayvan başına 10 para) vergi alınır. Bazı şehir ve kasabalardaki salhanelerde kesilen bütün hayvanlardan ise *zebiha resmi*, *zebhiyye*, *mürde bacı*, *balta resmi*, *serçin resmi*, *derçin resmi*, *dem resmi* adı altında hayvan başına 0.5 akça (10 para) 1, 2 akça vergi alınıyordu (Barkan,1943; Sayın,1999:30).

3.3.3.8. Manda Resmi

Manda yetiştiriciliğine uygun bölgelerde yetiştirilen mandalardan *resm-i manda*, *camus resmi*, *resm-i cevâmis* denilen bir vergi alınıyordu. Çeşitli yerlerde farklı miktarlarda ve nakden alınan bu vergi, Adana'da manda başına 2 para (4 akça), Halep, Şam, Kudüs ve Trablusşam sancaklarında manda başına 3 para (6 akça), Safed ve Musul sancaklarında sağılan mandalardan 22 akça olarak alınır (Barkan, 1943; Çakar,2003:250; Çakar,2012:277).

¹⁶ *Bacı*: Satılan mallardan birim başına alınan çarşı resmi.

Musul'un bazı köylerinde mandalar *ber-vech-i maktû* kaydedildiğinden camus resmi buralarda maktû olarak tahsil edilirdi (Gündüz,2003:287).

3.3.3.9. Resm-i Mevâşi

Osmanlı Devleti'nin bazı sancaklarında çifte koşulmayan ve yük vurulmayan sığır, düve ve erkek eşeklerden *resm-i mevâşi* denilen bir vergi alınıyordu. Osmanlı öncesinden intikal eden, çeşitli yerlerde farklı miktarda ve nakden alınan ve uygulandığı bazı yerlerde zaman içinde lağvedilen bu vergi Harput ve Diyarbakır sancaklarında inek başına 2 akça, Kerkük ve Dekûk'ta inek başına 5, düve ve dişi eşek başına 2,5 akça olarak alınıyor ve 1 Mart'ta (*Nevrûz*) tahsil ediliyordu (Barkan, 1943; Ünal,1989:139).

3.3.3.10. Resm-i Revgân

Revgân tereyağı demektir. Osmanlı Devleti'nin bazı sancaklarında *resm-i revgân*, *revgân-ı sade* adı ile çift tasarruf eden reâyadan 1200 dirhem yağ (Bitlis), sağlır inekten 4 para (Gence) veya yayla başına maktû bir bedel (Canik) olarak alınırdı (Barkan,1943:192,196; Öz,1999:102).

3.3.3.11. Domuz Resmi

Domuz yetiştiren Hıristiyan reâyadan *canavar resmi*, *resm-i hınzır*, *bid'at-i hanâzir* adı ile bir vergi alınıyordu. Bizans döneminde de *xirodekatiya* adı ile alınan (Kılıçbay,1985:293) bu vergi, sürü halinde beslenen domuzların bir yaşından büyük olanlarından/"*üzerinden yıl geçmişinden*" iki domuz başına 2 akça ya da 4 penez, evlerde beslenen bir yaşından büyük domuzlardan domuz başına 1 akça olarak tahsil edilirdi. Domuz resminin tahsil zamanı harman sonu idi (Barkan,1943; Bilge,2010: 119; Çağatay,1947:493).

Domuz yetiştiren reâyanın resm-i hınzır dışında hayvanlarına bağlı olarak ödemek zorunda oldukları başka vergiler de vardı ki aşağıda bunları ele alacağız.

3.3.3.12. Resm-i Bellut

Ormanlara otlatılmaya götürülen domuzlardan *resm-i çemengâh ve bellut* (otlak ve meşe palamudu vergisi), *bellut resmi*, *resm-i bellut* adı ile 1 akça (= 2

penez) veya 2 akça vergi alınırđı (Bilge,2010:119). Bu vergi Macaristan'daki sancaklarda “*bellutluğa giden hınzırlardan*” önce bir domuz, sonra 10 domuzdan 1 domuz olmak üzere öşür şeklinde alınırken, 1562'den sonra yukarıdaki gibi nakden tahsil edilmeye başlanmıştı (Kaldy-Nagy,1971:2-4).

3.3.3.13. Bojik Resmi

Hz. İsa'nın doğum gününe *bojik* denirdi. Hıristiyanların o gün için kestikleri domuzların her birinden 2 akça olmak üzere *bojik resmi* denen ve Osmanlı öncesi dönemden kalmış bir vergi alınırđı (Barkan,1943; Çağatay,1947:493; Cvetkova, 1977:42 -43).

3.3.3.14. Balık Öşrü

Osmanlı Devleti'nin her tarafında göller ve nehirlerde dalyanlarda ağ ile balık avlayanlardan hazine için *balık öşrü*, *resm-i balık*, *balık resmi*, *resm-i dalyan*, *resm-i ağ*, *resm-i mâhî*, *resm-i orfoz*, *resm-i balıklagu* denilen bir vergi alınırđı. Bazı yerlerde bu vergi için maktû bir bedel konmuşsa da daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmişti (Kazıcı,2005:135). Göllerin dalyanlarında ağ ile tutulan balıklar satıldıktan sonra elde edilen paranın 1/3'ü avlayana, 2/3'ü mirîye ait olurdu. Osmanlı Macaristanı'ndaki sancaklarda göllerde avlanan balığın bedelinin 1/2'si vergi olarak alınırđı (Kaldy-Nagy,1971:2). Tuna nehrinde avlanan balıkların satışından elde edilen paranın 1/10'u öşür olarak mirî için alınır, geri kalan paranın yarısı mirî için alınır, yarısı avlayanlara verilirdi. Ağlarla avlanan balıklar satılmak üzere pazara getirildiğinde önce elde edilen paranın 1/10'u öşür olarak mirî için alınır, geri kalan paranın 2/3'ü balıkçılara kalır, 1/3'ü mirî için alınırđı (Barkan,1943; Çağatay,1947: 490)

3.3.3.15. Kovan Resmi

Kanunnâmelerde *kovan resmi*, *resm-i kovan*, *resm-i küvvâre*, *resm-i nahl*, *zenburiye*, *zenbur resmi*, *öşr-i kovan*, *öşr-i asel* ve *öşr-i petek* gibi isimlerle geçen, 12. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nda *melissoenomion* adı ile var olan (Kılıçbay,1985:293; Oikonomides,2002:998) bu vergi reâyanın elinde bulunan arı kovanları mahsulünden yani baldan alınırđı.

Kanunnâmelerde genellikle *öşür*, bazen de *resim* diye geçen (Solak,2013: 350) arıcılıktan alınan vergi, bölgenin şartlarına göre aynî veya nakdî olarak alınırdı.

Tablo 3. 6. Çeşitli Sancak ve Kazalarda Resm-i Kovan Miktarları

Sancak	Öşür Miktarı
Akşehir, Ankara, Aydın, Divriği, Diyarbakır, Hamid, Hüdavendigâr, Karaman, Maraş	Kovan başına 2 akça
Balat, Teke	2 kovandan 1 akça
Bolu, Canik, Halep, Malatya, Trablusşam	Kovan başına 1 akça
Bosna	10 kovandan 1 kovan, 10'dan azsa kovan başına 1.5 akça
Budin, Estergon, Hatvan, Lipova, Novigrad	10 kovandan 1 kovan, 10'dan azsa kovan başına 2 akça
Erzurum, Kelkit, Kütahya, Ordu, Trabzon	Âlâ kovandan 2, ednâ kovandan 1 akça
Harput	Kovan başına 1 <i>nügi</i> (yarım okka)
Niğbolu, Ohri, Silistre	10 kovandan 1 kovan, 10'dan azsa değerinden 10 akçada 1 akça
Pojega	10 kovandan 1 kovan
Sirem	10 kovandan 1 kovan, 5 kovandan yarım kovan, 5'den azsa kovan başına 2 akça

Kaynak: Barkan,1943; Çakar, 2012:277; Ertürk,2011:195, Solak,2004:158; Solak,2013:352-353'ten derlenmiştir.

Vergilendirmenin temel şartı arıların bal yapmış olması, arı kovanlarının mahsulü olması idi. Kovanlarda arılar bal yapmadıysa vergi alınmazdı. Kovan mülk arazide ise kovan resminin yarısı mülk sahibine, yarısı tımar sahibine ödenirdi. Bazı yerlerde reâyâ arılarını beslemek için kovanlarını kayıtlı olduğu tımarın dışındaki bir tımarın arazisine götürür, bu durumda resmin yarısını *sahib-i râiyyet* (kovan sahibinin kayıtlı olduğu tımarı tasarruf eden sipahi), yarısını *sahib-i arz* (kovanın bulunduğu tımarı tasarruf eden sipahi) alırdı (Akgündüz,1991:322; Çağatay,1947: 508-509; Solak, 2013:350-351; Ünal,1989:123).

Arıcılıktan alınan öşür oranı eyaletten eyalete, sancaktan sancağa değişir ve bu vergi genellikle “*kovanların sağıldığı*” temmuz sonu ve harman zamanında tahsil edilirdi (Barkan,1943:308; Akgündüz,1994:287).

3.3.4. BÂD-I HAVÂ VERGİLERİ: OSMANLI VERGİ SİSTEMİ İÇİNDE YERALAN TAHSİLİ ZUHURATA (ORTAYA ÇIKMALARINA) BAĞLI VERGİLER

Osmanlı malî sisteminde kimden ve ne zaman alınacağı bilinmeyen, konusu ortaya çıkmalarına (*zuhurata*) bağlı, matrahı kanunâmelerde belirtilen, devlet tarafından belirlenen sabit miktarlı, sürekli olmayan ve nakden alınan *bâd-ı havâ* denilen vergiler vardı. Bâd-ı havâ; *resm-i tapu*, *tütün resmi*, *yaylak resmi*, *otlak resmi*, *kışlak resmi*, *selamet akçası*, *âdet-i deştbanî*, *resm-i asiya*, *resm-i arûs*, *resm-i cürüm* ve *cinâyet*, *kaçgun resmi*, *yâve resmi* gibi vergilerdi.

Benzer bir grup verginin Bizans’taki karşılığının *aër* (hava) veya *aërikon* (havadan gelen) olması bu vergilerin kökeninin Bizans’a dayandığını ve oradan örnek alındığını düşündürürse de (Harvey,2002:103; Imber,2006:255), feodal-rantın paraya çevrilmiş biçimleri olan bütün bu vergiler Batı feodalitesinin çözülme aşamasının ürünü olup Latin işgaline kadar (1204–1261) 13. yüzyıldan önce Bizans İmparatorluğu’nda yoktu (Kılıçbay,1985:293).

3.3.4.1. Tapu Resmi

Köylü tasarrufunda olan yerleri sipahisinin izni olmadan satamaz, kiralayamaz, mukataaya veremez, ev, dam, ahır, ambar gibi binalar inşâ edemezdi. Sipahisinin izni ile yaptığı takdirde tapu resmi vermek zorundaydı. Bu binaların yapıldığı arazi ekip biçilemeyeceği için öşür alınamayacağından dolayı bu yerler tapulanırdı. Mirî araziden çiftlik tasarruf eden reâya üzerine kayıtlı olduğu sipahiye bir defaya mahsus olmak üzere miktarı yerine göre değişen *resm-i tapu*, *tapu resmi* veya *ücret-i mu’accele* denilen bir vergi öderdi. Bir çeşit peşin kira (*icâre-i muaccele*) olan tapu resmi karşılığında reâya mirî araziye işletme hakkını devletten satın alırdı (Süleyman Sudî,1996:132).

Miktarı çoğunlukla arazinin bir yıllık üretiminin kıymeti olarak belirlenen bazı sancaklarda 60 akça olarak alınan (Barkan,1943:271) bu resim, ortaya çıkmasına (*zuhurata*) bağlı olduğu için bâd-ı havâ grubuna girmektedir. Köylerde ev yeri tapusunun miktarı, a'lâsı 50 akça, evsâtı 30 veya 40 akça ve ednâsı 10 veya 20 akça idi (Barkan,1943:49; Akgündüz,1990:48; Akgündüz,1994:282; Süleyman Sudî, 1996:132). Harap olan evin yeniden inşası durumunda tapu resmi ödenmezdi (Akgündüz,1994: 282).

Tapu resmi, Osmanlı vergileri içinde feodalleşmeyi engelleyici en önemli vergilerden biridir (Kılıçbay,1985:398). Tapu resmi ödeyen reâya ölünceye kadar/ “*kayd-ı hayat şartı ile*” çiftliği tasarruf eder ve ölmesi halinde arazi büyük oğluna intikâl eder, oğul yeniden tapu resmi ödemezdi. Ancak reâyanın oğlu yoksa sipahi araziye ölen reâyanın erkek kardeşine verir, ancak bu durumda tapu resmi alırdı. Sipahi reâyasını kovsa yerine gelen reâya bu resmi ödemezdi. Fakat reâya kendi isteği ile evini ve çiftini terk edip gitse sipahi araziye verdiği kişiden tapu resmi alırdı (Barkan,1943:49). Ölenin oğlu ve erkek kardeşi yoksa sipahi araziye tapu resmi ödemesi şartıyla başka bir reâyaya verirdi. (Barkan,1943; Kılıçbay,1985:399; Ünal, 1989:151).

Reâya çiftliğini üç yıl ekmeyip “*boz koysa*” sipahi araziye resm-i tapu karşılığında başka birine verebilirdi (Barkan,1943:286). Hıristiyan reâyanın arazisi Müslüman olan oğullarına veya kardeşlerine intikal etmez, ancak Müslüman reâya ölürse arazisi “*kâfir kardeşine verilmek kanundu*”. Tımar ve zeamet arazisinde oturan reâya ile vakıf arazide oturan reâyanın durumu aynı idi. Vakıf arazi reâyaya kiralanmış sayılır, ancak vakıf arazi için ödenen tapu resmine *icâre-i muaccele* denilirdi (Kazıcı,2005:100).

3.3.4.2. Tütün Resmi

Bir sipahinin arazisine geçici bir süre için, genellikle kışlamak üzere gelip yerleşen, ancak ziraatla uğraşmayan hâric râiyyet, sahib-i arza *tütün resmi*, *resm-i tütün*, *resm-i duhân*, *duhâniye*, *resm-i baca*, *kışlak resmi*, *tütüncek* denilen bir resim öderdi. Bu vergi çeşitli sancaklarda evli raiyetten genellikle 6, bazı yerlerde 10, 12 akça, bekâr (mücerred) raiyetten *resm-i dûd* adı ile 3 akça olarak tahsil edilirdi.

Mücerredler bazı sancaklarda bu resmi ödemezler, Doğu Anadolu'daki sancaklarda ise 4 akça öderlerdi (İnalçık,1959:593-594). Bu vergi, Bizans İmparatorluğu'nda da *elefteri* denilen köyün sürekli sakini olmayan kişilerden *kapnikon* adı altında alınıyordu (Cvetkova,1977:41; Kılıçbay,1985:293). Genellikle sürülerine yiyecek bulmak amacı ile mevsimden mevsime yer değiştiren konargöçerler ve yörüklerle, yüzdeci, yağcı, küreci gibi bir yerde ikamet etmeyen vergiden muaf zümrelere mensup olan kişiler eğer ziraatla uğraşır ve ekip-biçerlerse resm-i zemin, oturdukları köyde 3 yıldan fazla kalırlarsa artık her yıl 18 akça bennâk resmi öderlerdi. Öte yandan Çingeneleden dühan resmi alınmaz, ancak bunlar ziraat ederlerse mahsullerinin öşrünü verirlerdi. Başka bir sipahinin tımarına gidip kışlayan reâyâ “ziraat ederse”, öşür vermiyorsa dühan resmi verir, öşür verirse, dühan resmi ödemezdi. Bu verginin tahsil zamanı 1 Mart (*mart iptidası*) idi (Barkan,1943).

3.3.4.3. Yaylak Resmi

Osmanlı hukukunda yaylak bir veya birkaç köyün yaz mevsiminde hayvanlarını otlatmaları ve orada yazı geçirmeleri için tahsis edilen veya öteden beri bu şekilde kullanılan yüksek yerler olarak tanımlanır (Cin,1980:4). Sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan, mirî yaylaklarda yaylatan sürü sahipleri ve konargöçerlerden (*hâric râiyyet*), *yaylak resmi*, *şanu'l mera*, *otlak resmi*, *resm-i mera'i*, *yatak resmi*, *resm-i çerâgâh* adı ile yılda bir defa resim alınırdı. Bir sipahinin tımarında oturan sürü sahipleri (*yerli râiyyet*) ve diğer tımarlardan gelip geçen sürü sahipleri yaylak resmi ödemezdi. Ancak diğer tımarlardan gelen sürüler gelip geçerken üç günden fazla kalırlarsa yaylak resmi alınırdı. Yaylaya çıkanlardan alınan vergiler sancaktan sancağa değişmekte olup yaylak resmi, yılda bir kez sürü (= 300 koyun) başına 17, 20 akça, Doğu Anadolu sancaklarında konargöçerlerden sürü başı 30 akça, bazı yerlerde koyunlar *âlâ* (besili) ise 20, *vasat* (orta) ise 15, *ednâ* (zayıf) ise 10 akça veya sürü başına 1 *âlâ koyun* olarak alınırdı. Yaylak resminin tahsil zamanı *nevruz* (21 Mart) idi (Barkan,1943; Çağatay,1947:509-510).

3.3.4.4. Kışlak Resmi

Osmanlı hukukunda kışlak köylünün hayvanlarını kış mevsiminde barındırdığı ve ot temin ettiği yerler olarak tanımlanır (Cin,1980:4). Sürülerini başka

tımar sahibinin tımarında kışlatan sürü sahipleri ve konargöçerlerden (*hâric râiyyet*) her 300 koyuna 17, 25 akça *kışlak resmi/köm resmi* alınır. Kışlak resmi sadece kömde kışlayan sürülerden alınır köy içinde kışlayan sürülerden alınmazdı (Barkan, 1943). Bir sürü belirlenen kışlaklara gelip kışlamamışsa bu durumda sürü başına 6 akça kışlak cezası vermek zorunda kalırdı. Kışlak cezası göçebelerin kışlakların dışına çıkarak denetimden çıkmalarını engellemek için uygulanıyordu (Lindner, 2000:115). Bu vergi Bizans'ta da *dekateia* adı ile mevcut olup 100 koyuna 1 *nomisma* olarak alınıyordu (Oikonomides,2002:998).

3.3.4.5. Otlak Resmi

Osmanlı hukukunda kışlak köylünün hayvanlarını kış mevsiminde barındırdığı ve ot temin ettiği yerler olarak tanımlanır (Cin,1980:4). Otlak da aynı amaçla kullanılır (Barkan,1943:12). Sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan sürü sahipleri ve konargöçerler (*hâric râiyyet*), sahib-i arza 16. yüzyılda sürü başına bir koyun verirken, 16. yüzyılda sürü başına (300 koyun) 17, 25 akça *otlak resmi/resm-i otlak* ödüyorlardı (Barkan,1943; Lindner,2000:115). Kışlak resmi ve otlak resmi olarak alınan miktar aynı idi. Bu resimler tahrir defterlerinde ayrı ayrı yazıldığı gibi tek kalemde de toplanabilirdi (Bulduk,2013:205-206). Bu vergi Bizans'ta da *ennomion* adı ile mevcut olup 100 koyuna 1 *nomisma* olarak alınıyordu (Oikonomides,2002:998; Kılıçbay,1985:293).

3.3.4.6. Selamet Akçası

Reâya, koyun ve keçi sürülerinin derbent, köprü, geçit ve iskelelerden geçişi sırasında hayvan başına çeşitli miktarda *selamet akçası*, *geçit resmi* denen halkın *toprakbastı parası*, *tırtıl bacı* adını verdiği bir resim öderdi (Sayın,1999:30).

3.3.4.7. Resm-i Deştbanî

Ekili arazileri ve ürünü başıboş hayvanlardan ve konargöçerlerin sürülerinden korumak köylü için çok önemliydi. Her köyde masrafları köy halkınca karşılanan *deştbanî* veya *kır bekçisi* denilen bir görevlisi vardı (İnalçık,2000:225). Atı, sığırı ve koyun ve domuzu başkasının tarlasına girerek ekinine zarar veren hayvan sahipleri *resm-i deştbanî*, *âdet-i deştbanî*, *resm-i polaçine*, *ceraim-i hayvanat* da denilen bir

resim öderdi. Hayvanın ekine verdiği zarar sahibine ödetilir, hayvan sahibine 5 sopa vurulur ve hayvan başına 5 akça alınır (Barkan,1943; Kazıcı,2005: 115-117).

3.3.4.8. Adet-i Çobanbeyi

Güneydoğu Anadolu'daki sancaklarda çobanbeyi akçası olarak 100 koyundan 17 akça alınır.

3.3.4.9. Değirmen Resmi

Undan yapılan ekmek Osmanlı halkının temel gıdasıydı. Un elde etmek için tahılın mülkiyeti kamuya veya kişiye ait olan bir değirmene taşınması ve öğütülmesi gerekir. Burada çalışan değirmencinin emeği ve donanımın masrafları ile devlete verilen pay ve kira bedeli vergi olarak tahsil edilirdi. Osmanlı toprakları üzerinde çalışan su ve yel ile dönen un değirmenlerinden *değirmen resmi*, *resm-i asiyab*, *asiyab resmi*, *resm-i tâhûn* denilen bir resim alınır. Değirmen resmi, hem Yakındoğu antik imparatorluk düzeninde hem de Avrupa feodalitesinde mevcuttu. Nitekim birinci geleneğin vârisi olan Anadolu'da bu resim, "kebe değirmeni", "karaca değirmen" denilen su ile dönen değirmenlerden 1520'lere kadar 'aynen', ikinci geleneğin vârisi olan Rumeli'de nakden alınıyordu (Kılıçbay,1985:398). Aynen alındığı yerlerde "yıl yürüyen değirmenlerden" bir müd arpa, bir müd buğday veya bedeli (Karaman, Bolu), yarısı buğday, yarısı arpa yılda 16 kile tahıl veya bedeli (Ergani, Arapkir) gibi farklı miktarlarda alınıyor, nakden alındığı yerlerde genellikle her ay için 5 akça üzerinden tahsil edilirdi (Barkan,1943; Akgündüz,1990: 55). Değirmenler tahrir defterlerinde çalışma şekli ve faaliyetlerine göre belirtilir, ne kadar resme tâbi olduğu ayrıntılı olarak kaydedilirdi. Bazı değirmenler 3 ay, bazıları 6 ay (*nim sal*), bazıları 12 ay (*tamam sal*) çalışırdı. 3 ay çalışanlardan 15, 6 ay çalışanlardan 30, 12 ay çalışanlardan 60 akça resim alınır. Yıl boyu işleyen değirmenlerden 30, 36, 50, 60 akça, Macaristan'daki Göngöş gibi 100, 300 akça gibi daha yüksek resim alınan yerler vardı (Barkan,1943; Kaldy-Nagy,1971:2). Bazı sancaklarda değirmenlerden resim alınmazdı. Yel değirmenlerinden çeşitli sancaklarda yılda 15, 24, 30 akça gibi farklı miktarlarda resim alınıyordu. Değirmen resmi, mirî arazide devlete, vakıf ve mülk arazide ise yarısı devlete, yarısı *icâre-i arz* (yer kirası) olarak vakfa veya mülke aitti (Akgündüz,1990:55). Malikânelere ait olan

değirmenlerde vergi *malikâne* ve *divanî* hisseleri arasında eşit olarak bölüşülürdü (Kıvrım,2014:144). Değirmen resmi bazı yerlerde harman zamanı, bazı yerlerde ise 9 Temmuz'da (*eyyâm-ı bahur*) tahsil edilirdi.

3.3.4.10. Resm-i Ding

Su ve hayvan gücü ile çalışan, çeltiğin kabuğundan ayrıldığı (dövülen ve kabuğundan ayrılan çeltikten 1/3 pirinç çıkardı), zeytinin sıkılarak aydınlatma, sabun yapımı ve yemek pişirmede kullanılan zeytinyağının, susamın sıkılarak susamyağının çıkarıldığı değirmenlere *ding* denilir. Bu değirmenlerden genellikle ayda 5 akça üzerinden yılda 60 akça *resm-i ding*, *ding resmi* alınırdı. Zeytin değirmenlerinden çeşitli yerlerde yılda 10, 50, 60 akça gibi farklı miktarlarda resim alınıyordu (Barkan, 1943; Emecen,1989:249-250,260; Karaca,2002:270).

3.3.4.11. Resm-i Bezirhâne

Bulgurun tane hâline getirildiği değirmenlere *bezirhâne* buralardan alınan resme *resm-i bezirhâne* denirdi. Bezirhânelerden alınan bezirhâne resmi ayda 5 akça üzerinden tahsil edilirdi.

3.3.4.12. Resm-i Arûs

Arûs Arapça “gelin” anlamına gelir. Serbest tımarlarda sipahinin serbest olmayan tımarlarda ise sancakbeyinin nikâhlanan genç kız (*bâkire*) dul kadınlardan/ “dul avretlerden” (*seyyibe*, *bîve*, *ermel*) aldığı resimdi. *Gelin resmi*, *gerdek resmi*, *resm-i arûsi*, *resm-i arûsâne* de denen bu resim Barkan, “senyöre ödenen bir tazminata benzetmek doğru değildir” ya da “bunlar eski düzenin soysuzlaşmış ve silik izleridir” (Barkan,1975:13) diye yazsa da Bizans döneminde de *partenofforiya* adı altında alınan tam bir feodal ödentinin kalıntısı idi (Kılıçbay,1985:293,399). Bu resim varlıklı sayılan Müslüman kızlardan 60, dullardan 40, fakir sayılan Müslüman kızlardan 30, dullardan 20 akça, gayrimüslim kızlardan 30 akça, dullardan 15 akça, bazı yerlerde zengin gayrimüslim duldan 30 akça, orta halli gayrimüslim duldan 20 akça, fakir gayrimüslim duldan 15 akça olarak tahsil edilir, Doğu Anadolu'daki sancaklarda gerdek resmi olarak 1 koyun veya 1 keçi alınırdı. Evlenecek olan bâkire ise arûs resmini kızın babasının tımarında oturduğu sipahi, dul ise evlenme nerede

olursa oradaki sipahi alırdı. Eğer evlenen yürük, yüzdeci gibi sürekli yer değiştiren zümrelerden ise kız veya dul olmasına bakılmadan gerdek resmini kendisinin veya babasının kayıtlı bulunduğu tımarın sahibi alırdı (Barkan,1943; Çağatay,1947:506-507).

3.3.4.13. Kaçgun Resmi, Yave Resmi

Bir tımar arazisinde başıboş olarak yakalanan hayvanlara yâve denilir, bu durumda olan hayvan bir ay bekletildikten sonra sahibi çıkmazsa bulana ait olur ve buna karşılık o kişiden *resm-i kaçgun* denilen bir resim alınırdı. Hayvanın sahibi bir ay içinde ortaya çıkarsa o kişiden *resm-i yâve* denilen bir resim alınırdı (Barkan, 1943). Bu vergiler serbest tımarlarda sipahiye aitti (Akgündüz,1990:48).

3.3.4.14. Resm-i Cürüm ve Cinâyet

Osmanlı ceza hukukuna göre tımara verilmiş bulunan topraklarda cinayet, zina, hırsızlık gibi suçlardan mahkemede yargılanarak hüküm giyen suçlular eğer kısas cezası almazlarsa suçun ağırlığına ve zenginlik derecelerine göre *resm-i cürüm ve cinâyet* veya *resm-i cerâim* adı altında kanunnâmelerde belirtilen miktarlarda para cezası öderlerdi. Resm-i cürüm ve cinâyet has, zeâmet ve serbest tımarlarda sahib-i arz tarafından, serbest olmayan tımarlarda yarısı sahib-i arz, yarısı sancakbeyi veya subaşı, vakıf arazide ise vakıf tarafından alınırdı. Adam öldüren kişi zenginse/“*bin akçaya ya daha ziyadeye gücü yeterse*” 400, orta halliyse/“*altı yüz akçaya gücü yeterse*” 200, “*ondan aşağı halli*” ise 100, “*gayetle fakir*” ise 50 akça öderdi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VERGİLEME İLKELERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLERİN VERGİLEME İLKELERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Bu bölümde ilk olarak vergilemenin temel kavramları ve vergileme ilkeleri hakkında genel bir bilgi verilecek, bunun ardından çalışmanın iki ana konusundan biri olan Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergiler, Adam Smith'in vergileme ilkelerine göre incelenecek, kuramsal olarak değerlendirilecektir. Ayrıca, söz konusu tarımsal vergilerin köylünün vergi yükü üzerinde yarattığı etkilerin neler olduğu, vergiler yüzünden ortaya çıkan olumsuzluklara karşı Osmanlı malî bürokrasisinin hem köylüyü hem de gelirlerini korumak için hangi tedbirleri aldığı incelenecektir.

4.1. VERGİLEMENİN TEMEL KAVRAMLARI

Çalışmada incelenen konuyla ilgili kavram ve terimler metinde yeri geldikçe açıklanmıştır. Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergilerin vergileme ilkelerine göre incelenmesine geçmeden önce kullanılan bazı kavramların kamu maliyesi literatüründe ne olduğunu bu konudaki kitaplara (Schmölders,1976:65-96; Nadaroğlu,1981:279-288; Turhan,1983:47-94; Uluatam,1988:158-169) dayanarak açıklamak yararlı olacaktır. Söz konusu terimlerin Osmanlı hukukî ve malî uygulamasında ne anlama geldikleri ve dolayısıyla çalışmada neyi ifade ettikleri de ayrıca belirtilecektir.

4.1.1. Vergi Sistemi

Bir ülkede belli bir zamanda yan yana uygulanan vergilerin tümü vergi sistemini oluşturur (Turhan,1987:379). Vergi sistemleri, çeşitli vergilerin bileşimi halinde işleyen sistemlerdir (Kirmanoğlu,2007:258). Ülkelerin tarihî, siyasî, iktisadî, toplumsal, hukukî ve kültürel şartlarının etkisi altında kurulup gelişen vergi sistemi içindeki çeşitli vergilerin birbirleriyle uyumlu olmalarının yanısıra tek tek vergi kanunlarının da kendi içlerinde tutarlı olmaları gerekir (Bakkal,2001:91-92).

“Tarihî vergi sistemleri, doğuşu, meşruiyeti, gayeye uygunluğu ve verimi itibarı ile farklı nitelikte olan çeşitli vergilerin yan yana bir araya gelmesinden oluşur” (Schmölders,1976: 245-246).

Arazi, tarımsal üretim, hayvanlar ve madenlerden alınan geleneksel dolaysız vergilerden meydana gelen bir vergi sistemi, geleneksel bir toplumu niteler (Brochier, Llau, Michalet,1981:304).

Çalışmada vergi sistemi; Osmanlı Devleti’nde tarım kesiminden alınan vergiler, hem İslâm hukuku hem de imparatorluğun topraklarının varisi olduğu devletlerden alınan veya uyarlanan vergilerdi. Geçmiş yüzyıllara dayanan, imparatorluğa tâbi olan ülkelerin halklarının kuşaklar boyu tanıdığı bu vergiler, yalnız hukukî bakımdan değil gelenek ve teamüller bakımından da meşruiyeti bulunan bir vergi sistemini teşkil ediyordu.

4.1.2. Vergi

Vergilerin malî olmayan fonksiyonlarının da kabul edilmeye başlandığı ve ekonomik ve sosyal hayatı düzenlemenin bir aracı hâline geldikleri 20. yüzyılın başlarına kadar vergi, malî literatürde kamusal faaliyetlerin (devlet masrafları ve kamu hizmetleri) gerektirdiği harcamaları karşılamak üzere özel sektörden kamu sektörüne kaynak aktarmak amacıyla, devletin yaptırım gücüne dayanarak, ekonomik birimlerden siyasî cebir altında ve özel veya belirli bir karşılık aranmaksızın aldığı iktisadî değerler olarak tanımlanmıştır (Turhan,1987:24). Vergiler 16. yüzyıldan günümüze kadar *doğrudan* (vasıtasız, dolaysız) ve *dolaylı* (vasıtalı, dolaylı) vergiler olarak ikiye ayrılmaktadır.

Alınan bu değerler para veya mal şeklinde olabilir. Mal biçiminde alınan vergiye *aynî* vergi, para olarak alınan vergiye *nakdî* vergi denilir. Birinci bölümde anlatıldığı üzere, maliye ve vergilendirmenin mazisi toplumsal hayat kadar eski olup antikçağdan itibaren bütün devletler bir gider ve gelir rejimi uygulamıştır (Schmölders,1976:34).

Çalışmada vergi; bütün zenginliğini topraktan çıkaran (Barkan,1943:V),

“Yeryüzünün tüm ürünleri ve elde dilen her şeyin, toprağın maliki, toprağı ekmede gereken mal mevcudu ya da sermayenin sahibi ve çalışmalarıyla toprağı işleyen emekçiler olmak üzere toplumdaki üç sınıf arasında bölüşüldüğü” (Ricardo,2013:1)

bir çağın özelliklerini taşıyan Osmanlı Devleti’nde hazine, saray ve ordunun ihtiyacı ile askerler ve görevlilerin maaşlarını karşılamak üzere kırsal kesimde *çift-hane* denilen ekonomik birimler ve *konargöçer* halktan siyasî cebir altında ve karşılıksız olarak devlete, vergi toplama hakkının bırakıldığı kişilere (*sahib-i arz*) veya vakıflara aynî ve nakdî olarak kaynak aktarılmasıdır.

4.1.3. Verginin Konusu

Verginin konusu, üzerine vergi konulan ve bu sebeple doğrudan veya dolaylı şekilde verginin kaynağı olan şey, olay, fiil, işlem veya para birimleri ile ifade olunan iktisadi unsurdur (Nadaroğlu,1983:280).

Çalışmada vergi konusu; Osmanlı kanunlarına göre üzerine vergi konulan ve bu sebeple doğrudan veya dolaylı şekilde verginin kaynağı olan olay, fiil, işlem veya iktisadî unsurdur.

4.1.4. Verginin Matrahı

Vergi borcunun hesaplanmasında esas teşkil eden değer veya miktara matrah denir. Matrah ağırlık, yüzölçümü, hacim, sayı türünden ifade edilebileceği gibi iktisadî bir değer de olabilir. Vergi matrahı, ekonomik unsurların değerleri esas alınarak hesaplanan ve bu matraha belli bir vergi oranı belirlenen (üründen %10 vergi almak gibi) *kıymet esaslı* (ad valorem) *matrah* ve vergi konusu üzerinden belli bir para alınan *miktar esaslı* (spesifik) *matrah* olmak üzere iki çeşittir.

Çalışmada vergi matrahı; Osmanlı kanunlarına göre vergi borcunun hesaplanmasında esas teşkil eden değer veya miktara matrah denir.

4.1.5. Verginin Mükellefi

Vergi kanunlarına göre kendisine vergi borcu yüklenen gerçek ve tüzel kişidir.

Çalışmada vergi mükellefi; Osmanlı kanunlarına göre kendisine vergi borcu yüklenen köylü doğrudan üretici (*reâya*) ve *konargöçer cemaatler*dir.

4.1.6. Vergiyi Doğuran Olay

Yükümlü açısından vergi borcunun veya idare açısından vergi alacağıının doğabilmesi için verginin konusu ile yükümlüsü arasında kanunun öngördüğü bazı ilişkilerin olması ve bazı şartların gerçekleşmesi gerekir. Bu ilişkinin kurulması ve şartların gerçekleşmesi durumuna vergiyi doğuran olay denir (Nadaroğlu,1983:284).

Çalışmada vergiyi doğuran olay; Yükümlü (*reâya*) açısından vergi borcunun, *hazine* ve *sahib-i arz* açısından vergi alacağıının doğabilmesi için verginin konusu ile yükümlüsü arasında Osmanlı kanunlarının öngördüğü *sahib-i arz-reâya* ve *vakıf-reâya* ilişkisi gibi ilişkilerin olması ve *bâd-ı havâ* vergilerinde olduğu gibi bazı şartların gerçekleşmesidir.

4.1.7. Vergi Oranı-Vergi Tarifesi

Vergi borcunu hesaplayabilmek için vergiye konu olan matraha uygulanan rakama vergi oranı veya vergi nispeti denir. Vergi matrahına bağlı olmaksızın oran değişmiyorsa *düz* (sabit) *vergi oranı*, vergi matrahı büyüdükçe oran büyüyorsa *artan* (müterakki) *vergi oranı*, vergi matrahı büyüdükçe oran küçülüyorsa *azalan* (mütedenni) *vergi oranı* söz konusudur.

Vergi borcunu hesaplayabilmek için matraha uygulanması gereken oranlara vergi tarifesi denilir. Vergi tarifesinin iki temel unsuru vardır. Bu unsurların birincisi vergilendirme birimi yani vergilendirilecek ‘şey’in kantitatif büyüklüğü, ikincisi ise mutlak para tutarı (*vergi miktarı*) veya yüzde oranları şeklinde ifade edilebilen (*vergi oranı*) vergi borcudur.

Vergi matrahı ne olursa olsun vergi oranı aynı kalıyorsa *düz oranlı* (sabit) vergi tarifesi, vergi matrahı arttıkça vergi oranı artıyorsa *artan oranlı* (müterakki) vergi tarifesi, vergi matrahı azaldıkça vergi oranı azalıyorsa *azalan oranlı* (mütedenni) vergi tarifesi söz konusudur.

Çalışmada vergi oranı ve vergi tarifesi; İnceleme konumuzu teşkil eden tarım kesiminden alınan vergilerin kanunnâmelerle belirlenmiş olan oranları (dönüm başına, arazinin büyüklüğüne göre, kovan başına, hayvan başına, ürünün 1/2’si, 1/5’i, 1/8’i, 1/10’u vs. olmak üzere) yüzlerce yıl boyunca hemen hiç değişmemiş ve bu

vergilerin hesaplanmasında yine yüzlerce yıl boyunca vergi matrahı ne olursa olsun vergi oranı aynı kalan *düz oranlı vergi tarifesi* uygulanmıştır.

4.1.8. Verginin Tarhı-Tebliği-Tahakkuku-Tahsili

Yükümlünün vergi borcunun ilgili kanunlarda gösterilen matrah ve oranlar üzerinden idare tarafından hesaplanması ve miktarının tespit edilmesi işlemi *tarh* olarak adlandırılır (Turhan,1987:82). Tarh işleminin sonucundan yükümlünün haberdar edilmesine *verginin tebliği* adı verilir (Nadaroğlu,1983:288). Tarh ve tebliğ edilen verginin ödenmesi gereken bir safhaya gelmesine *verginin tahakkuku*, vergi yükümlüsünün devlete olan borcunu ödemesiyle devletin vergi alacağıının ortadan kalkmasına *verginin tahsili* denilir.

Çalışmada verginin tarhı-tebliği-tahakkuku-tahsili; Osmanlı Devleti'nde tarım üretimi ve hayvancılıktan alınan vergilerin tümü, üçüncü bölümde her vergi için açıklandığı şekilde, verginin tahsil edilme zamanında kanunnâmelerde belirtilen matrah ve oranlar üzerinden sahib-i arz yahut devletin veya vakıfların görevlileri tarafından hesaplanır, tarh, tebliğ, tahakkuk ve tahsil işlemleri de aynı zamanda yapılırdı.

4.1.9. Vergi Muafiyeti

Maliye literatüründe; vergi mükellefi olması gereken kişi, grup veya sosyal tabakaların kanunla belirlenmiş şartlara sahipseler verginin dışında tutulmasına vergi muafiyeti denilir. Kanun koyucu sosyo-ekonomik sebeplerle, vergi muafiyeti yolu ile esnaf, küçük çiftçi gibi düşük gelir sahipleri ile göçmenler, mülteciler ve yaşlılar gibi himâyesi gerekli grupların durumlarında iyileştirme sağlamayı hedefler (Nadaroğlu, 1983:283-284; Turhan,1987:137-138; Uluatam,1988:162).

19. yüzyıla kadar vergi muafiyetinin en önemli amacı yöneten ve yönetilen ayrımını net bir şekilde ortaya koymaktı. Devletlerin vergi toplamaya başladığı zamandan 19. yüzyıla kadar her yer ve dönemde, her üretim tarzında ve her devlette vergiden muaf tutulmuş olan yöneten statüsünde kişiler ve gruplar vardı. Devlet düzeni, gelenekler ve kanun koyucu, vergi muafiyeti yolu ile siyasî güçleri bakımından önemli olan kişiler, gruplar ve sosyal sınıflara imtiyazlar vermiştir. Bu durum, ancak vergilemenin tarihsel gelişimi bakımından Yeniçağ'ın başladığı

kabul edilen (Schmölders,1976:18) Fransız Devrimi'nden sonraki iki yüzyılda anayasalarda yapılan kuvvetli değişikliklerle azaltılmış, hatta kısmen ortadan kaldırılmıştır (Turhan,1987:13).

4.2.VERGİLEME İLKELERİ

Vergilendirme yapılırken çeşitli iktisadî ve sosyal amaçlara göre göz önünde bulundurulması gereken ilkeler olarak ifade edebileceğimiz “vergileme ilkeleri” her devletin iktisadî ve sosyal şartlarına, uygulandığı ekonomik sisteme ve toplumun gelir dağılımı konusundaki ahlakî değer yargılarına göre değişir.

Vergileme konusunda uyulması gerekli kurallara Ortaçağ'dan itibaren düşünür ve iktisatçılar tarafından değinilmiş, 17. yüzyıldan itibaren John Locke (1632–1704), John Law (1671–1729), David Hume (1711–1776), François Quesnay (1694–1774) ve Pietro Verri (1728–1797) gibi pek çok iktisatçı, düşünür ve siyaset bilimci vergi konularını yazdıkları iktisat kitaplarında incelemişler ve vergileme konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir (Turhan,1987:216; Türk,2005:136; Schmolders,1976:250-251). Adı geçenler bu çalışmalarını doğal olarak kendilerinden önceki dönemlerde ve kendi zamanlarda uygulanan ve doğuşu, meşruiyeti, gayeye uygunluğu ve verimi itibarı ile farklı nitelikte olan çeşitli vergilerin yan yana bir araya gelmesinden oluşan (Schmölders,1976:245-246) “Tarihî Vergi Sistemleri”ni incelemek sureti ile ortaya koymuşlardır.

Edinburgh ve Glasgow üniversitelerinde ahlak felsefesi profesörü ve klasik iktisatçı olarak bilinen iktisatçıların öncüsü olan Adam Smith'in (1723–1790), 1776'da yayınlanan, klasik iktisadın temel metni kabul edilen ve kapitalist üretim tarzının iktisadını inceleyen ilk bilimsel eser olan *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Milletlerin Zenginliğinin Mahiyeti ve Nedenleri üzerine bir Araştırma) isimli ünlü kitabının “Hükümdarın yahut Devletin Geliri Üzerine” başlıklı beşinci bölümü (kitabı) kamu maliyesine ayrılmış, bu bölümde devletin giderleri, gelirleri ve kamu borçlanması ele alınmıştır (Smith,2011:767-1090).

“Bireylerin kişisel geliri eninde sonunda şu üç ayrı kaynaktan çıkar: Rant, kâr ve ücretler. Her vergi sonunda birbirinden farklı bu üç tür gelirin biri ya da öteki ile yahut da ayırt edilmeksizin hepsiyle ödenmek gerekir” (Smith,2011:927)

diyen Smith, bazıları daha önce başka iktisatçılar tarafından dile getirilmiş olan (Turhan,1987:218) dört vergileme ilkesi ortaya attı (Smith,2011:927-930). Söz konusu vergileme ilkeleri bugünkü kamu maliyesi literatürünün temellerini oluşturmuştur.

Vergileme ilkeleri eserini kendisinden birkaç yıl önce kaleme alan İtalyan iktisatçı Pietro Verri'nin öne sürdüğü bir takım kurallara çok benzeyen Smith, konuyla ilgilenen ilk iktisatçı değilse de ortaya attığı ilkeler bugüne kadar devam eden çok geniş bir kabule mazhar olan (Nadaroğlu,1983:351), kendisini izleyen iktisatçılar tarafından en çok atıf yapılan kişidir. David Ricardo'nun 1817 yılında yayınladığı *On the Principles of Political Economy and Taxation* (Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri) isimli kitabında da vergilendirme ilkelerinden söz edilir (Ricardo,2013:154).

Smith'ten sonra Jean-Baptiste Say (1767–1832), John Ramsay Mc Culloch (1789–1864), John Stuart Mill (1806–1873) gibi liberaller, Adolph Wagner (1835–1917) gibi devletçiler, Jean Charles Léonard de Sismondi (1773–1842) gibi sosyalistler, Francis Ysidro Edgewort (1845–1926), Edward Hugh Dalton (1887–1962), Arthur Cecil Pigou (1877–1959), Wilhelm Gerloff (1880–1954), John F. Due (1915–2009) ve Heinz Haller (1914-2004) gibi başka iktisatçılar vergileme ilkeleri konusunda çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir (Nadaroğlu,1983:351; Uluatam, 1988: 177).

Adıgeçen iktisatçıların 19. ve 20. yüzyıllarda geliştirdikleri vergileme ilkeleri konusundaki görüşleri, Sanayi Devrimi sonucu meydana gelen toplumsal ve ekonomik değişiklikler, olgular ve olayların (*Sanayi Kapitalizmi, Marksizm, Emperyalizm* vs.) dünyanın düzenini değiştirdiği 19. ve 20. yüzyıllarda ortaya çıkan gelişmeleri yansıtması ve dönemi itibarıyla inceleme konumuzu karşılamamaları nedeni ile çalışmada, Smith'ten sonra düşünür ve iktisatçılarda ileri sürülen, ondan esinlenen, onun ilkelerine benzeyen veya kısmen onlardan değişik nitelikte olan, ancak farklı vergileme ilkelerine temas edilmemiştir. Bu nedenle çalışmamızın

ilkelerle ilgili değerlendirmelerinde bazı eksiklikler söz konusu olabilir. Öte yandan Smith'in uzun süre "vergilemenin altın kuralları" olarak kabul edilen vergileme ilkeleri bugün de geçerliliklerini korumaktadırlar (Turhan,1987:216-217; Türk,2005: 136).

Adam Smith'in dört vergileme ilkesi şunlardır:

4.2.1. Eşitlik İlkesi

"Her devletin vatandaşları (devlet harcamalarına) kendi güçlerine imkân ölçüsünde en yakın oranda, yani devletin koruyuculuğunda her birinin yararlandığı (elde ettiği) gelir oranında katkıda bulunmalıdırlar" (Smith, 2011:927-928).

Adalet ilkesi de denilen bu kural vergi yükünün dağıtımını anlamında adalet (*equity*) değil, iktisadî anlamda bir eşitlik (*equality*) gerçekleşmesini amaçlar. Bu ilkeye göre fertlerin devlet himayesinde sağladıkları gelir *-fayda-* ile orantılı olarak *-malî kudretlerine göre-* vergi ödemeleri gerekir (Turhan, 1987:217; Türk,2005:136).

Adalet/Eşitlik ilkesi, Smith'ten beri çözülememiş Knut Wicksell (1851–1926), Erik Lindahl (1891–1960) ve diğer teorisyenleri uğraştırmış, "iktidarına göre ödeme" ve "fayda" ilkeleri etrafında yapılan verginin mahiyetine ilişkin tartışmalara yol açmıştır (Akalin,1975:14). Vergi yükünün vatandaşlar arasında dağılımına egemen olan iki görüş vardır. Bunların ilki fedakârlıkta eşitlik başka bir ifade ile herkesin malî iktidarına göre devlet masraflarına katılması, ikincisi siyasî mülahazalardır ki bu fedakârlıkta eşitlik ilkesini ortadan kaldırır (Kazgan ve Kazgan, 1959-1960:67).

4.2.2. Belirlilik İlkesi

"Her bireyin ödemek zorunda bulunduğu vergi kesin olmalı ve keyfî olmamalıdır. Ödeme vakti, ödeme biçimi, ödenecek miktar yükümlü için ve bütün öbür kişiler (üçüncü şahıslar) için belli ve açık seçik olmalıdır" (Smith,2011:928).

Verginin açık, net, belirli ve kesin olmasını öngören ve bugün için de geçerli olan (Nadaroğlu,1983:352) ve kesinlik ilkesi de denilen bu ilke Smith'e göre eşitlik ilkesinden bile önemlidir (Turhan,1987:217). Vergiyi toplayanların mükelleflere

karşı keyfi vergileme işlemlerinde bulunmalarına imkân vermemek için vergi miktarı, ödeme şekli ve zamanının herkes tarafından bilinmesi gerekir.

4.2.3. Uygunluk İlkesi

“Her verginin yükümlüye ödemenin uygun gelmesi en olası zamanda veya biçimde devşirilmesi (toplanması) gerekir” (Smith,2011:928)

Bu ilke verginin zamanında tahsili ve vergi taksitlerinin yükümlüye en uygun gelecek zamanlarda alınması bakımından önemlidir (Türk,2005:138). Verginin en ideal tarh ve tahsil zamanı vergiyi imkânlar nispetinde vergiyi doğuran olayın meydana geldiği dönemde veya ona en yakın zamanda ödemek sureti ile gerçekleştirilir. Bu şartlara en uygun vergi ödeme veya tahsil yöntemi “kaynakta tevkif” denilen yöntemdir (Turhan,1987:219).

4.2.4. İktisadîlik İlkesi

“Her vergi öylesine düzenlenmelidir ki halkın (vergi yükümlüsü) cebinden devlet hazinesine getirdiğinin yanı sıra aldığı miktar hem imkân ölçüsünde az olsun hem halkın cebi dışında olabildiğince az süre kalsın” (Smith,2011:928)

Tasarruf ilkesi de denilen bu ilke verginin tarh ve tahsili için yapılan masrafların mümkün olduğu kadar az olması ya da iktisadî faaliyete mümkün olduğu kadar az zarar vermesi olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Smith’in bu ilke hakkında açıklaması ilk yorumun daha doğru olduğunu göstermektedir (Nadaroğlu, 1983:352; Turhan,1987:220). Vergi o şekilde düzenlenmelidir ki yükümlünün cebinden çıkan paralarla devletin hazinesine giren paralar arasındaki fark olabileceği kadar az olmalıdır (Türk,2005: 138).

4.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM KESİMİNDEN ALINAN VERGİLERİN VERGİLEME İLKELERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

4.3.1. Eşitlik İlkesi

4.3.1.1. Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler

Üçüncü bölümde tek tek ele alınan tarım arazileri üzerinden alınan vergileri, vergileme açısından toplu olarak ele almak ve toprak rantı ile bağlantılı açıklamak sureti ile eşitlik ilkesine göre incelemek yararlı olacaktır.

Tarım arazileri üzerinden alınan vergiler, konusu tarla tarımı yapılan araziler olan, matrahı arazinin verimliliğine göre devlet tarafından belirlenen sabit miktarlı ve daima nakdî olarak tahsil edilen *çift resmi* ile türevleri *nim çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred*, *resm-i zemin* ve gayrimüslim reâyanın çift resmi yerine ödediği *ispençe resmi* gibi toprak vergileri idi.

Osmanlı vergi sisteminde tarım arazileri üzerinden alınan bütün toprak vergileri sabit miktarlıdır ve zaman içinde de yüzyıllar boyunca sabit kalmışlardır (Kılıçbay,1985:389). Tarım arazileri üzerinden alınan vergiler, reâyanın ürün miktarına bağlı olmaksızın, üretim giderlerine katılmayan toprak sahibine (*sahib-i arz*) götürü bir bedel (*rant*) ödemesidir. Söz konusu bedelin belirleyici özelliği, nakdî olması değil, ürüne bağlı olmadan “götürü” olarak ödenmesidir. Konusu tarla tarımı yapılan araziler olan toprak vergileri “reel” ve “objektif” vergilerdir.

Toprağın dayanıklılığı ve sürekliliği sonsuzdur. Tarım topraklarını yaratma imkânı sınırlıdır. Bu açıdan tüm ekonomi için toprağın arzı sabittir. Uzun dönemde tümü değişken olan faktörlere ödeme yapıldıktan sonra kalan gelir toprağa atfedilmiş ekonomik bakımdan toprağın geliri *rant* sayılmıştır (Kazgan,2013:79).

Rant üzerindeki bir vergi ile arazi vergisinin tüm karakterleri ortaktır. Arazi vergisi, rant ödenmeyen, ancak kâr bırakabilen marjinal topraklara uygulanacak olursa rant üzerindeki bir vergiden ayrılır (Akalin,1975:103).

Tarla tarımı yapılan arazilerin mülkiyetinin devlete, zilyedinin doğrudan üretici köylüye ait olduğu, iş aletlerinin ise hem mülkiyeti hem de zilyedinin köylünün elinde olduğu Osmanlı Devleti'nde köylünün artık-emeğinden devlet ve bürokrasi tarafından siyaset, hukuk ve örf-adetle desteklenen bir hakka dayanılarak cebri olarak toplanan *feodal rant* (vergi) söz konusudur. Rant doğrudan üretici ile “sömürücü” sınıfları karşı karşıya getiren ve artığa el koyma olgusunu içeren bir *temel bölüşüm ilişkisi* idi (Boratav,1980:115).

Osmanlı yönetimi, tımar sahibi ile reâya arasındaki kişisel bağımlılık ilişkilerini, para ilişkisine çevirmiş, yani Osmanlı öncesinde köylünün toprak sahibine yükümlü olduğu emek-rant ile borçlu olduğu saman, yem, odun gibi şahsî-hizmet ve angaryaları/*feodal* yükümlülükleri nakde dönüştürerek (İnalçık,2003:115) köylüyü korumuş, bu şekilde reâyanın emeğini tımar sahibinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında değil yasal yollarla harekete geçirmesini sağlamış ve reâyanın kişisel bağımlılığını azaltarak tımar sahibinin reâya üzerindeki baskısını sınırlandırmıştır. Topraktan yaratılan artık-ürünün nakdî vergi yoluyla devlete aktarılması daha ileri bir ekonomik evrenin sonucudur. Nakdî verginin tahsil edilmesi için köylü tarafından yaratılan artık-ürünün önce pazarda nakde dönüştürülmesi gerekir (Divitçioğlu,2010a:46).

“Burada doğrudan, üretici emek veya ürün yerine onun fiyatını toprakbeyine (bu ister devlet ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Para-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşaması yani emeğinin ve toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür” (Marx,1990: 698-699).

Tarım arazileri üzerinden alınan sabit miktarlı toprak vergileri, doğrudan üretici köylünün toprakbeyine emek-rant ve ürün yerine para ödediği bir tür para-ranttır. Rant şeklindeki artık ürünün ortaya çıkması için reâyanın kendisini yeniden-üretmesi için gerekli emek-zaman üstünde fazladan emek-zaman harcaması ve üretimin nesnel şartlarının yani doğanın bu artık-ürünü üretme hassasına sahip olması gerekir. Böylece, bir yandan öznel öte yandan nesnel şartlar devlet tarafından gasp edilen rantın asgarî sınırlarının belirler (Divitçioğlu,2010a:47).

Klasik rant teorisi denildiğinde, genellikle, kastedilen Ricardo'nun rant teorisidir (Kazgan,1984:80). Ricardo, rantın, toprağın özgün ve yok edilmez

güçlerini kullanma karşılığı elde edilen üründen toprak sahibine yapılan ödeme olduğunu ifade eder.

“Toprak rantı oranında alınan ve ranttaki her değişimle birlikte değişiklik gösteren bir toprak vergisi, aslında ranta koyulmuş bir vergidir.. Tümüyle toprak sahiplerinin sırtına binecektir. Böyle bir verginin ranta konulan bir vergiden hiçbir farkı yoktur” (Ricardo,2013: 153),

Ricardo’ya göre rant, farklı verimlilikteki topraklarda eşit miktarda sermaye ve emek kullanılarak elde edilen üretimler arasındaki fark kadardır. Ricardo rantı toprak verimliliklerinin farklı olduğu görüşüne dayandırmaktadır. Bundan dolayı onun kuramına *farklılık rantı* (diferansiyel rant) da denilir.

Farklılık rantını oluşturan iki temel etken; işletmeler arası verimlilik farklarının bulunması ve her ürün için tek bir fiyatın oluşmasına yol açan bir piyasa ekonomisinin varlığıdır. Tarımsal fiyatlar en verimsiz (marjinal) toprağın maliyetine göre oluşur. Bu yüzden marjinal toprağın dışındaki tüm topraklar sürekli olarak rant elde eder, talep arttıkça fiyatlar yükselir ve farklılık rantı da büyür (Boratav,1980: 116-117).

Ricardo’nun çalışmalarından hareketle geliştirilen Marksist “tarımsal artık” kavramı, tarım kesiminin artık değer toplamına eşittir.

“Toprak rantı, burada topraktaki mülkiyetin iktisadi açıdan gerçekleştiği yani değer ürettiği biçimdir... Uygulamada kiracının toprak sahibine, toprağı işleme hakkı karşılığında kira parası olarak ödediği her şey toprak rantı olarak görünür.. Bu haraç toprağın kiralananmasından gelen sermayeye dönüştürülmüş gelirden başka bir şey olmayan toprağın fiyatını belirlemektedir” (Marx,1990:547, 552)

Toprakların tümünün henüz işlenmediği toprak mülkiyetinin işletmeden ayrıldığı bir durumda toprak mülkiyeti bir tekel oluşturacağı için (Osmanlı Devleti’nde tarla tarımı yapılan arazilerin mülkiyeti devlete aitti) toprak sahibinin toprağı işletme hakkını çiftçiye karşılıksız vermesi için hiçbir neden yoktur. Böylece en verimsiz toprak bile sahibine bir rant getirir. En verimsiz (marjinal) toprağın rantı, farklılık rantından ayrı olarak tüm toprak parçalarına eşit olarak yansır. İşte bu *mutlak ranttır* (Boratav,1980:120). Toprak rantı birkaç etkene bağlıdır. 1) Nüfus ve gelir artışı ürün talebini ve ürün fiyatlarını artırır. Bu da toprağın marjinal verimini

ve rantı artırmak eğilimdedir. 2) Teknolojik değişme üretim arzını bollaştırmak ve fiyatını, dolayısıyla toprak rantını düşürme eğilimindedir. 3) Toprak talebini artıran etkenler (tarımsal nüfus artışı, işgücünü tarım dışı alanlarda kullanmak için talep artışı) rantı artırmak eğilimindedirler (Kazgan,2013:81).

İncelenen dönemde 16. yüzyılda yaşanan nüfus patlaması ile ordu, saray ve büyük şehirler gibi tüketicilerin ürün talebinde olan artış toprağın marjinal verimini ve rantı artırmıştır. Kuru tarım yöntemi ile hububat ziraatı yapılan orta iklim kuşaklarında sabanın odun veya demirden imal edilmesinin yol açtığı farklılık dışında 19. yüzyıla kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik olmaması (İnalçık, 1993a:2) nedeni ile üretim arzında bollaşma yaşanmamış ürün fiyatlarında ve dolayısıyla toprak rantında bir düşme söz konusu olmamıştır. 16. yüzyılda yaşanan tarımsal nüfus artışı ve işgücünün değişen askerî teknolojinin de ihtiyacı doğrultusunda askerî hizmetlerde ve büyük şehirlerde istihdam edilmesi de toprak rantını artırmışlardır.

Küçük köylü üreticinin ailenin tarım dışı ihtiyaçlarını satın almak, borçlarını ödemek ve kendisini yeniden üretebilmek için sahip olduğu üretim araçlarını yenilemek amacıyla paraya ihtiyacı vardır.

16. yüzyılın sonlarında Osmanlı ekonomik hayatında para kullanımını artarken buna bağlı olarak köylüler daha fazla borçlandılar ve tefecilik daha yaygınlaştı. Savaş ve kötü hasad dönemlerinde küçük çiftçi birimleri vergilerini ödeyebilmek için sık sık borçlandılar. Ellerindeki hayvanları, tarım araçları ve sonraki yılların ürünü dâhil tüm varlıklarını % 40 ile % 50 arasında faizle borçlanarak ipotek ettirdiler. Reâyanın ödeyemediği vergiler sonrasında borçlanarak tefecilerin elinde kalması, borçlanılan kişilere adeta köle gibi çalıştırılması sonucunu doğurdu (Karademir, 2014:210-212). Öte yandan, küçük köylü aile işletmelerinde sahip olunan kaynakların sınırlılığı dolayısıyla üretime göre ödenen vergiler ve borç faiz ve taksitleri gibi ödemelerin hem payı daha büyük, hem esnekliği daha az hem de yükü daha ağırdır (Kazgan,2013:100).

“Küçük üreticinin paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinmesi vardır. (Toprakbeyleri ile devlete aynî olarak yapılan hizmetin ve ödenen vergilerin para-ranta ve para vergilere dönüşmesi sırasında büyük bir rol oynar) Her iki durumda da para olarak para

gereklidir.. Yalnızca bir ineğinin telef olması bile küçük köylünün yeniden üretimini eski ölçğinde yenilemesine engel olabilir ardından tefecinin pençesine düşer ve bir kez bu pençeye düştü mü oradan zor kurtulur” (Marx,1990:529, 530).

Köylü tarımını pazara yönlendiren temel neden parasal gelir elde etmektir. Ailenin geçimini temin etmek işlevi üzerine kurulu *çift-hane* biriminin temel beklentisi parasal gelir düzeyini arttırarak ailenin geçim düzeyini yükseltmektir.

Osmanlı köylüleri artan vergi yükünden kurtulmak amacıyla ürün çeşitliliğini arttırmak suretiyle ayakta kalmaya çalıştılar. İncelenen dönemde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de geçimlik tarım ekonomisinin ana ürünü buğday ekimiydi. Tarımsal üretimin en büyük kısmını hububat üretimi teşkil etmekteydi. Tarıma pazar ekonomisinin girmesiyle birlikte Batı ve Orta Anadolu ile Balkanlar’da çok sayıda köyde buğday ekimi terk edilerek, azaltılarak veya buğday ekiminin yanında daha çok pazara yönelik pamuk, pirinç, bakliyat, üzüm, keten, bağ ve bahçe (meyve, sebze) ürünleri, mısır ve afyon ekilmeye veya ekimi yaygınlaştırılmaya başlandı. Tahrir defterlerine dayalı çalışmaların ortaya koyduğu üzere birçok ürün vergi konusu olarak tahrir defterlerinde ilk defa 16. yüzyılda yer aldılar (Yediyıldız, 1985:133; Öz,1999:98; Çınar ve Gümüşçü,2002:173,176; İslamoğlu,2010:234; Tabak, 2010:304; White,2013:384). Osmanlı malî bürokrasisi de düşük vergi vaat ederek, daha önce ekilmeyen yeni ürünlerin denenmesine destek olarak (Tabak,2010: 307) köylülerin ayakta kalma çabalarına yardımcı oldu.

Tüm topraklardan sabit olarak toplanacak olan bir vergi hiç adil olmayacaktır.

“Hiçbir ayırım gözetilmeden nitelik farklılığına dikkat etmeden, ekilen tüm topraklar için getirilecek eşit bir toprak vergisi, en kötü nitelikteki toprakta çalışan yetiştiricinin ödediği oranda fiyatları yükseltecektir” (Ricardo,2013:154).

Toprak, türdeş bir üretim faktörü değildir. Tabî verimi, iklim şartları, alt yapısı, tüketim merkezlerine uzaklığı farklı olabilir. Toprağın bölgeler arasında akışkanlığı yoktur. Bu durum toprağın marjinal değer verimini dolayısıyla toprak rantını bölgeden bölgeye değiştirir ve rantın bölgeden bölgeye farklılaşmasına yol açar (Kazgan,2013:79,84). Her bölge için bir ürünün üretim fonksiyonu söz konusudur. Bu fonksiyon o bölgedeki tarımsal işletmelerin (*çiftlik*) toplam üretim fonksiyonu tarafından belirlenir. Toprağın yapısı, iklim, ısı, rüzgârlar, yağış miktarı

ve yağışın yıl içinde dağılımı, güneş alma derecesi, mevsimlerin uzunluğu gibi tabî şartlar, bölgeden bölgeye farklılık gösterir ve hem üretilen ürün çeşitlerini hem de ürünlerin bölgesel üretim fonksiyonunu etkiler (Kazgan,2013:85).

Arazi, arz esnekliği “sıfır” (0) olan bir üretim faktörüdür. Vergi olduğu durumda vergisiz alana doğru kayma imkânı yoktur. Üretim faktörünün getirisi (rant ya da kira) üzerine konulan vergi tümüyle üretim faktörüne sahip olanlar tarafından yüklenilir (Kirmanoğlu,2007:276).

Tarım arazileri üzerinden alınan vergiler üretim faktörüne sahip olanların/ araziyi tasarruf edenlerin üzerinde kalır. Ürünlerin fiyatına eklenerek ileri doğru yansıtılamaz ve toprak rantı üzerinde kalır. İleriye doğru yansıma olabilmesi için fiyatların artırılması ve -talep esnekliği “sıfır” (0) değilse- bu artış yüzünden üretimin bir miktar azalması, üretimin azalması için de reâyanın bir miktar araziyi üretimden geri çekmesi, ekip biçmemesi gerekir. Ancak köylü vergi sebebi ile arazini üretimden çekmez, çünkü toprağı üretimden çekse bile anılan vergileri ödemeye devam edecektir. Toprağın vergisiz bir kullanıma aktarılması mümkün değildir. Bu yüzden konmuş olan vergi nedeni ile üretim azalamaz. Eskisi kadar üretim yapılmaya devam eder ve ürünler, ancak eski fiyatlarla satılabilir. Fiyatların artırılması sureti ile vergi ileriye yansıtılamaz.

Bütün arazilerden eşit olarak alınan bir arazi vergisi, ilk konulduğunda eşitliğe uygun görülürse de zamanla eşit olmaktan çıkar (Smith,2011:930) Verimli topraklara uygulanacak olursa rant üzerindeki bir vergi gibi toprağı tasarruf edenlerin üzerine kalır. Bu durum *eşitlik* aykırıdır (Smith,2011:931; Ricardo, 2013:157). Vergi verimsiz topraklara uygulanacak olursa ürün fiyatlarını vergi ile orantılı olarak artırır ve tüketiciye yansır.

“Vergi tüketiciye yüklendiğinde vergi ilk baştan adaletsiz değilse sonrada adaletsiz hale gelmez, çünkü fiyat aynı anda vergi oranında yükselmiştir ve sonrada değişiklik göstermeyecektir. Adaletsizse dördüncü (*iktisadilik*) düsturunu ihlal eder” (Ricardo,2013:158).

Aksi takdirde verimsiz topraklarda üretim durdurulur. Ayrıca verimli toprakların da rantını artırır. Böylece ilk önce tüketicilerin fiyat artışı olarak ödedikleri miktarın devlet ve tımar sahipleri arasında vergi ve rant olarak

bölüşülmesine, ikinci olarak gelir dağılımının tımar sahipleri lehine bozulmasına yol açar. Bu durum eşitlik ilkesine aykırıdır.

Verimliliğin artmadığı, teknolojik gelişmenin olmadığı, işlenen toprağı genişletme imkânı bulunmayan hâllerde vergi baskısı köylünün üretkenliğini olumsuz etkiler. Teknik sermaye ve toprak gibi üretim faktörlerinin sabit olması işgücüne dayalı üretim artışlarını da sınırlandırır. İşgücü başına düşen toprağın sabit kaldığı bir ortamda “azalan verimler yasası” işler ve işgücünün marjinal verimliliği sıfıra yaklaşır. Bu tür durağan bir yapıya sahip tarıma uygulanan vergilerin artırılması üretici köylünün fakirleşmesine ve toprağını terk ederek “çift-bozan” olmasına yol açar (Şahinöz,2011:226).

Osmanlı malî bürokrasisi, sabit miktarlı toprak vergilerini, *tam* veya *nîm çiftlik* arazinin miktarını, toprağın renginden, yerinden ve yetişen üründen hareketle arazinin verimliliğini tespit eden uzmanlar ve yerel danışmanların da yardımıyla (Özdeğer,1988:34) toprağın verim durumuna göre, imparatorluğun her bölgesinde her sancak, her kazâ, hatta her köy için farklı belirlemek, her sancakta dönüm cinsinden ayrı ayrı tespit etmek ve arazi büyüklüklerini her sancakta hatta aynı sancağın nahiyelerinde arazinin toprağın yetiştirme kabiliyetine göre *a'lâ* (verimli), *vasat* (orta), *ednâ* (verimsiz) olmak üzere üç farklı gruba ayırmak ve çiftlik arazisi büyüklüklerini *a'lâ* yerde 60-80 dönüm, *vasat* yerde 80–120 dönüm, verimsiz yerde 100–150 dönüm olarak farklı belirlemek (Barkan,1943) suretiyle tespit ederek bu olumsuzlukların önüne geçmişlerdir. Osmanlı yönetimi daha az verimli toprakların *şenlendirme* adı altında tarıma açıldığı dönemlerde de bu faaliyetleri teşvik edici düzenlemeler yaparak bu topraklara vergi muafiyeti tanımıştır (İslamoğlu,2010:26).

Osmanlı hukuku ziraatın çok güç ya da hiçbir şekilde mümkün olmadığı yer ve zamanlarda birçok vergileri affediyordu. Gürcistan Kanunnâmesi'ne “*Vilayet-i Gürcistan sengistan (taşlık) olub, toprakları az olmağla..her nefer başına tuta geldikleri yerleri ile yirmi beşer akça ispence kayd olundu. Eda itdiklerinden (ödediklerinden) sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i nim ve resm-i dönüm alınmaya*” (Barkan,1943:197) hükmünü koyan Osmanlılar ülkeden arazi vergisi almıyorlardı.

Sabit miktarlı toprak vergileri, arazinin değeri üzerine salınan vergilerdir. Arazi üzerinde gerçekleştirilen ekonomik değeri yansıtmış olacağından, yaratılan gelirle vergi arasında bağ olduğu açıktır. Tarım arazilerinin değeri, potansiyel üretim değerine göre değil, fiilî üretim değerine göre belirlendiğinden fiilî üretimi arttırmada teşvik edici olamaz (Okuğlu ve nder,1987:265). Arazinin değeri potansiyel üretim değerine göre belirlenmiş olsa da bu değerin vergi miktarına yansımaları çift resmi miktarına bağlı olduğundan ve bu miktar yüzlerce yıl aynı kaldığı için köylü üretimi arttırma yönünde zorlanmayacaktı.

Osmanlı köylüleri nüfus artışının yaşandığı ve ekilebilir verimli toprakların sınırlandığı dönemlerde yoğun emek kullanımını gerektiren ve küçük ölçekli tarımsal faaliyetlere yönelerek nüfusta ve üretimde büyük kşleri engellemişler ve kaynak yetersizliği nedeni ile açlığa veya köleliğe teslim olmamışlardır (İslamoğlu,2010: 26,64). Öte yandan, tarıma açılan toprakların tümünün düşük nitelikli olduğunu varsaymak için bir neden yoktur (İslamoğlu,2010:232).

4.3.1.2. Tarım rnlerinden Alınan Vergiler

nc bölümde anlatılmış olan söz konusu vergileri eşitlik ilkesi bakımından değerlendirmeden önce vergileme bakımından toplu olarak kısaca ele almak yararlı olacaktır.

Tarım ürünlerinden alınan vergilerin ilki ve en önemlisi konusu tarlalardan elde edilen tarım ürünleri (hububat, bakliyat, eltik, pamuk), matrahı söz konusu ürünlerin gayri safi üretim miktarı olan, bu ürünlerin sahibi olan mükellef tarafından, ürünün hasadının yapıldığı sırada daima aynî olarak tahsil edilen sabit miktarlı ve düz oranlı bir ürün vergisi olan şrd (şenyüz,1985:70). Bu vergi, Osmanlı Kanunnâmelerinde 1/10 anlamına gelen *şr* diye ifade edilmesine karşılık, imparatorluğun çeşitli yerlerinde farklılık ve yerellik gösteren oranı 1/2 ile 1/10 arasında değişen dolaysız bir vergiydi.

Tarım ürünlerinden alınan vergilerin ikincisi konusu hububat, bakliyat ve eltik gibi dayanıklı olmayan ve uzun süre muhafaza edilemeyen bağ, bahçe, bostan ürünleri olan, matrahı ve oranı kanunlarda belirtilen, matrahının tespitinde genellikle tdat usulü uygulanan sabit miktarlı ve nakdî olarak tahsil edilen dolaysız vergilerdi.

Bostan ürünleri için (kavun, karpuz, hıyar) genellikle dönüm başına 2, 4 akça, bahçe ürünleri için sebze ve meyvelerin olgunlaştığı ve toplandığı mevsimde hasılandan bölgeye ve ürüne göre 1/5 ile 1/10 arasında değişen oranlarda öşür alınır. Bostan ve bahçe ürünlerinden, ancak bu ürünler pazara arz edilecekse vergi alınır, köylü kendi ihtiyacı için evinin önündeki bahçesinde veya tarlasının bir kenarında yetiştirdiği sebze ve meyve için vergi ödemezdi (Barkan,1943). Zeytinden “zeytin ağacının silkeleneceği zaman” alınan öşür oranı 1/5 veya 1/7 idi. Bağcılık ve üzüm üretiminden sancak kanunnâmelerinde çeşitli isimlerle geçen ve miktarı sancaktan sancağa değişen bir vergi alınır (Akgündüz,1992:381). Susam, ürünün toplanmasının ardından yerel ağırlık ölçüleri ile ölçülür ve vergisi üretim miktarı x narh fiyatı üzerinden 1/10 olarak tahsil edilirdi (Barkan,1943;Solak,2004:151). Afyon üretiminden afyon kozalarının toplandığı hasad zamanı ürünün öşür miktarına (1/10) bedel olarak nakdî vergi alınır (Arıkan,1988:110-111; Bulduk,2013:206-207). İpek kozalarından ürünün 1/2’si ile 1/10’u arasında değişen bu vergi, ipek kozalarının kaynatılıp çileye sarılmasını müteakip satılmak üzere pazara getirildiği zaman cins ve miktarı tespit edilerek tahsil edilirdi.

Öşür, en verimli topraktan elde edilen üründen de en kıraç topraktan elde edilen üründen de aynı oranda alınan “tek oranlı” (*mütenasip, proportional*) bir vergi olduğu için vergi oranı matrahın artması halinde bile değişmemekte, her miktardaki üretimin belli bir oranı olarak gerçek usulde alınmakta, matrahın her düzeyinde vergi oranı aynı kalmaktaydı. Ürünün elde edilmesi için yapılan harcamalar her toprakta farklı olduğu için vergi tarımdan elde edilen ürüne tekdüze dağılmıyor, verimli toprak hafif, aynı miktarda ürün elde etmek için daha çok masraf gerektiren verimi düşük topraklar daha ağır bir şekilde vergilendirilmiş oluyordu (Bulutoğlu,1981: 488).

Birim başına bir vergi, bütün üretim seviyesi için birim maliyeti sabit bir miktar olarak artırır. Ortalama maliyetler artarken ortalama gelir düşer (Musgrave, 1987:II/122). Üretimin hem maliyeti hem miktarı artarken gayri safî ürün üzerinden alınan öşürün oranı aynı kalır. Ekim alanlarının genişlemesi, gayri safî ürünün büyümesi ve net ürünün mutlak olarak artmasına karşılık net ürün gayri safî üretimin giderek azalan bir bölümünü teşkil eder. Öşürün gayri safî ürüne oranı ise sabit kalır

ve net ürünün gittikçe daha çok artan bir bölümü vergi olarak ödenir. Marjinal vergi haddi üretimin artırılması ile giderek yükselir. Bu ise üretimin genişlemesini engeller (Akalin,1975:100). Öşür toprak sahibinin (sipahinin) parasal rantını etkilememesine rağmen ürün rantını etkiler.

Smith'e göre (2011:943);

“Öşür ve o tür bütün vergiler tam bir eşitlik görünüşü altında eşitliğe hiç uymayan vergilerdir... Bazı çok verimli topraklarda mahsul öylesine çok olur ki bunun yarısı çiftçinin ekip biçmede kullandığı sermayesini geri getirmeye tümüyle yeter... Bunun aksine kötü topraklarda mahsul kimi zaman öyle az ve ekip biçme masrafı öylesine ağır olur çiftçinin sermayesinin alışılmış kârla birlikte kendisine geri gelmesi için tüm mahsulün beşte dördüne gereksinme duyar.”

Ricardo ise (2013:149),

“Aşar, toprağın toplam mahsulü üzerinden alınan bir vergidir ve... tümüyle tüketiciye yüklenir. Ranttan alınan vergilerden farklıdır, çünkü bu verginin geçerli olmadığı toprakları da etkiler. Ayrıca rant vergisinin değiştirmeyeceği ham mahsul fiyatlarını aşar yükseltir. En nitelikli topraklar gibi en niteliksiz topraklar da kendilerinden sağlanan mahsul miktarı oranında aşar öder. Bu yüzden aşar herkesi eşit biçimde etkileyen bir vergidir”,

demekte ve öşürün topraktan alınması nedeniyle, başka tarzda toplanan eşit miktarda vergiye kıyasla çiftçiyi daha fazla zorladığını varsaymanın hatalı olduğunu ifade etmektedir.

“Öşür toprağın safi değil gayri safi mahsulünün onda biridir ve bu yüzden de toplumun serveti arttıkça, öşür gayri safi mahsulden aynı oranda da alınsa safi mahsulün giderek daha büyük bir oranını teşkil eder” (Ricardo,2013:151)

Ricardo'nun da vurguladığı gibi hem toprak vergisi hem de ürün üzerinden alınan ve üreticiye yüklenen her vergi, üretim maliyetini artırır ve bu nedenle ürün fiyatını yükseltir (Ricardo,2013:129).

Öşür, ürün fiyatlarına yansiyabilme imkânına sahiptir. Ancak birim üretim başına vergi miktarı üretimle birlikte değişir Üretimdeki genişleme veya daralmaya bağlı olarak artar veya azalır (Ricardo,2013:149-150). Öşür, -Ricardo İngiltere'si gibi bir pazar ekonomisinde- parasal olarak tahsil edildiğinde tümüyle tüketiciye yüklenir. Fakat, Osmanlı Devleti gibi pazar ekonomisine tamamen geçememiş,

fiyatları sabit tutmaya çalışan sıkı bir merkezî denetleme mekanizmasının (*narh*) olduğu, mallardan muhtemelen malın geldiği yerde satılmasını temin etmek üzere gümrük olan yere giriş ve çıkışta kıymet esasına göre (*ad valorem*) ayrı ayrı % 2-6 vergi alındığı iç gümrükler (Kütükoğlu,1996:263) yüzünden piyasa mekanizmasının serbest olarak işleyebilmesi mümkün olmayan bir ekonomide verginin ürünlerin fiyatlarını artırma yoluyla ileriye yansıtılması ve bu ürünleri satın alan tüketiciye yüklenmesi söz konusu olmadığından vergi köylülerin özellikle pazara açılmamış küçük üreticilerin üzerinde kalmaktaydı.

Küçük üretici köylülük dışında Osmanlı Devleti'nde belli miktarda sermaye yatırımına ihtiyaç gösteren bu yüzden küçük tarlalarla sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından denetlenen yarıcıların işlettiği ve özel statüleri bulunan köylüler tarafından büyük işletmelerde yapılan tarım da söz konusuydu.

Kapital'in III. cildinin "Yarıcılık ve Küçük Ölçekli Köylü Mülkiyeti" başlıklı bölümünde Marx (1990:704-705),

"İster emek-rant ister, aynı rant, ister (yalnızca aynı rantın değiştirilmiş bir biçimi olarak) para-rant olsun bütün toprak rantı biçimlerinde, rantı ödeyenin, ödenmemiş artı-emeği toprakbeyinin eline doğrudan geçen, toprağın fiili işleyicisi ve zilyedi olduğu varsayılmaktadır... Başlangıçta rant biçiminden kapitalist ranta bir geçiş biçimi olarak, yarıcılık sistemini ya da ortaklığı ele alabiliriz, bunda işletmeci (çiftçi) emeği (kendisinin ya da bir başkasının) ve ayrıca döner sermayenin bir bölümünü sağlar, toprakbeyi de topraktan başka döner sermayenin öteki bölümünü (örneğin sığır) sağlar ve ürün kiracı ile toprakbeyi arasında... belirli oranlarda bölüşülür. Bir taraftan çiftçi burada tam kapitalist işletmecilik için gerekli olan yeterli sermayeden yoksundur. Öte yandan da burada toprakbeyi tarafından maledinilen pay salt rant biçimini taşımaz. Bu gerçekte koyduğu sermayenin faizini ve bir fazla rantı içerebilir. Çiftçinin hemen hemen tüm artı-emeğini de emebilir, ya da ona bu emeğin daha büyük ya da daha küçük bir parçasını bırakabilir... burada rant artık artı-değerin normal bir biçimi olarak ortaya çıkmaz. Bir yandan ortakçı ister kendisinin ister başkasının emeğini kullansın ürünün bir bölümünde.. emek araçlarının bir kısmının sahibi sıfatıyla... hak iddia edecektir. Öte yandan da toprakbeyi, payını yalnızca toprak sahipliği temeli üzerinde değil ayrıca da ödünç sermaye veren olarak da istemektedir".

diye yazar.

Bu durum tam da özellikle saray, ordu, vakıflar ve büyük şehirlerin iâşesi için yapılan ve toplu alımlara konu olan Osmanlı Devleti'ndeki çeltik üretimine uyar.

Çeltik tarımında ürünün yetiştirilmesinde sulama için düzenli su arklarına ve yetiştirilmesi için belli miktarda sermaye yatırımına ihtiyaç vardır. Özellikle ürünün sel nedeniyle yok olma ihtimali bu yatırımı zorunlu kılar. Bu nedenle çeltik üretimi küçük tarlalarla sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından denetlenen yarıcılar tarafından işletilen ve *çeltükçi* olarak uzmanlaşan ve özel statüleri bulunan köylüler tarafından büyük işletmelerde yapılırdı. *Çeltük enhârı* veya *çeltük argı* denilen arazilerde yapılan pirinç ekiminde sahib-i arz, tohum, su ve toprağı sağlar, reâya işçiliği yapar ve bu nedenle ürünün 1/2'sini sahib-i arz (*beylik hisse*), 1/2'sini çeltikçi reâya (*reâya hissesi*) alırdı (Barkan,1943; Emecen,1993:266). Padişah ve şehzade haslarında ve padişah vakıflarına ait arazilerde yetiştirilen ürünün 2/3'ü hassaya 1/3'ü üreticilere kalırdı (Öz,1999:99).

Öşür, bütün üretim seviyesi için birim maliyeti sabit bir miktar olarak artırır. Üretimin hem maliyeti hem miktarı artarken gayri safî ürün üzerinden alınan öşürün oranı aynı kalır. Ekim alanlarının genişlemesi, gayri safî ürünün büyümesi ve net ürünün mutlak olarak artmasına karşılık net ürün gayri safî üretimin giderek azalan bir bölümünü teşkil eder, öşürün gayri safî ürüne oranı ise sabit kalır, net ürünün gittikçe daha çok artan bir bölümü vergi olarak ödenir, marjinal vergi haddi üretimin artırılması ile giderek yükselir, bu ise üretimin genişlemesini engeller. Osmanlı köylüleri de artan vergi yükünden kurtulmak amacıyla ürün çeşitliliğini artırmak ve rotasyonu hayata geçirmek suretiyle ayakta kalmaya çalıştılar. Batı ve Orta Anadolu ile Balkanlar'da pek çok yerde çok sayıda köyde buğday ekimi terk edilerek veya azaltılarak daha küçük topraklarda, daha fazla kazançla yetiştirilen bu nedenle yem ve otlak için arazi ile işgücünün serbest kalmasını sağlayan bakliyat, sebze, meyve, kuraklığa karşı dayanıklı, tohum ve dönüm başına daha fazla verim sağlayan mısır ve afyon yetiştirilmeye başlandı (Yediyıldız,1985:133; Çınar ve Gümüşçü,2002:173, 176; Tabak,2010:304; White,2013:384).

Pazar için üretilen bağ, bahçe ve bostan ürünlerinden, mahsul üzerinden alınan vergi biçiminde yetiştiriciye yüklenen her vergi, üretim maliyetini artırır ve bu nedenle ürün fiyatını yükseltir. Fiyatların yükselmesi, yetiştiricinin vergiyi ödeyebilmesinin ve kullandığı sermaye karşılığında kâr elde etmesinin tek şartıdır (Ricardo,2013:129-130).

Ham mahsule konulan vergiyi tımar sahibi de köylü de ödemez. Fiyatların yükselmesi nedeniyle tüketici öder. Ham mahsule getirilen bir vergi, ham mahsulün ve üretiminde bu mahsul kullanılan tüm malların fiyatını artırır (Ricardo,2013:141). Fiyatları yükselecek olan bu mallar dolaylı biçimde vergilendirilmiş olacaktır.

Tarımsal artık, tarımsal üretim ile çiftçilerin yeniden üretim için ihtiyaç duydukları miktar arasındaki fark olduğuna göre tarımsal artığın artışı üretimin, tarımsal nüfus sabit kalsa bile, çiftçilerin tüketiminden daha hızlı artmasıyla mümkün olur (Şahinöz,2011:58).

16. yüzyılda bir nüfus patlaması yaşandığını bildiğimiz, tabiat şartlarına çok bağlı ve bir teknolojik gelişmenin bulunmadığı tarımsal yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde iktisadî genişleme ve nüfus arttıkça üretim daha da zorlaşır. Öte yandan, tarihte yalnızca anlamlı ve sürekli nitelikte bir tarımsal artık oluşturup bunu üretken biçimde kullanabilen ülkeler ekonomik gelişme başarısını gösterebilmişlerdir (Şahinöz,2011:58).

Tarımda maliyet giderleri, üretim faktörlerine yapılan ödemeler ile üretimin devamı için gerekli olan harcamalar ve vergileri kapsar (Kazgan,2013:100). Osmanlı ekonomisi büyük oranda tarıma bağlı bir köylü ekonomisiydi ve genellikle geçimlik tarım işletmeleri halinde küçük köylü aile birimlerinden meydana geliyordu (İnalçık, 1990:1). Küçük köylü aile işletmelerinin (*çift-hâne*) egemen olduğu bir tarımda kısa dönemde maliyet giderleri, “sabit” (üretimle ilgili olarak değişmeyen arazi vergileri, borç taksidi, kiralanan arazi için ödenen nakdi kira ve köylü ailesinin geçim giderleri) ve “değişken” (bir üretim döneminde tüketilen tohumluk, yem, gübre gibi girdiler, öşür gibi üretime göre ödenen vergiler ve iş hacminin yoğunlaştığı dönemlerde mevsimlik işçilere ödenen ücretler) maliyet giderleri olarak ikiye ayrılır. Köylü aile işletmelerinin toplam maliyetler içerisinde sabit maliyet giderleri yüksektir. Ancak köylü aile işletmelerinde toprak tasarruf eden (toprak birimi başına verimi yükselten) türde bir teknoloji uygulanması değişken maliyet giderlerini yükseltmek eğilimdedir (Kazgan,2013:100). Ancak aile işgücü ile çalışıldığı için nakdî maliyet gideri düşüktür.

İkinci bölümde anlatıldığı üzere, işletme büyüklüğü olarak râiyyet çiftlikleri bir çift öküz gücü ile hâne halkı emeğinin işleyebileceği büyüklükte bir tarım alanına denkti ve çift-hâne sistemi devrin teknolojisine göre en optimum üretim ve en etkin vergileme birimi idi. Ekim alanlarının genişlemesi durumunda, gayri safî ürünün büyümesi ve net ürünün mutlak olarak artmasına karşılık net ürün gayri safî üretimin giderek azalan bir bölümünü teşkil edecekti. Köylü öşürün gayri safî ürüne oranının sabit kalması yüzünden net ürünün gittikçe daha çok artan bir bölümü vergi olarak ödenmek zorunda kalacaktı.

Düşük nüfus yoğunluğu ile birlikte tarım yapılabilecek toprakların büyük bölümünün 19. yüzyıla kadar boş kalmasına neden olan söz konusu olumsuzluk, Osmanlı köylülerinin büyük işletme edinmekten kaçınmasına, öte yandan hem tımar sahibinin hem de toprağı tasarruf eden reâyanın pahalıya mal olacak tarımsal ıslahları ve teknolojik yenilenmeleri yapmamasına yol açmış ve yüzyıllar boyunca tarımda sermaye birikimi yaratılmasının önüne geçmiştir.

Küçük köylü aile işletmelerinde sahip olunan kaynakların sınırlılığı dolayısı ile savaşlar (genellikle tarımsal faaliyetlerin yoğunlaştığı ilkbahar-yaz-sonbahar aylarında yapılan seferler işgücünü silâhına almak ve seferlerin finansmanı için olağanüstü vergiler salmak suretiyle üreten kesimlere ek yük bindiriyor, uzun süre devam eden savaşlar ise tüm ekonominin durağanlaşması veya daralmasına yol açtığı gibi iâşe sistemini çalışamaz hale getiriyordu), olumsuz iklim şartları (16. yüzyılda sıcaklık değerleri çok uzun dönemler halinde daha önce görülmemiş derecede düşmüştü¹) sel (sel suları ve taşkınlar altında kalan tarım toprakları erozyona yol açarak toprağın hem fizikî kaybına hem de verimliliğinin azalmasına neden oluyordu²), kuraklık (16. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaygın ve önemli kuraklıklar yaşanmıştı³), bitki ve hayvan hastalıkları (bitki hastalıkları ürünü yok ederken, hayvanların maruz kaldığı salgınların koşum hayvanlarını telef etmesi

¹ Konu hakkında bkz. Sam White, **Osmanlıda İsyân İklimi. Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul 2013, ss. 177-194.

² Konu hakkında bkz. Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 198, 209.

³ Konu hakkında bkz. Sam White, **Osmanlıda İsyân İklimi. Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul 2013, ss. 195-224; Faruk Tabak, **Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel bir Yaklaşım**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), YKY Yayınları, İstanbul 2010, s. 234.

toprağı güç ya da imkânsız hâle getirirdi), gibi dış etkenler ürünü azalttığı ve/veya iktisadi daralma ürün fiyatlarını düşürdüğü zaman öşür gibi üretime göre ödenen vergiler ve borç faiz ve taksitleri gibi ödemelerin hem payı daha büyük hem esnekliği daha az hem de yükü ağırdır (Kazgan,2013:100).

Osmanlı yönetimi, yukarıda belirttiğimiz dış etkenlerin üretimi azalttığı veya vergi gelirlerinde ciddi düşüşlerin habercisi olan iktisadi daralma zamanlarında hem hazinenin hem de reâyanın çökmesini önlemek için çeşitli düzenlemeler yapardı.

Ödenmesi gereken vergiler kriz yıllarında tamamen affedilir veya miktarlarında indirim yapılırdı (Karademir,2014:267). Kuraklık ve sel durumlarında ürününden vergi ödeyen reâyanın bu vergileri kanunla affedilirdi (Karamürsel,1989: 165). Tarımın çok güç yapıldığı ya da hiç mümkün olmadığı yerlerde ve zamanlarda birçok vergi affedilir veya bir kısmı tenzil edilmek suretiyle hafifletilirdi. Ülkenin farklı bölgelerinde uygulanan bu tür vergi afları ve vergi indirimleri, üretimin azaldığı veya iktisadî daralma yaşandığı dönemlerde reâyanın tümüyle çökmesine engel oluyordu (Karademir, 2014:267,269-270). Tohum kıtlığı yaşandığı zamanlarda da Osmanlı yönetimi kötü hasadı önlemek ve vergi tahsilinin devamını sağlamak için reâyaya tohum yardımı yapıyordu (Karademir,2014:273-275).

4.3.1.3. Hayvancılıktan Alınan Vergiler

Küçükbaş hayvanlar (koyun, keçi, domuz) üzerinden alınan vergiler, gayri safi üründen daha doğru bir ifade ile gayri safi gelirden alınırdı. Hayvan başına belli bir miktar (*spesifik*) vergi alındığı ve verginin gelirle ilişkisi zayıf olduğu için vergi matrahı gelirden servete doğru kayabilirdi (Akalin,1975:102). Verginin, -bir pazar ekonomisinde- fiyatları artırma yoluyla ileriye yansıtılması sureti ile tüketiciye ödetileceği düşünülebilir.

“Üretim üzerinden ya da mal mevcudu üzerinden alınan vergiler diğer vergilere göre şöyle bir üstünlüğe sahiptirler. Tüm diğer gelirlerin de vergilendirilmesi şartıyla hiçbir sınıf bunlardan kaçamaz ve herkes eline göre katkıda bulunur” (Ricardo,2013:139).

Ancak, pazar ekonomisine tam geçememiş, fiyatları sabit tutmaya çalışan sıkı bir denetleme mekanizması olan, ulaşım imkânları yetersiz, iç gümrükler yüzünden piyasa mekanizmasının yeterli işlemesi mümkün olmayan Osmanlı ekonomisinde

fiyatları artırma yoluyla verginin malî alanlara/tüketicilere yansıtılması zor olduğundan bu vergi köylünün üzerinde kalır. Öte yandan, bu vergilerin nakit olarak toplanması köylü üzerinde baskı oluşturur, alıcının vergisini ödeyebilmek için paraya ihtiyacı olan köylüye fiyat dayatmasına imkân verebilir veya köylünün tefecilere borçlanmasına yol açabilir (Akalin,1975:102).

Osmanlı malî bürokrasisi, geçimleri hayvancılık olan, hayatlarını devam ettirmeleri sürülerini yaylak ve kışlak yerleri arasında hareket ettirmelerine bağlı olan göçebe/konar geçer gruplar için farklı uygulamalar geliştirmişti. Vergi gelirleri önemli bir meblağa ulaşan ve vergilerini nakit olarak ödeyen bu gruplar malî ve hukukî bakımdan genellikle sancakbeyi, beylerbeyi, şehzade ve padişah hâsalarının veya sultan ve valide sultan vakıflarının reâyası idiler (Orhonlu,1987:14; Şahin, 2006:188). Bu uygulama sayesinde konar geçer gruplar vergi vermek hususunda sadece bir yere muhatap olmakta, vakıflar serbest mülk statüsünde oldukları için bu gruplar avarız vergisi gibi bazı mükellefiyetlerden muaf tutulmaktaydılar (Şahin, 2006:188-189).

Anadolu ve Ortadoğu eyaletlerinde yaşayan ve kendileri için *aşiret* terimi kullanılan konargöçerlerle Rumeli’de yaşayan Yörük, Türkmen, Evlâd-ı Fâtihan gibi konargöçer zümreler farklı bir vergi düzenine sahipti.⁴ Devlet tarafından, askerî ve idarî amaçlarla kendilerine özel bir statü verilerek teşkilatlandırılan (Orhonlu, 1987:18) Rumeli’deki konargöçer zümreler savaşa gitmeleri ve devlete yararlı hizmetleri yerine getirdikleri için çeşitli vergilerden muaf tutulmuşlardı. Öte yandan, konargöçerler, yaylak ve kışlak yerleri arasında sürüleri ile gelip giderken farklı sancak ve kazâların sınırlarından geçmekte ve bu yerlerin vergi eminleri sürülerin kendi sancaklarında kışladığı, yayladığı veya otladığı gerekçesi ile vergi istemektedir. Osmanlı idarî ve malî bürokrasisi, göçebelerin şikâyet ve tepkilerine yol açan bu durumu önlemek ve konargöçerleri bir yönetim altında toplamak amacıyla konargöçer hayatın gereklerine uygun kazâlar teşkil etti. Bu kazâlara tayin edilen ve oymaklarla beraber gezen kadılar, konargöçerlerin vergi mükellefi

⁴ Konu hakkında bkz. M. Tayyip Gökbilgin, **Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan**, İÜEF Yayınları, İstanbul 1957.

olanlarının isimlerini, her kişinin sahip olduğu koyun, keçi, deve ve at sayısını gösteren tahrirler yaptılar (Orhonlu,1987:20-21; Şahin,2006:198).

Küçükbaş hayvanlar üzerinden alınan vergiler, maliyet kaygısı olmayan konargöçer hayvancılığı için çok uygundu. Bu durumda vergilendirilen gayrı safi gelir, safi (net) gelire çok yakındır. Verginin spesifik olmasından kaynaklanan sertlik bu durumda çok belli değildir. Fakat yerleşik hayvancılığa geçilir ve safi gelir önem kazanırsa verginin bu mahzuru daha ağır basar. Fiyatların sabit kaldığı ve verginin yansıtılmadığı bir durumda bu vergi, safi gelirin daha büyük bir kısmını reâyanın bağlı olduğu hâs sahibine ve vakıfa aktarır.

Geçimleri sahip oldukları küçükbaş hayvan (koyun, keçi), deve ve at sürülerine bağlı olan Anadolu ve Ortadoğu eyaletlerindeki Türk, Kürt ve Arap göçebe/konargöçer reâyanın Osmanlı tarihi boyunca belli bir yere iskân edilmeye direnç göstermesinin, bazı bölgelerde tarım arazilerinin genişlemesine engel olmaya çalışmasının, iskân edildikleri yerleri terk ederek başka yerlere gitmelerinin, hatta ayaklanmalarının en önemli nedenlerinden biri budur.

4.3.1.4. Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler

Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan, ancak tahsili zuhurata bağlı vergiler, konusu çeşitli iktisadî ve adlî işlemler olan, matrahı kanunâmelerde belirtilen, Osmanlı coğrafyasında önceki feodal oluşumlardan kalan, bir bölümü aynî veya “emek”/“angarya” olarak ödenmekte iken Osmanlıların “nakdî” hâle getirdiği ve miktarını “sabit” tuttuğu vergilerle (*bâd-ı havâ*), *çift-bozan resmi* idi.

Söz konusu vergilerin bazıları (*tütün resmi, yaylak resmi, kışlak resmi, otlak resmi, selamet akçası, adet-i deştbanî, adet-i çobanbeyî, değirmen resmi, resm-i ding, resm-i bezirhâne*) günümüzde belli bir hizmet karşılığı yararlanma ilkesine dayanarak tahsil edilen harçlara, *tapu resmi* kişiler arası ve kişilerle devlet arasındaki ilişkilerde hukukî durumların kanıtlanmasına yarayan belge kağıtların düzenlenmesi sırasında alınan resimlere, *resm-i cürüm ve cinâyet* günümüzdeki para cezalarına benzetilebilir. Bu vergilerin hem toplam vergi gelirlerine hem de vergi yüküne oranı çok azdı. Genellikle talep eden kim olursa olsun tutarı aynı olan bu vergiler,

işlemden veya hizmetten yararlanan kişi tarafından ödenirdi. Osmanlı hukuku *resm-i cürüm ve cinâyet* ile *resm-i arûs* vergilerinde mükellefleri zengin, orta halli ve yoksul olarak ayırmak suretiyle gelire göre fiyat farklılaşmasına gitmişti.

Tasarruf ettiği toprağını üç yıl üst üste ekmeyerek boş bırakan ve çiftliğini terk eden köylüden çift-bozan resmi alındığı ve köylerine geri gönderildikleri yukarıda anlatılmıştı. İşleyecek toprağı olmayan köylü, tarım dışı bir işe girse çift-bozan resmi vermezdi. Osmanlı Devleti'nde çiftlik tasarruf etmek, toprak ekip biçmek köylüye hastı, yükümlülükler de onlara yüklenmişti. Bu nedenle tam çift, nim-çift veya birkaç dönüm yer tasarruf eden şehirli “*çift bozup çiftçiliği bıraksa*” çift-bozan resmi ödemezdi (Çağatay,1947:501).

4.3.1.5. Değerlendirme

Vergilemede eşitlik ilkesine göre;

“Her devletin vatandaşları (devlet harcamalarına) kendi güçlerine imkân ölçüsünde en yakın oranda, yani devletin koruyuculuğunda her birinin yararlandığı (elde ettiği) gelir oranında katkıda bulunmalıdırlar” (Smith,2011:927-928).

Osmanlı Devleti'ndeki hukukî kurallar ve idarî uygulamalar vergi mükellefleri arasında farklılığı ortaya koymaktadır. Vergilerden tümüyle muaf olan “askerî” sınıf dışında, ister köylü veya konargöçer, ister şehirli olsun merkezî idareye belli oranlarda hizmet veren kimselere vergi gelirinden ödeme yapılır ve vergilerden muaf tutulurlardı. Osmanlı devlet düzeni ile hukukî ve malî yapısında yönetenler ve yönetilenler arasındaki ayrımı açıkça ortaya koyan vergi muafiyeti hem siyasî hem de malî ve ekonomik olarak önemli işlemlere sahipti. Muafiyet, yönetenlere çeşitli maddî imtiyazlar verirdi. Ancak şunu unutmamak gerekir ki bu imtiyazlar, verildiği kişinin ölümü ile son bulurdu. İlimiye sınıfı dışındaki yöneticilerin mal varlıkları vefatlarından sonra varislerine intikal etmez, hazineye geçerdi. Reâyanın mal varlıkları ise miras yolu ile varislerine intikâl ederdi.

Vergi ödemekle yükümlü olan ve imparatorluk nüfusun % 85–90'ını teşkil eden reâyanın vergilerini eşitlik ilkesine göre değerlendirecek olursak:

Her bölgede bütün arazilerden eşit olarak alınan bir arazi vergisi, ilk konulduğunda eşitliğe uygun görülse de zamanla eşit olmaktan çıkar ve verimli

topraklara uygulanacak olursa rant üzerindeki bir vergi gibi toprağı tasarruf edenlerin üzerine kalır (Smith,2011:930-931). Bu durum eşitlik ilkesine aykırıdır. Ancak sabit miktarlı toprak vergileri verimsiz topraklara uygulanacak olursa, ürün fiyatlarını üzerindeki vergi ile orantılı olarak artırır ve tüketiciye yansır. Aksi takdirde verimsiz topraklarda üretim durdurulur. Ayrıca verimli toprakların rantı artar. İlk durumda tüketicilerin fiyat artışı olarak ödedikleri miktarın devlet ve tımar sahipleri arasında vergi ve rant olarak bölüşülmesine, ikinci durumda gelir dağılımının tımar sahipleri lehine bozulmasına yol açar. Bunlar da eşitlik ilkesine aykırıdır.

Osmanlı malî bürokrasisi, toprak vergilerini, *tam* veya *nîm çiftlik* arazinin miktarını, toprağın verim durumuna göre, imparatorluğun her bölgesinde her sancak, her kazâ, hatta her köy için farklı belirlemek, dönüm cinsinden ayrı ayrı tespit etmek, arazi büyüklüklerini toprağın verimliliğine göre üç farklı gruba ayırmak ve çiftlik arazisi büyüklüklerini farklı belirlemek suretiyle tespit ederek ve daha az verimli toprakların tarıma açılmasını teşvik etmek için bu topraklara vergi muafiyeti tanıyarak bu olumsuzlukların önüne geçmiş ve eşitlik ilkesini korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin en önemli vergi gelirini teşkil eden öşürün matrahını ürünlerin gayrı safî miktarının teşkil etmesi farklı miktarda ürün elde edenlerin farklı, aynı miktarda ürün elde edenlerin ise aynı vergiyi ödemesi sonucunu doğurur. Ancak mükellefin gayrı safî üretim miktarı onun gerçek ödeme gücünü göstermez. Gerçek ödeme gücünün belirlenmesi için üretim sırasındaki maliyetlerin hesaplanması gerekir. Öşür uygulamasında gayrı safî üretim vergilendirildiğinden, üretim maliyetleri dikkate alınmaz. Bu durum yüksek maliyetle üretilen ürünlerin düşük maliyetle üretilenlere göre daha fazla veya düşük maliyetle üretilen ürünlerin yüksek maliyetle üretilenlere göre daha az oranda vergilendirilmesine neden olur. Vergilendirilen gayrı safî ürün tutarı ile net ürün tutarı arasındaki farkın büyük, bir başka deyişle maliyetlerin yüksek olduğu ürünler daha çok vergilendirilir. Oysa eşitlik ilkesi farklı ödeme gücüne sahip olanların farklı olarak vergilendirilmesini gerektirir. Üretim maliyetleri yüksek olan köylülerin (mükellef) net ürünleri daha düşük olacağından bu kişilerin vergilerinin de daha düşük olması gerekir. Öşür uygulamasında ise farklı ödeme gücüne sahip kişiler aynı vergiyi ödemektedirler ki bu eşitlik ilkesine aykırı bir durumdur (Şenyüz,1985:72-73). Özellikle 16. yüzyıl

boyunca nüfus artarken, maliyeti yüksek olan marjinal arazilerin üretime sokulamamasının, bu nedenle hem hâne başına işlenen toprak ve elde edilen ürünün azalmasının ve vergi yükünün artmasının, hem de köylülerin yaşayabilmek kasabalara ve şehirlere göç etmesi veya eşkıyalık yapmasının, öte yandan pek çok yerde çok sayıda köyde buğday ekimi terk edilerek veya azaltılarak daha küçük topraklarda, daha fazla kazançla yetiştirilen ve pazara yönelik bakliyat, sebze, meyve, mısır ve afyon ekilmeye başlanmasının en önemli sebebi budur.

Küçükbaş hayvanlar üzerinden alınan vergiler, maliyet kaygısı olmayan konargöçer hayvancılığı için çok uygundu. Bu durumda vergilendirilen gayri safi gelir, safi (net) gelire çok yakındır. Üstelik Osmanlı malî bürokrasisi, geçimleri hayvancılık olan, hayatlarını devam ettirmeleri sürülerini yaylak ve kışlak yerleri arasında hareket ettirmelerine bağlı olan, vergi gelirleri önemli bir meblağa ulaşan ve vergilerini nakit olarak ödeyen konargöçer gruplar için farklı uygulamalar geliştirmişti. Ancak yerleşik hayvancılıkta safi gelir önem kazanır ve vergi yükü artardı ki bu durum köylü aleyhine eşitlik ilkesini bozmakta ve konargöçer reâyanın belirli bir yere iskân edilmeye direnç göstermesine yol açmaktaydı.

Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan, ancak tahsili ortaya çıkmalarına (zuhurata) bağlı vergilerin toplam vergi gelirlerine ve vergi yüküne oranı çok azdı. Genellikle talep eden kim olursa olsun tutarı aynı olan bu vergiler, işlemde veya hizmetten yararlananlar tarafından ödenirdi. Osmanlı hukuku bu vergilerin bazı türlerinde mükellefleri zengin, orta halli ve yoksul olarak ayırmak suretiyle gelire göre fiyat farklılaşmasına gitmişti. Bu nedenle söz konusu vergiler eşitlik ilkesine uygun düşmektedir.

4.3.2. Belirlilik İlkesi

4.3.2.1. Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler

İslâm ve Osmanlı vergi hukuku ve sisteminde hem *şemsî* (güneşe göre) hem de *hilalî* (aya göre) takvime göre toplanan birçok vergi vardı (Demirci,2003:375). Güneş yılı ilk defa eski Mısırlılar tarafından kullanılmış, Romalılar güneş takvimini Mısır'dan almışlardı. Bu takvimde yılın ilk ayı mart, son ayı ise şubatı. Tarım arazileri üzerinden yılda bir defa alınan, sabit miktarlı toprak vergileri olan *çift*, *nim-*

çift, bennâk, mücerred ve caba resimleri ile *harac-ı muvazzafa* ve *dönüm resmi*, Osmanlı kanunlarına göre her sancak için ayrı belirlenmiş miktar üzerinden 1 Mart günü nakit olarak alınırdı (Barkan,1943; Süleyman Sûdî,1996:132; Ünal,1989:131; Kazıcı,2005:94). Osmanlı kanunlarına göre *ispence resmi* bir defada alındığı yerlerde 1 Mart günü, *kapu resmi* adı ile 50 akça olarak alındığı Osmanlı Macaristanı'ndaki sancaklarda Osmanlı öncesinde de olduğu gibi yarısı Macar takvimiyle 21 Mart, yarısı Macar takvimiyle 21 Kasım günlerinde olmak üzere iki defada yine nakit olarak tahsil edilirdi (Bilge,2010:122).

Bu vergilerin hem binlerce yıldır bilinen ödeme vakti, hem de ödeme biçimi ve ödenecek miktarlar, sancak kanunlarında açıkça belirtildiği gibi Anadolu ve Rumeli'de *köy kethüdası*, Balkanlarda Slavların yaşadığı yerlerde *kinez* veya *piremikür*, Osmanlı Macaristanı'nda *biro*, Arapların yaşadığı yerlerde *reis* adı verilen köy yöneticileri ile imamlar ve papazlar tarafından reâyaya duyurulurdu.

4.3.2.2. Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler

Çok geniş topraklara yayılmış olan imparatorlukta tarımsal faaliyetlerin yıl boyunca devam etmesi ve birçok hasadın değişik mevsimlerde olgunlaşması nedeni ile vergi tahsili süreci yıl içine yayılmıştı. Her şey ürün ve tarım takvimine göre ayarlandığı için borçlar ve hesaplar da vergi toplama takvimine göre ayarlanmıştı.

Osmanlı kanunları hububattan alınan öşürün tahsil zamanını, ürünün yetiştiği mevsimlerde, harman yerinde, hasaddan sonra (Güçer,1964:53), bakliyattan alınan öşürün tahsil zamanını ürünün olgunlaşmış yolundığı zaman, pamuk öşürünün tahsil zamanını, pamuk kozalarının olgunlaşmış tamamen açıldığı zaman, çeltik için mahsulün olgunlaşmış biçildiği hasad zamanı (Akgündüz,1994:286) olarak açıkça belirlemişti.

Öşür miktarı, imparatorluğun çeşitli yerlerinde ağırlıkları sancaklara, kazâlara hatta nahiyelere göre değişiklik gösteren ve yerel halk tarafından yüzlerce yıldır kullanıldığından çok iyi bilinen *kile, mekkuk, müd, şunbul, kantâr, batman, menn, rtl, kot, kille, somar* gibi ölçü birimleri hesabıyla belirtilir, ayrıca carî fiyat (yerel narh) göz önüne alınmak sureti ile bir de bu ürünlerin akça (nakit) olarak karşılığı

olan *tahrir kıymeti* hesaplandıktan sonra hububat ve bakliyattan alınacak olan öşür hem miktar ve hem de kıymet gösterilmek sureti ile kaydedildikten tahsil edilirdi.

Osmanlı kanunları bağ, bahçe, bostan ürünlerinden alınan vergilerin tahsil zamanını, bostan ve bahçe ürünleri için sebze ve meyve için olgunlaşmış toplandığı mevsim, zeytin için “*zeytin ağacının silkeleneceği zaman*”, bağcılık ve üzüm için “*bağbozumu zamanı*”, susam ve afyon için ürünün toplandığı zaman olarak belirlemişti (Barkan,1943). Bağ, bahçe ve bostan ürünlerinden alınan vergilerin miktarı, Osmanlı kanunlarında sancaklara, kazâlara hatta nahiyelere göre değişiklik gösteren, yerel halkın yüzlerce yıldır kullandığı ölçü birimleri ile belirtilirdi.

4.3.2.3. Hayvancılıktan Alınan Vergiler

Osmanlı kanunları hayvancılık ve arıcılıktan alınan vergilerin tahsil zamanını, ağnam vergisi için koyun ve keçi yavruladıktan sonra nisan ayı veya 1 Mayıs, domuz resmi için harman sonu, arıcılık için “*kovanların sağıldığı*” temmuz sonu ve harman zamanı olarak tespit etmişti (Barkan,1943). Küçükbaş hayvanlar (koyun, keçi, domuz) ve bal üretiminden alınan vergilerin miktarı, Osmanlı kanunlarında sancak, kazâ hatta nahiyelere göre değişiklik gösteren, yerel halk tarafından yüzlerce yıldır bilinen değerler ve ölçü birimleri ile belirtilirdi.

4.3.2.4. Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler

Söz konusu vergilerin miktarları ile hukukî bir işlem yapıldığı veya bir hizmetten yararlandığı zaman tahsil edileceği hususu Osmanlı kanunlarında açıkça belirlemişti.

4.3.2.5. Değerlendirme

Verginin açık, net, belirli ve kesin olmasını öngören ve kesinlik ilkesi de denilen belirlilik ilkesine göre;

“Her bireyin ödemek zorunda bulunduğu vergi kesin olmalı ve keyfi olmamalıdır. Ödeme vakti, ödeme biçimi, ödenecek miktar yükümlü için ve bütün öbür kişiler (üçüncü şahıslar) için belli ve açık seçik olmalıdır” (Smith,2011:928).

Osmanlı Devleti'nde tarım ürünlerinden alınan vergilerin tahsili, tarımsal faaliyetlerin yıl boyunca devam etmesi ve birçok hasadın değişik mevsimlerde olgunlaşması nedeni ile yıl içine yayılmıştı. Osmanlı kanunları; hububat, bakliyat, pamuk, çeltik, susam, afyon, bağ, bahçe ve bostan ürünleri, zeytin, bağcılık ve üzümünden alınacak vergilerin tahsil zamanını ürün ve tarım takvimine göre ayarlamıştı. Vergilerin miktarı, kanunlarda her sancak, kazâ hatta nahiyeye göre değişiklik gösteren, yerel halkın yüzlerce yıldır kullandığı ve çok iyi bilinen ölçü birimleri hesabıyla belirtilmiş, ayrıca öşür alınan ürünlerden carî fiyat (yerel narh) göz önüne alınmak sureti ile bir de bu ürünlerin akça (nakit) olarak karşılığı olan değeri hesaplanmıştı. Hayvancılıktan alınan vergilerin tahsil zamanı ve miktarları da sancak, kazâ ve nahiyelere göre değişiklik gösteren, yerel halkın yüzlerce yıldır bildiği değerler ve ölçü birimleri ile kanunlarda belirtmişti. Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan, ancak sürekli olmayan vergilerin miktarları ve bu vergilerin hukukî bir işlem yapıldığı veya bir hizmetten yararlanıldığı zaman tahsil edileceği hususu da kanunlarda açıkça belirlemişti.

Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergilerin ödeme vakti, ödeme biçimi, miktarı yükümlü ve bütün öbür kişiler (üçüncü şahıslar) için belli ve açık olması nedeni ile söz konusu vergiler “belirlilik ilkesi” ne uygun düşmektedir.

4.3.3. Uygunluk İlkesi

4.3.3.1. Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler

Tarım arazileri üzerinden alınan vergilerin tahsil zamanı Yakındoğu'da binlerce yıl boyunca yılın başlangıcı olarak kabul edilen, vergilerin tahsil edildiği ve bundan dolayı imparatorluk halkı tarafından iyi bilinen “1 Mart” idi.

4.3.3.2. Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler

Osmanlı kanunlarına göre; hububattan alınan öşür vergilerinin tahsil zamanı, ürünün yetiştiği mevsimlerde, harman yerinde hasaddan sonra demetler döğülüp hububatın taneleri samanından ayrıldıktan sonra ve çiftçi hububatını ambarlamadan önce ölçülerek aynî olarak tahsil edilirdi (Güçer,1964:53). Sahib-i arzın (*sipahi*) kendisi veya vekili mahsulü ölçmeden (*tâşir etmeden*) ürün harman yerinden

kaldırılmazdı. Bakliyattan alınan öşürün tahsil zamanı ürünün olgunlaşmış yolundaki zaman (Akgündüz,1994:286), bostan ve bahçe ürünlerinden alınan verginin zamanı sebze ve meyvenin olgunlaşmış toplandığı mevsim, zeytin için “zeytin ağacının silkeleneceği zaman”, bağcılık ve üzüm için “bağbozumu zamanı”, susam ve afyon için ürünün toplandığı zaman, ipekten, ipek kozalarının satılmak üzere pazara getirildiği zamandı (Barkan,1943). Bu tahsil zamanları vergiyi doğuran olayın meydana geldiği veya ona en yakın zamanlardı.

4.3.3.3. Hayvancılıktan Alınan Vergiler

Osmanlı kanunlarında ağnam vergisinin tahsil zamanının koyun ve keçi yavruladıktan sonra nisan ayı veya 1 Mayıs, domuz resmi için harman sonu, arıcılık için “kovanların sağıldığı” temmuz sonu ve harman zamanı olduğu (Barkan,1943) açıkça belirtilmişti. Söz konusu tahsil zamanları, vergiyi doğuran olayın meydana geldiği veya ona en yakın zamandı.

4.3.3.4. Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler

Söz konusu vergiler, vergiyi doğuran hukukî işlemin yapıldığı veya vergiye konu bir hizmetten yararlanıldığı zaman tarih ve tahsil edilirdi.

4.3.3.5. Değerlendirme

Vergilemede uygunluk ilkesine göre;

“Her verginin yükümlüye ödemenin uygun gelmesi en olası zamanda veya biçimde devşirilmesi (toplanması) gerekir” (Smith,2011:928).

Verginin en ideal tarih ve tahsil zamanı vergiyi imkânlar nispetinde vergiyi doğuran olayın meydana geldiği dönemde veya ona en yakın zamanda ödemektir. Bu şartlara en uygun vergi ödeme veya tahsil yöntemi “kaynakta tevkif” denilen yöntemdir (Turhan,1987:219).

Hem tarım arazileri üzerinden, hem tarım ürünleri ve hayvancılıktan alınan, hem de Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan sürekli olmayan vergiler, binlerce yıl boyunca köylü tarafından bilinen ve kabul gören bir tarihte, vergiyi doğuran olayın

meydana geldiği ya da ona en yakın zamanda veya vergiyi doğuran hukukî işlemin yapıldığı, vergiye konu hizmetten yararlanıldığı zaman tarh ve tahsil edilirdi.

Bütün bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergilerde “uygunluk ilkesi” söz konusudur.

4.3.4. İktisadilik İlkesi

4.3.4.1. Tarım Arazileri Üzerinden Alınan Vergiler

Osmanlı kanunları tarım arazileri üzerinden alınan vergileri, hizmetlerine karşılık olarak *sahib-i arz* sıfatı ile sipahiye veya padişah hasları ile vakıflara tahsis etmişti. Anılan vergiler, tımar sahipleri ve adamları ile zeamet, has ve vakıfların görevlileri tarafından Müslüman köylerinde *kethüda*, Macar köylerinde *biro*, Slav köylerinde *piremikür*, Arap köylerinde *şeyh* denilen muhtarlarla, imam ve rahiplerin gözetiminde toplanır, vergilerin tahsili devlet hazinesine hiç bir masraf yüklemeydi.

4.3.4.2. Tarım Ürünlerinden Alınan Vergiler

Osmanlı kanunları öşür başta olmak üzere tarım ürünlerinden alınan bütün vergileri, hizmetlerine karşılık olarak sipahiye veya padişah hasları ile vakıflara tahsis etmişti. Bu vergiler tımar sahipleri veya onların adamları ya da zeamet, has ve vakıfların görevlilerince toplanır, vergilerin tahsili devlet hazinesi için önemli bir masrafa neden olmazdı.

4.3.4.3. Hayvancılıktan Alınan Vergiler

Osmanlı kanunları küçükbaş hayvancılık (koyun, keçi, domuz) ve arıcılıktan alınan vergileri hizmetlerine karşılık olarak sipahiye veya padişah hasları ile vakıflara tahsis etmişti. Bu vergiler kanunlara uygun olarak tımar sahipleri, zeamet, has ve vakıf görevlileri ve kadılar tarafından toplanır ve vergilerin tahsili devlet hazinesine önemli bir masraf yüklemeydi.

4.3.4.4. Osmanlı Vergi Sistemi İçinde Yeralan Tahsili Zuhurata (Ortaya Çıkmalarına) Bağlı Vergiler

Osmanlı kanunları vergi sistemi içinde yer alan, ancak tahsili ortaya çıkmalarına bağlı olan sabit miktarlı vergileri sipahiye veya padişah hasları ile

vakıflara tahsis etmişti. Bu vergiler kanunlara göre tımar sahipleri, zeamet, has ve vakıf görevlileri ve kadılar tarafından toplanır, dolayısıyla bu vergilerin tahsili devlet hazinesine fazla masraf yüklemeydi.

4.3.4.5. Değerlendirme

Vergilemede iktisadilik ilkesi,

“Her vergi öylesine düzenlenmelidir ki halkın (vergi yükümlüsü) cebinden devlet hazinesine getirdiğinin yanı sıra aldığı miktar hem imkân ölçüsünde az olsun hem halkın cebi dışında olabildiğince az süre kalsın” (Smith,2011:928).

olarak ifade edilmektedir.

Her türlü girişimin kendisine özgü büyük veya küçük boyutta bir maliyeti vardır. Devletin yapmış olduğu vergileme faaliyetinin de bu anlamda bir maliyeti vardır. Vergi maliyeti, vergi uygulaması dolayısıyla katlanılan maliyet unsurlarının tümünü ifade eder Vergi gelirlerinin her birimi bu gelirlerin temini için yapılan harcamaları da içerir (Akdoğan,1989:142).

Osmanlı kanunları hem tarım arazileri üzerinden, hem tarım ürünleri ve hayvancılıktan alınan hem de Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan sürekli olmayan vergileri, hizmetlerine karşılık olarak *sahib-i arz* sıfatı ile sipahiye veya padişah hasları ile vakıflara tahsis etmişti. Söz konusu vergiler, tımar sahipleri ve adamları ile zeamet, has ve vakıf görevlileri ile kadılar tarafından yerel yetkililer, imam ve rahiplerin gözetiminde toplanır, bu nedenle vergilerin tahsili devlet hazinesine masraf yüklemeydi. Aksi hâlde, üç kıtaya yayılmış çok geniş topraklara sahip, vergilerin daha çok tarımsal üretimden elde edildiği, buna karşılık ulaşım ve haberleşme imkânları yetersiz ve sınırlı olan Osmanlı Devleti’nde coğrafyanın elverişsizliği, ulaşım araçlarının yetersizliği ve vergileri istenildiğinde toplayacak ölçüde bir bürokratik kadronun, maliyetinin çok yüksek olması nedeni ile kurulamaması yüzünden, bütün vergilerin devlet tarafından toplanması, paraya çevrilmesi veya nakit olarak tahsil edilmesi, memur ve asker maaşları ile diğer masrafların merkezî hazineden nakden ödemesi mümkün değildi.

Osmanlı Devleti’nde tarım kesiminden alınan ve sipahi, padişah hasları ve vakıflara tahsis edilmiş olan vergilerin tahsili, devlet hazinesine masraf yüklenmediği

için anılan vergiler hazine açısından “iktisadilik ilkesi” ne uygundu. Ancak özellikle aynen alınan vergilerin depolanması, korunması, - en yakın pazara da olsa- taşınması ve vergileri toplayan tımar sahibi ve vekillerinin ihtiyaçlarının karşılanması gibi angarya ve masrafların köylü tarafından karşılanmak zorunda olması emek, işgünü ve nakit olarak reâya için ek bir maliyet oluşturmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, incelenen dönemde ender rastlanan, ancak 17. yüzyıldan itibaren büyük yaygınlık kazanan, tarım kesiminden alınan vergilerin kendilerine vergi toplama yetkisi verilen *mültezim* denilen kişiler tarafından tahsil edildiği *iltizam* yöntemi uygulaması sırasında mültezimlerin keyfi, zorba, aç gözlü ve haksız davranışlarının köylü mükellefler üzerinde yarattıkları psikolojik yük, iktisadilik ilkesi bir yana yapılan üretim dolayısıyla üstlenilen vergi yükünden daha fazla olmasına ve hazinenin büyük vergi geliri kayıplarına uğramasına yol açmıştır.

SONUÇ

“Osmanlı Klasik Çağı’nda (1300–1600) Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi” başlıklı bu çalışmada, zaman bakımından 1300–1600 yıllarını kapsayan ve “Klasik Çağ” denilen dönemde, nüfus ve arazi tahrirlerinin yapıldığı, mirî arazi, tımar ve çift-hâne düzeni uygulanan ve daha doğrudan merkeze bağlı Anadolu, Balkanlar, Macaristan, Suriye ve Filistin’deki eyaletlerde -hem şehirli hem de köylü gayrimüslimlerden alınan *cizye* ve 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan şehirli, köylü ve konargöçer olmasına bakılmadan tüm halktan olağanüstü hallerde alınan *avâriz* vergileri dışında- tarım kesiminden alınan vergiler incelenmiş; bu vergiler, Adam Smith’in ortaya koyduğu vergileme ilkelerine göre değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan, 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı tarımı ve tarıma dayalı askerî ve malî yapısında ortaya çıkan bozulma ve ardından yaşanan değişim süreci çalışma konumuzun dışındadır.

Çalışmanın birinci bölümünde; Yakındoğu’da tarımın ve Yakındoğu’daki tarım imparatorluklarının evrimi, üretim tarzları ve Osmanlı üretim tarzı tartışmaları, ikinci bölümünde Osmanlı Devleti’nde toprak düzeni, köyler ve köylüler, kırsal hayat ve tarım ele alınmıştır. Üçüncü bölümde; Osmanlı vergi düzeni kısaca anlatılmış, çalışmanın iki konusundan biri olan Osmanlı Devleti’nde tarım kesiminden alınan vergiler ele alınmış, dördüncü bölümde ise vergilemenin temel kavramları ve bunların çalışmada neye karşılık geldikleri belirtilerek, Smith’in vergileme ilkeleri açıklanmış ve çalışmanın iki ana konusundan diğeri olan Osmanlı Devleti’nde tarım kesiminden alınan vergilerin vergileme ilkelerine göre incelenmesi yer almıştır.

Toprakla, bitkisel ürünlerle, hayvanlarla ve hayvan ürünlerinin üretimiyle ilgili tüm faaliyetler olarak tanıman tarım, günümüzden 12.000-15.000 yıl önce Batı İran’dan Akdeniz’e uzanan bölgede, Anadolu’da, Ege’nin iki yakasında başlamış, daha sonra Mısır, Hindistan ve Eski Dünya’nın diğer kısımlarına yayılmıştı.

Ekonomiyi dönüştüren ilk devrim olan tarımın keşfi ve toprağın, en ilkel insan emeği karşılığında bile çiftçinin geçimi için gerekenden fazla ürün verme yeteneği (verimlilik) köylülere vergi ödeme imkânı sağlayarak, “rant”ın temeli oldu ve önemli miktarda “artık” üretimine yol açtı.

Toprakla uğraşma uzmanlığının köylülüğe dönüşmesinin ardından oluşan toplumsal şartlar neticesinde önce “rahipler”, sonra “askerler” ve nihayet M.Ö. 4000 ile 2000 yılları arasında hem ekonomik, hem de toplumsal ve dinî faaliyetleri yürüten bir organizasyon olarak “devlet” ve onunla birlikte toprakları yönetecek, denetleyecek ve vergilendirecek bürokratik ve askerî kurumlar ortaya çıktı.

Bu kurumların yaşatılması, “imparatorluk” adı verilen siyasî yapılarla mümkün olabildi. M.Ö. 2300’lerde Yakındoğu’da “tanrısal” bir hükümdar tarafından yönetilen ilk “evrensel imparatorluk” kuruldu. Yakındoğu ve Akdeniz havzasında binlerce yıl birbiri ardınca kurulan, literatürde “antik imparatorluk” denilen, ekonomileri büyük ölçüde devlet mülkiyetinde olan arazilerde yapılan tarıma ve küçük köylü işletmelerine dayalı Akad, Asur, Mısır, Hitit, Pers, Roma-Bizans, Emevî -Abbasî, Selçuklu, Osmanlı devletleri aynı siyasî ve toplumsal gelenek ve kurumlarla ortaya çıktılar.

Bütün bu devletlerde üretim faktörü olarak kullanılan araziler devletin mülkü idi. Devletin elindeki topraklar savaşlar sayesinde genişlemiş, hükümdarlar bunları kendi toplumsal temelini güçlendirmek için devlet görevlileri, askerler ve din kurumlarına tahsis etmişti. Arazilerin mülkiyetinin devlete, tasarruf hakkının köylüye ait olması ve köylüden vergi toplama hakkının memurlara verildiği mülkiyet yapısı, egemen sınıfların doğrudan üretici köylüden vergi almasına bir başka ifade ile tarımda yaratılan artık-ürüne el koymasına imkân veriyordu.

Söz konusu mülkiyet yapısı, toprağı değil, devletin hükümdarın şahsında köylüden gelir elde etmesini içerir, memura devlete ödenecek verginin bir kısmına el koyma ve bunu kendi ihtiyaç ve amaçları için kullanma hakkı verir. Hizmetin karşılığını bu şekilde ödemek, varlık nedeni köylünün korunması, tarımın organizasyonu ve kontrolü olan merkezî, bürokratik güçlü imparatorlukların temel özelliğı idi. *Vergisel imparatorluk* da denilen bu imparatorlukların geniş askerî ve bürokratik kurumları ve kadrolarının finansmanı tarımda yaratılan artık-ürüne el konulmasına, tarımın ve köylünün vergilendirilmesine bağlıydı. Toplum, doğrudan üreticiler (köylü) ve onların artık-ürününe vergi olarak el koyan yöneticiler olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu.

Osmanlı Devleti dâhil batılı olmayan toplumların üretim tarzları Marx'tan başlayarak üretim tarzı tartışmalarının öznesi ve konusu olmuş, bu toplumların üretim tarzlarının ancak toprakta özel mülkiyetin yokluğu ile açıklanabileceği öne sürülmüştü. Osmanlı toplumsal düzeni ve tarımsal organizasyonunu Feodalite, ATÜT veya İslâmcı ve Milliyetçi görüşlerle açıklama konusunda 1960-1980'lerde Türkiye'de Marksist, Milliyetçi ve İslamcı yazarlar arasında tartışmalar yaşandı.

Üretim tarzı tartışmaları hakkında birinci bölümde yapılan değerlendirmelere, kendine özgü nitelikleri ve dinamikleri de eklenecek olursa, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına aldığı her toplumun ürettiği, ekonomik, sosyal ve kültürel düzeylerde birbirine eklenmiş belli ilişki ve yapıları barındırdığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakta özel mülkiyet -kuruluş döneminde bazı önemli kişilere verilen kısıtlı mülkiyet dışında- olmadığından toplumsal tabakalaşma yönetenler ve yönetilenler olarak ortaya çıkar. Osmanlı toplumunda yöneten (*askerî*) ve yönetilen (*reâya*) olarak iki sınıf vardı. Bu sınıflar arasındaki temel hukukî ve malî fark, askerî sınıf üyelerinin belli görevleri yerine getirmeleri nedeni ile reâyânın ödediği vergilerden muaf olmaları idi.

14. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da bir uç beyliği olarak ortaya çıkan, 16. yüzyılda dünyanın en önemli siyasî ve askerî güçlerinden biri olan Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonunda idarî ve malî bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahip 32 eyaletten meydana geliyordu. Osmanlı toprak düzeni, Balkanlar ve Anadolu'da devletin askerî ve malî ihtiyaçlarının bir gereği olarak şekillenmiş, ancak üç kıta üzerinde çok geniş toprakları kaplayan devlette, farklı toprak mülkiyeti biçimleri ve farklı üretim ilişkileri mevcut olmuştu. Başkentten daha kolay ulaşılan ve daha doğrudan Osmanlı yönetimine bağlı Macaristan, Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki eyaletler, *mirî arazi*, *tımar* ve *çift-hane* düzeni uygulanan sancaklardan oluşuyordu.

Tarla tarımı yapılan topraklarda devlet mülkiyetini öngören mirî arazi düzeni, devlete tüm köylü arazisini ve ziraî ekonomiyi denetleme, düzenleme ve ziraî-malî yapının temel birimi olan çift-hâne sisteminin devamını sağlama imkânı veriyordu.

Parasal ekonomi, idarî örgütlenme ve ulaşım ağının yeterince gelişmediği 14.-16. yüzyıllarda her şeyden önce bir devlet maliyesi aracı olarak ortaya çıkan, ekonomik ve malî bakımdan devlete ait topraklar üzerinde doğrudan üretici tarafından yaratılan tarımsal artığa dayalı gelirlerin, merkez ve merkezin belirli bir hizmet karşılığında imtiyaz verdiği kimselerce paylaşılmasına dayalı bir gelir dağılım yöntemi olan ve mirî arazi düzeninin esasını oluşturan “tımar”, Osmanlı tarımının da temel örgütlenme biçimi idi. Tarih boyunca tarıma dayalı tüm toplumlarda yönetimler, tarımsal üretimin bir bölümünün üreticilerden nasıl alınacağı, tarımsal artığa nasıl el konulacağı, bu artığın bir bölümüyle bir ordunun nasıl kurulacağı ve nasıl besleneceği meselesine çözüm aradılar. Tımar düzeni bu meseleye Osmanlı toplumunun bulduğu bir çözümdür.

Bir çift öküzle, aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan mirî arazi sistemi, çift-hâne sistemi diye adlandırılır. Çift-hâne; emek kaynağı olarak “köylü ailesi” (hâne) emeği, koşum gücü olarak “bir çift öküz” ve hâne halkının bir çift öküzle işleyebileceği boyutlarda, hububat üretimine ayrılmış “çiftlik” denilen tarlalar olmak üzere üç unsuru birleştiren bölünmez bir tarımsal üretim ve malî gelir birimidir. Osmanlı Devleti’nde hem tarımsal faaliyet hem de tarım kesiminin vergilendirilmesi bu sistem çerçevesinde olurdu.

Geleneksel yöntemlerle tarım yapan Osmanlı köylüleri, toplam üretimlerinin % 20-25’ini vergi olarak verir, 1/3 tohum payı (% 33) ve değirmen kaybı da çıktıktan sonra ellerinde toplam üretimin % 40-45’i kalırdı. Geçimlik tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimi, üretim faaliyetlerinin en büyük kısmı hububat üretimiydi. Toprak ve iklim şartlarına bağlı olarak farklı bölgelerde pirinç, pamuk, keten, haşhaş, susam, zeytin, sebze-meyve üretilir, bağcılık ve ipekçilik yapılırdı. Büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriliyor, arıcılık ve balıkçılık yapılıyordu. Bütün bu tarımsal ürünler devlet tarafından vergilendiriliyordu.

Yerleşik tarıma dayalı tüm devletlerde en önemli mesele ekonominin temeli olan tarımda üretilen artığın üreticilerden alınması ve bunun nasıl olacağıdır. Osmanlı Devleti’nde bu mekanizma, tımar-tahrir düzeni ve çift-hane sistemi ile statüsü, mükellef olduğu vergiler ve bunları kime ödeyeceği kanunlarla belirlenmiş olan reâyanın sipahiye ve merkeze ödediği vergiler ve yerine getirdiği

yükümlülüklerle gerçekleşiyor, vergilendirme (doğrudan üretici köylünün artık ürününe el konulma) süreci tımar sisteminin temsil ettiği kurum veya kurallar çerçevesinde oluyordu.

Osmanlı Devleti'nde coğrafyanın elverişsizliği, ulaşım ve haberleşmenin yetersizliği, vergileri toplayacak ölçüde bir bürokratik kadronun maliyetinin çok yüksek olması nedeni ile kurulamaması yüzünden, tüm vergilerin nakit olarak tahsili, maaşlar ve diğer masrafların merkezi hazineden nakden ödemesi imkânsızdı. Bu nedenle, tahrirlerle belirlenen gelir kaynakları maaşlar ve diğer masraflar için tahsis edilirdi. Vergi kaynaklarının maaş veya masraf olarak tahsisi, imparatorluğun askerî rejimine de uygundu. Atlı askerler olan sipahiler, tımarları dolayısıyla tarımsal faaliyetleri kontrol altında tutarak üretimin devamlılığını sağlardı. Sipahi, ancak tarımsal üretimin sürmesi durumunda bu üretimden kendisine tahsis edilmiş olan vergileri alabilirdi.

Bu vergilerin ilki, reâyanın tasarruf ettiği toprağın miktarı ve medenî durumuna göre vermek zorunda olduğu, konusu üzerinde tarım yapılan arazi olan, matrahı arazinin verimine göre devlet tarafından belirlenen ve sipahi tarafından daima nakdî olarak tahsil edilmiş sabit miktarlı toprak vergileri olan “çift resmi” ile türevleri idi.

Tahrir yapılan, tımar düzeni ve çift-hane sistemi uygulanan eyâletlerde üretilen toprak mahsullerinden, Osmanlı malî mevzuatının şer'î vergiler arasında saydığı, konusu ve matrahı tarla, bağ, bahçe ve bostanlarda yetişen gayri safi tarım ürünleri olan, sipahi tarafından genellikle aynen tahsil edilen, kanunlarda 1/10 anlamına gelen “öşür” diye ifade edilmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde her ürün için farklılık gösteren oranı 1/2 ile 1/10 arasında değişen dolaysız ve sabit oranlı bir ürün vergisi alınıyordu.

Reâyanın beslediği koyun, keçi, domuz ve mandalardan da kanunlarda belirlenen miktarda bir vergi alınıyordu. Konusu anılan hayvanlar, arıcılık ve balıkçılık olan, matrahı ve oranı zaman içinde değişen, matrahı tâdat usulü ile tespit edilen, nakdî olarak tahsil edilen bu vergiler, dolaysız ve sabit miktarlı ürün vergileriydi.

Osmanlı malî sisteminde kimden ve ne zaman alınacağı önceden bilinmeyen, konusu ortaya çıkmalarına bağlı, matrahı kanunlarda belirtilen, sabit miktarlı ve sürekli olmayan vergiler (bâd-ı havâ), reâyânın ortaya çıkması (zuhuru) durumunda ödemekle mükellef olduğu bir başka vergi grubuydu.

Tarih boyunca devletler, kamusal faaliyetlerin (devlet masrafları ve kamu hizmetleri) gerektirdiği harcamaları karşılamak için halktan “vergi” adı altında, devletin yaptırım gücüne dayanarak, özel veya belirli bir karşılık aranmaksızın para (nakdî vergi) veya mal (aynî vergi) şeklinde iktisadî değerler aktardılar.

14.–16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde vergilendirmenin temel amacı askerî harcamaları karşılamaktı. Tarımın vergilendirilmesi, hazine, saray ve ordunun ihtiyacı ile askerler ve görevlilerin maaşlarını karşılamak üzere, kırsal kesimde çift-hane denilen ekonomik birimler ve konargöçerlerden siyasî cebir altında, karşılıksız olarak, devlete veya vergi toplama hakkı verilen kişilere ya da vakıflara aynî ve nakdî olarak kaynak aktarılmasıdır.

Vergilendirmede ekonomik ve toplumsal amaçlara göre göz önünde bulundurulması gereken ilkeler olarak ifade edilen “vergileme ilkeleri”, her devletin ekonomik ve sosyal şartları, uygulandığı ekonomik sistem ve toplumun gelir dağılımı konusundaki ahlakî değer yargılarına göre değişir. Klasik iktisadın kurucusu kabul edilen Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Milletlerin Zenginliğinin Mahiyeti ve Nedenleri üzerine bir Araştırma) adlı eserinde “eşitlik”, “belirlilik”, “uygunluk” ve “iktisadîlik” olmak üzere dört vergileme ilkesi ortaya atmış, söz konusu vergileme ilkeleri bugünkü kamu maliyesi literatürünün temellerini oluşturmuştur.

Osmanlı Devlet’inde vergi, nüfusun % 85–90’ını oluşturan reâyaya tarafından ödenirdi. Merkezî idareye belirli bir hizmeti yapan insanlara vergi gelirinden ödeme yapılır ya da vergi muafiyeti verilirdi. Siyasî, malî ve ekonomik olarak önemli işlevlere sahip olan vergi muafiyeti, yöneten sınıfa çeşitli maddî imtiyazlar verir, ancak bu imtiyazlar -ilmiye sınıfı dışında- verildiği kişinin ölümü ile son bulur, yöneticilerin mal varlıkları varislerine intikal etmez, hazineye geçerdi. Reâyânın mal varlıkları ise miras yolu ile varislerine kalırdı.

Osmanlı Devleti'nde tarım kesiminden alınan vergileri, vergileme ilkelerine göre değerlendirince ortaya çıkan durum şudur: Her bölgede bütün arazilerden eşit olarak alınan bir arazi vergisi, toprağı tasarruf edenlerin üzerine kalır. Verimsiz topraklara uygulandığıdaysa ürün fiyatlarını artırır ve tüketicilere yansır. Aksi hâlde verimsiz topraklarda üretim durur, verimli toprakların rantı artar. Söz konusu durumlar eşitlik ilkesine aykırıdır. Osmanlı malî bürokrasisi, toprak vergilerini imparatorluğun her sancak, kazâ, hatta köyü için farklı belirlemek, arazi büyüklüklerini toprağın verimine göre gruplandırmak, çiftlik büyüklüklerini farklı tespit etmek ya da az verimli toprakların tarıma açılması için bu topraklara vergi muafiyeti vermek suretiyle eşitlik ilkesini korumaya çalışmıştır.

Devletin en önemli vergi gelirini oluşturan öşürün matrahı ürünlerin gayrı safi miktarıdır. Farklı miktarda ürün elde edenler farklı, aynı miktarda ürün elde edenler aynı vergiyi öderler. Ancak mükellefin gayrı safi üretim miktarı onun gerçek ödeme gücünü göstermez. Gerçek ödeme gücünü belirlemek için üretim maliyetleri de hesap edilmelidir. Öşür, gayrı safi üretimi vergilendirdiği için maliyetler dikkate alınmaz. Yüksek maliyetle üretilen ürünler düşük maliyetle üretilenlere göre daha fazla veya düşük maliyetle üretilen ürünler yüksek maliyetle üretilenlere göre daha az oranda vergilendirilir. Eşitlik ilkesi farklı ödeme gücüne sahip olan kimselerin farklı oranda vergilendirilmesini gerektirir. Üretim maliyeti yüksek olan köylünün net ürünü daha düşük olacağından vergisinin de daha düşük olması gerekir. Oysa öşür uygulamasında farklı ödeme gücüne sahip kişiler aynı vergiyi öder. Bu eşitlik ilkesine aykırıdır.

Fetihlerle sonuçlanmayan uzun ve yorucu seferlerin merkezî hazineye getirdiği mali yükün mevcut tımarlar üzerindeki vergi baskısının artmasına yol açtığı, üstelik büyük bir nüfus artışının yaşandığı 16. yüzyılın son çeyreğinde; maliyeti yüksek olan marjinal arazilerin üretime sokulamaması, hâne başına işlenen toprak ve elde edilen ürünün azalması, vergi yükünün artması, bu nedenle köylülerin kasaba ve şehirlere göç etmesi ve eşkıyalık yapması gibi toplumsal ve ekonomik sıkıntılar ortaya çıktı. Vergi artışı, tımar düzeninin işleyişinde de yıpranmalara yol açtı. Buna karşılık devlet, verimsiz ve tarıma elverişsiz topraklarda yaşayan köylüleri arazi vergilerinden muaf tutmak, küçük köylülerin şehirlere getirip sattıkları ürünlerden ya

da köy pazarlarında yapılan alım satımdan vergi almamak sureti ile köylülere maddî katkı sağlamaya çalıştı.

Hayvanlar üzerinden alınan vergiler, vergilendirilen gayrı safî gelir, safî (net) gelire çok yakın olduğundan dolayı maliyet kaygısı olmayan konargöçer hayvancılık için çok uygundur. Ancak yerleşik hayvancılıkta safî gelir önem kazanır ve vergi yükü artar. Bu durum eşitlik ilkesini köylüler aleyhine bozar. Konargöçerlerin belirli bir yere iskân edilmeye direnmelerinin en önemli nedeni budur.

Osmanlı vergi sistemi içinde yer alan, ancak sürekli olmayan vergiler, bir işlem sırasında veya hizmetten yararlananlar tarafından ödenir. Bu vergilerin bazı türlerinde mükellefler gelirlerine göre ayrılmış ve fiyat farklılaşmasına gidilmiştir. Bu nedenle anılan vergiler eşitlik ilkesine uygundur.

Tarım arazileri, tarım ürünleri ve hayvancılıktan alınan vergilerle, bad-ı havâ vergileri, Osmanlı kanunlarında açıkça belirtilmiş olan, köylüler tarafından binlerce yıldır bilinen ve kabul gören bir tarihte, ürünlerin hasad zamanı gibi vergiyi doğuran olayın meydana geldiği ya da ona en yakın bir zamanda veya vergiyi doğuran hukukî bir işlemin yapıldığı, bir hizmetten yararlanıldığı zaman tahsil edilirdi. Vergi miktarları da halkın bildiği ve kullandığı değerler ve ölçü birimleriyle hesaplanırdı. Bundan dolayı tarım kesiminden alınan vergiler, hem “belirlilik” hem de “uygunluk” ilkelerine uygun düşmektedir.

Hizmetlerine karşılık sipahi, padişah hasları ve vakıflara tahsis edilmiş tarım arazileri, tarım ürünleri ve hayvancılıktan alınan vergilerle, bad-ı havâ vergileri, tımar sahipleri, zeamet, has ve vakıf görevlileri tarafından toplanırdı. Bütün bu vergilerin tahsili, devlet hazinesine masraf yüklenmediğinden tarım kesiminden alınan vergiler “iktisadilik ilkesi” ne uygundur.

14.-16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde vergilendirmenin temel amacı hazine, saray ve ordunun ihtiyacını, askerler ve devlet görevlilerin ücretlerini karşılamaktı. Vergi, günümüzde olduğu gibi bir maliye politikası aracı değildi. Osmanlı Devleti, incelenen dönemde tarım kesimini vergilendirmek suretiyle, çok geniş bir coğrafyada, çağının en büyük ordusunu da beslemek ve savaşa göndermek şartıyla bu harcamaları karşılamıştı.

Tımar düzeninde görülen bozulma ve 16. yüzyılın ikinci yarısında tüm Akdeniz bölgesinde ortaya çıkan nüfus patlamasının yol açtığı ekonomik ve toplumsal sıkıntıların ortaya çıkmasına kadar, çalışmada incelediğimiz dönemde Avrupa'dakinin tersine vergilerden kaynaklanan halk hareketleri ve köylü ayaklanmalarının sık görülmemesi, Osmanlı vergi sisteminin, binlerce yıllık Yakındoğu imparatorluk ve vergileme geleneklerinden süzölüp gelen ve işinin ehli olan Osmanlı maliye bürokrasisi tarafından çok iyi düzenlendiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

A. KİTAPLAR VE TEZLER

- AKALIN, G., 1975 **Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme**, Ankara, AÜ SBF Yayınları.
- AKDAĞ, M., 1959, 1971 **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I 1243-1453**, Ankara, AÜ DTCF Yayınları. **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi II 1453-1559**, Ankara, AÜ DTCF Yayınları.
- AKDOĞAN, A., 1989 **Kamu Maliyesi**, Ankara, GÜ İİBF Yayınları.
- AKGÜNDÜZ, A., 1990-1996 **Osmanlı Kânunnâmeleri**, İstanbul, C. 1-9, FEY Yayınları.
- AKÖZ, A., 2014 **Sürü Peşinde Saban İzinde Osmanlı Devleti'nde Konargöçerler ve Köylüler**, Konya, Palet Yayınları.
- ANDERSON, P., 1974 **Lineages of the Absolutist State**, London, New Left Books.
- ARIKAN, Z., 1988 **XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ARSLAN, İ., 2014 **Osmanlı Dünyasında Köyler ve Köylüler: 19. Yüzyıl Balıkesir Örneği**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- ÂŞIKPAŞAOĞLU., 1947 **Tevârih-i Âl-i Osman**, (Yay. Çiftçioğlu Nihal Atsız), İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- AYDIN, M. Â., 2005 **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Hars Yayıncılık.
- AYDIN, M. Â., 2014 **Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet**, İstanbul, Klasik Yayınları.
- BALTA, E., 1989 **L'Eubée a la fin du XVe Siecle. Économie et Population Les registres de l'année 1474**, Athenes, Society of Euboean Studies.
- BANG, P.F., BAYLY, C.A., 2011 **Tributary Empires in Global History**, New York , Palgrave Macmillan.
- BARKAN, Ö.L., MERİÇLİ, E. 1988 **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Ankara, TTK Yayınları.
- BARKAN, Ö.L., 1980 **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları.
- BARKAN, Ö.L., 1943 **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Cild: Kanunlar**, İstanbul, İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı.
- BARTUSIS, M.C., 2012 **Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia**, Cambridge, Cambridge University Press.

- BATH, S., 1963 **The Agrarian History of Western Europe: AD 500-1850**, (Trans. Olive Ordish), Edward Arnold, London.
- BELDICEANU, N., 1985 **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, Verso Yayınları.
- BERKES, N., 1978 **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları.
- BİLGE, S.M., 2010 **Osmanlı'nın Macaristanı. Osmanlı Hakimiyetindeki Macaristan'ın Tarihî Coğrafyası ve İdarî Taksimatı (1526-1718)**, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- BİNARK, İ., GÜLTEPE, N. 1994 **5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks**, Ankara, DAGM Yayınları.
- BLOCH, M., 2007 **Feodal Toplum**, (Çev. Melek Fırat), İstanbul, Kırmızı Yayınları.
- BOGUSLAVSKİ, KARPUŞİN, RAKİTOV, 1990 **Diyalektik ve Tarihsel Materyalizmin Abecesi**, Ankara, Sol Yayınları.
- BORATAV, K., 1980 **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Ankara, AÜ SBF Yayınları.
- BOSTAN, M.H., 2002 **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Ankara, TTK Yayınları.
- BRAUDEL, F., 1993 **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar III. Cilt Dünyanın Zamanları**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, Gece Yayınları.
- BROCHIER, H, LLAU, P., MICHALET, C.A. 1981 **Maliye Ekonomisi**, (Çev. Adnan Erdaş), Ankara, AİTİA Maliye Fakültesi Yayınları.
- BULDUK, Ü., 2013 **XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı**, Ankara, TTK Yayınları.
- BULUTOĞLU, K., 1981 **Kamu Ekonomisine Giriş**, İstanbul, Filiz Kitabevi Yayınları.
- CAHEN, C., 2000 **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (Çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- CEZAR, Y., 1986 **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- CHAYANOV, A.V., 1966 **The Theory of Peasant Economy**, (Ed. Daniel Thorner, Basile Kerblay, R.E.F. Smith), Homewood, Richard Irwin INC.

- CHILDE, G., 1983
- CİN, H., AKGÜNDÜZ, A. 2011
- CİN, H., AKYILMAZ, G. 1995
- CİN, H., 1987
- CİN, H., 1992
- CLINE, E.H., GRAHAM, M.W. 2011
- COOK, M.A., 1972
- ÇAKAR, E., 2003
- ÇAKAR, E., 2012
- ÇINAR, H., GÜMÜŞÇÜ, O. 2002
- DAVID, G., 1999
- DEMİRCİ, M., 2003
- DİVİTÇİOĞLU, S., 2010a
- DİVİTÇİOĞLU, S., 2001
- DOLUKHANOV, P., 1998
- DOSSE, F., 2008
- DUBY, G., 1976
- DÜZDAĞ, M.E., 1972
- EĞİLMEZ, M., 2005
- ELLIS, F., 2000
- Tarihte Neler Oldu**, (Çev. Mete Tuncay-Alâeddin Şenel), İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Konya, SÜHF Yayınları.
- Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, Konya, SÜHF Yayınları.
- Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Konya, SÜHF Yayınları.
- Ancient Empires: From Mesopotamia to the Rise of Islam**, New York, Cambridge University Press.
- Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600**, London, Oxford University Press.
- XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı : Trablus (1516-1579)**, Ankara, TTK Yayınları.
- Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası**, Ankara.
- 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı**, (Çev. Hilmi Ortaç), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.
- İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, Marksist Üretim Tarzı Kavramı**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ortaçağ Türk Toplulukları Hakkında**, İstanbul, YKY.
- Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı**, (Çev. Suavi Aydın), Ankara, İmge Kitabevi.
- Ufalanmış Tarih**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, TİB Kültür Yayınları.
- Rural Economy and Country Life in the Medieval West**, (Trans. Cynthia Postan), Columbia, University of South Carolina Press.
- Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- Hitit Ekonomisi**, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Peasants Economics: Farm Households in Agrarian Development**, Cambridge, Cambridge University Press.

- EMECEN, F.M.: 1989 **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, TTK Yayınları.
- ENGELS, F., 1979 **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çev. Kenan Somer), Ankara, Sol Yayınları.
- EPSTEIN, S.A., 2014 **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih, 1000-1500**, (Çev. Serap Işık), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ERCAN, F., 1993 **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**, İstanbul, Yar Yayınları.
- ERCAN, Y., 2007 **Toplu Eserler II (Rumlar ve Diğer Müslüman Olmayan Topluluklar)**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- ERDOĞRU, M.A., 1998 **Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERDOST, M.İ., 1985 **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri**, Ankara, Onur Yayınları.
- ERDOST, M.İ., 1984. **Kapitalizm ve Tarım**, Ankara, Onur Yayınları.
- ERGENÇ, Ö., 2013 **Osmanlı Tarihi Yazıları (Şehir, Toplum, Devlet)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ERKAL, M., 2009 **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, İstanbul, İSAM Yayınları.
- ERSOY, M, LACLAU, E., WOLPE, H., 1984 **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**, (Der. Çağatay Keskinok-Melih Ersoy), Ankara, Birey ve Toplum Yayınları.
- ERTÜRK, V., 2011 **XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı**, İstanbul, Atı Yayınları.
- FALAY, N., 2000 **Maliye Tarihi (Ders Notları)**, İstanbul, Filiz Kitabevi.
- FAROQHİ, S., 2006 **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- FRANK, A.G., 2010 **Yeniden Doğu Asya Çağında Küresel Ekonomi**, (Çev. Kâmil Kurtul), İstanbul, İmge Yayınları.
- GENÇ, M., 2010 **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- GILLS, B.K., FRANK, A.G. 2003 **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi.
- GODELIER, M.,1966 **Asya-Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Marksist Şemalara Göre Toplulukların Evrimi**, (Çev. Atilla Tokatlı), İstanbul, Özgün Yayınları.
- GOODY, J., 2008 **Kapitalizm ve Modernlik. Büyük Tartışma**, (Çev. İhsan Durdu), İstanbul, Küre Yayınları.

- GÖĞEBAKAN, G., 2002 **XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları.
- GÖKÇE, T., 2000 **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzkiyye (Denizli) Kazâsı**, Ankara, TTK Yayınları.
- GÖYÜNÇ, N., 1991 **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara, TTK Yayınları.
- GÜÇER, L., 1964 **XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul, İÜİF Yayınları.
- GÜNDÜZ, A., 2003 **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)**, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- GÜRAN, T., 1998 **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- GÜRAN, T., 2011 **İktisat Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları.
- GÜRBÜZ, A., 2001 **XV.-XVI.Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları**, İstanbul, Dergah Yayınları.
- HARVEY, A., 2002 **Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200**, Cambridge, Cambridge University Press.
- HEATON, H., 1985 **Avrupa İktisat Tarihi**, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş), Ankara, Teori Yayınları.
- HERSHLAG, Z.Y., 1980 **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East**, Leiden, E.J. Brill.
- HEYET., 1978 **Marksist-Leninist Politika ve Ekonomi-Politik Sözlüğü**, I-II, (Çev. Nadir Savaşçı), İstanbul, Yeni Dünya Yayınları.
- HİNDESS,B., HİRST,P.Q. 1975 **Pre-Capitalist Modes of Production**, London, Routledge and Kegan Paul.
- HOBSBAWM, E., 1996 **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991, Aşırıliklar Çağı**, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul, Sarmal Yayınları.
- IMBER, C., 2006 **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı**, (Çev. Şiar Yalçın), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- IMBER, C., 2004 **Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk**, (Çev. Murteza Bedir), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İMAM EBU YUSUF., 1973 **Kitâbü'l-Haraç**, (Çev. Ali Özek), İstanbul, İÜİF Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, H., 2004 **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600**, (Çev. Halil Berktaş), İstanbul, Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, H., 2003 **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, YKY.

- İNALCIK,H., 1993a **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, H., 1987 **Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Ankara, TTK Yayınları.
- İSLAMOĞLU, H., 2010 **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KAFADAR, C., 2010 **İki Cihan Âresinde (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu)**, (Çev.Ceren Çıkın), Ankara, Birleşik Kitabevi.
- KALDY-NAGY, G., 1971 **Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562)**, Ankara, AÜ DTCF Yayınları.
- KANKAL, A., 2011 **XVI. Yüzyılda Çankırı**, Çankırı, Çankırı Beledi- yesi Kültür Yayınları.
- KAPLANOĞLU, R., 2000 **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Bursa, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.
- KARACA, B.,2002 **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı**, Isparta, Fakülte Kitabevi.
- KARADEMİR, Z., 2014 **İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)**, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- KAZGAN, G., 2013 **Tarım ve Gelişme**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KAZICI, Z., 2005 **Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayınları.
- KILIÇ, O., 1997 **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Ankara, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- KILIÇBAY, M.A., 1985 **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara, Teori Yayınları.
- KIPLE, K.F., 2010 **Gezgin Şölen Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul, YKY.
- KIVRIM, İ., 2014 **Taşova-Erbaa Yerleşme-Nüfus ve Ekonomi (15-16. Yüzyıl)**, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- KİRMANOĞLU, H., 2007 **Kamu Ekonomisi Analizi**, İstanbul, Beta Yayınları.
- KULA, W., 1985 **Feodalizmin Ekonomik Teorisi** (Çev. Oğuz Esen), Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık.
- LINDNER, R.P., 2000 **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, (Çev. Müfit Günay), Ankara, İmge Kitabevi.
- LOWRY, H.W., 2010 **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı**, (Çev. Kıvanç Tanrıyar), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MANN, M., 2013 **Devletler, Savaş ve Kapitalizm Politik Sosyoloji İncelemeleri**, (Çev. Semih Türkoğlu), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- MARX, K., 2012 **Louis Bonaparte'nın 18 Brumaire'i**, (Çev. Sevim Belli), Ankara, Sol Yayınları.
- MARX, K., 1990 **Kapital. Ekonomi Politîğin Eleştirisi**, C. III (Çev. Alaattin Bilgi), Ankara, Sol Yayınları.
- MARX, K., 1974 **Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı**, (Çev. Sevim Belli), Ankara, Sol Yayınları.
- MARX, K., 1966 **Kapital Ekonomi Politîğin Eleştirisi**, C. I/1, (Çev. Mehmet Selik), Ankara, Sol Yayınları.
- MARX, K., ENGELS, F., 1977 **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. Mihri Belli), Ankara, Sol Yayınları.
- MARX, K., ENGELS, F., 1976 **Alman İdeolojisi**, (Çev. Sevim Belli), Ankara, Sol Yayınları.
- MAZOYER, M., ROUDART, L., 2010 **Dünya Tarım Tarihi, Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize**, (Çev. Şule Ünsaldı), Ankara, Epos Yayınları.
- MİROĞLU, İ., 1990 **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, Ankara, TTK Yayınları.
- MOUTAFCHIEVA, V.P., 1988 **Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries**, New York, Columbia University Press.
- MUSGRAVE, R.A., 1987 **Kamu Maliyesi Teorisi II (Bütçenin Mikroekonomik Etkileri)**, (Çev. Orhan Şener), İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları.
- NADAROĞLU, H., 1983 **Kamu Maliyesi Teorisi**, İstanbul, Okan Yayınları.
- ORBAY, K., 2010 **Osmanlı Çift-Hane Sistemi**, AÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara (<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/6228/>).
- ORHONLU, C., 1987 **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- ORTAYLI, İ., 2007 **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, Cedit Neşriyat.
- OSTROGORSKY, G., 1981 **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, TTK Yayınları.
- OYAN, O., 1998 **Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları**, Ankara, İmaj Yayıncılık.
- OZANKAYA, Ö., 1977 **Toplumbilime Giriş**, Ankara, AÜ SBF Yayınları.
- ÖZ, M., 2013 **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)**, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- ÖZ, M., 1999 **XV.-XVI. Yüzyılda Canik Sancağı**, Ankara TTK Yayınları.
- ÖZDEĞER, H., 1988 **Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı Cilt:1**, İstanbul, İÜİF Yayınları.

- ÖZDEĞER, M., 2001 **15.-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul, Filiz Kitabevi.
- ÖZEL, O., 1986 **XV.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Ziraî) Organizasyon: Köylüler ve Köyler**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Bilim Uzmanlığı Tezi.
- ÖZTÜRK, Y., 2014 **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- ÖZVAR, E., 2003 **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- ÖZYÜKSEL, M., 2007 **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Derin Yayınları.
- PAMUK, Ş., 2005 **Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- PİRENNE, H., 1983 **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, Alan Yayıncılık.
- QUATAERT, D., 2002 **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev. Ayşe Berktaş), İstanbul, İletişim Yayınları.
- REDFIELD, R., 1956 **Peasant Society and Culture An Anthropological Approach to Civilization**, Chicago, Chicago University Press.
- RICARDO, D., 2011 **Siyasal İktisadın ve Vergilemenin İlkeleri**, (Çev. Barış Zeren), İstanbul, TİB Kültür Yayınları.
- SAYIN, A.V., 2000 **Tarih-i Malî**, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- SAYIN, A.V., 1999 **Tekâlif Kavâidî (Osmanlı Vergi Sistemi)**, (Yay. F. Hakan Özkan), Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- SCHMÖLDERS, G., 1976 **Genel Vergi Teorisi**, (Çev. Salih Turhan), İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Yayınları.
- SEZER, B., 1979 **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, İÜEF Yayınları.
- SİDDİKÎ, S.A., 1972 **İslâm Devleti'nde Mali Yapı**, (Çev. Rasim Özdenören), İstanbul, Fatih Matbaası.
- SINGER, A., 1996 **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, (Çev. Sema Bulutsuz), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- SMITH, A., 2011 **Milletlerin Zenginliği**, (Çev. Haldun Derin), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SOLAK, İ., 2004 **XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)**, Ankara, Akçağ Yayınları.

- SÜLEYMAN SUDÎ., 1996 **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, (Yay. Mehmet Ali Ünal), Isparta, Fakülte Yayınları.
- ŞAFAK, A., 1977 **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**, İstanbul, TÜRDAV Yayınları.
- ŞAHİN, İ., 2006 **Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler İncelemeler-Araştırmalar**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- ŞAHİNÖZ, A., 2011 **Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- ŞANDA, H.A., 1941 **Reâya ve Köylü**, İstanbul, Tan Matbaası.
- ŞENYÜZ, D., 1995 **Vergilemede Yükümlü Psikolojisi**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- TABAK, F., 2010 **Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel bir Yaklaşım**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul, YKY Yayınları.
- TABAKOĞLU, A., 2008 **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları.
- TANOĞLU, A., 1968 **Ziraat Hayatı 1, Ziraat Tarihine Bir Bakış ve Orta İklim Memleketlerinde Ziraat**, İstanbul, İÜEF Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- TAŞDEMİR, M., 1999 **XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadî Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları.
- TİMUR, T., 1979 **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni**, Ankara, AÜ SBF Yayınları.
- TODOROV, N., 1983 **The Balkan City**, Seattle and London, University of Washington Press.
- TOGAN, A.Z.V., 1946 **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, İsmail Akgün Basımevi.
- TÖKİN, İ.H., 1934 **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İstanbul, Kadro Mecmuası Neşriyatı.
- TUĞ, S., 1984 **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TUNCER, H., 1997 **Padişahlar Kanunnamesi**, Ankara, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları.
- TURHAN, R., 2013 **Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi**, Konya, Çizgi Yayınları.
- TURHAN, S., 1987 **Vergi Teorisi ve Politikası**, İstanbul, Der Yayınları.
- TURSUN BEY., 1977 **Târîh-i Ebü'l-Feth**, (Haz. A. Mertol Tulum), İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- TÜRK, İ., 2005 **Kamu Maliyesi**, Ankara, Turhan Kitabevi
- ULUATAM, Ö., 1988 **Kamu Maliyesi**, Ankara, Teori Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., 1970 **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara, TTK Yayınları.

- UZUNÇARŞILI, İ.H., 1965 **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı**, Ankara, TTK Yayınları.
- ÜNAL, A., 2005 **Hititler Devrinde Anadolu**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÜNAL, M.A., 2012 **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul, Paradigma Yayınları.
- ÜNAL, M.A., 2008 **Osmanlı Devrinde Sinop**, Isparta, Fakülte Kitabevi.
- ÜNAL, M.A., 1999 **XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı (1518-1566)**, Ankara, TTK Yayınları.
- ÜNAL, M.A., 1997 **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, Fakülte Kitabevi.
- ÜNLÜ, B., 2011 **Osmanlı. Bir Dünya-İmparatorluğunun Soy Kütüğü**, Ankara, Dipnot Yayınları.
- WERNER, E., 1987-1988: **Büyük Bir Devletin Doğuşu, I. Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci**, (Çev. Orhan Esen-Yılmaz Öner), İstanbul, Alan Yayıncılık.
- WHITE, S., 2013 **Büyük Bir Devletin Doğuşu, II. Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm**, (Çev. Yılmaz Öner), İstanbul, Alan Yayıncılık.
- WILSON,C., PARKER, G., 1977 **Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları**, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul, Alfa Yayınları.
- WOLF, E.R., 2000 **An Introduction to the Sources of European Economic History 1500-1800**, New York, Cornell University Press.
- YARDIMCI, M. E., 2006 **Köylüler**, (Çev. Abdülkerim Sönmez), Ankara, İmge Kitabevi.
- YASA, İ., **15. ve 16.Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna**, İstanbul, Kitap Yayınları.
- YEDİYILDIZ, B., 1985 **1970 Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, Ankara, TODAİE Yayınları.
- YERASİMOS, S., 1980 **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara, KTB Yayınları.
- YÖRÜK, D., 2005 **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye. Bizans'tan 1971'e**, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul, Gözlem Yayınları.
- YÜCEL, Y., PULAHA, S., 1995 **XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)**, Konya, Tablet Yayınları.
- ZUBRİTSKİ,Y., MİTROPOLSKİ,D., KEROV, V.: 1978 **I. Selim Kanunnâmesi (Tirana ve Leningrad nüshaları)(1512-1520)**, Ankara, TTK Yayınları.
- İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum Kapitalist-Öncesi Biçimler**, (Çev. Sevim Belli), Ankara, Sol Yayınları.

B. MAKALELER

- AFYONCU, E.: 2003
“Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *TALİD*, C. I/Sayı 1.
- AKKUŞ, Y.: 2010
“XIV. ve XV. Asırlarda Osmanlı ve Avrupa Ekonomileri: Bir Mukayese Denemesi”, *İÜİF Sosyoloji Konferansları*, Sayı 40.
- ALTUNDAĞ, Ş.: 1947
“Osmanlı İmparatorluğu’nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜ DTCFD*, C.5/Sayı 2.
- AMIN, S., 2003.
“Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi
- AVCILAR, S. B.: 2002
“Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, *Bilig*, Sayı 22.
- AYDIN, S.: 2007
“Türkiye’de Tarımın Tarihsel Temelleri: Bir Giriş Denemesi”, *Kebikeç*, Sayı 23.
- BAKKAL, U.: 2001
“Zirai Kazançların Vergilendirilmesinde Eleştirel Bir Bakış”, *İÜ İFM*, C. 51/Sayı 2.
- BARKAN, Ö.L.: 1975
“Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973**, (Ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- BARKAN, Ö.L.: 1974
“Timar”, *İA*, C. XI.
- BARKAN, Ö.L.: 1966
“Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 3, Ankara.
- BARKAN, Ö.L.: 1964
“Öşür”, *İA*, C. IX.
- BARKAN, Ö.L.: 1950-1955
“Osmanlı Devrinin Eşkıncülü Mülkleri veya Mülk Tımarları Hakkında Notlar”, **Zeki Velidi Togan’a Armağan**, TTK Yayınları İstanbul.
- BARKAN, Ö.L.: 1953-1954
“Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İÜ İFM*, C. XV, Sayı 1-4.
- BARKAN, Ö.L.: 1945
“Çiftlik”, *İA*, C. III.
- BARKAN, Ö.L.: 1944
“Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Vakıflarının İdarî-malî Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. I.
- BARKAN, Ö.L.: 1943
“Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, **II. Türk Tarih Kongresi. İstanbul 20-25 Eylül 1937. Kongreye Sunulan Tebliğler**, İstanbul, TTK Yayınları.

- BARKAN, Ö.L.: 1942 “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller. İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, *İÜ HFM*, C. VIII.
- BARKAN, Ö.L.: 1941 “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller. Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *İÜ HFM*, VII.
- BARKAN, Ö.L.: 1940-41 “Türk İktisat ve Maliye Tarihi için Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakâna Mahsus İstatistik Defterleri I”, *İÜ İFM*, C. II, Sayı 1-2.
- BARKAN, Ö.L.: 1940 “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: B) Rumelindeki Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *İÜ İFM*, C. I, Sayı 4.
- BARKAN, Ö.L.: 1940 “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: A) Bursa ve Biga Civarındaki Kulluklar”, *İÜ İFM*, C. I, Sayı 2.
- BARKAN, Ö.L.: 1940 “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller. Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *İÜ HFM*, C. VII.
- BARKAN, Ö.L.: 1939 “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar: A) İstanbul Haslar Kazasındaki Ortakçı Kullar”, *İÜ İFM*, C. I, Sayı 1.
- BARKAN, Ö.L.: 1939 “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller. I. Malikâne-Divanî Sistemi”, *THİTM*, C. II.
- BARKAN, Ö.L.: 1938 “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, *Ülkü*, C. XI, Sayı 61, Mart 1938, C. XI, Sayı 63, Mayıs 1938, C. XI, Sayı 64, Haziran 1938.
- BARKAN, Ö.L.: 1937-1938 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, *Ülkü*, C. IX, Sayı 49, Mart 1937, C. IX, Sayı 50, Nisan 1937, C. IX, Sayı 53, Temmuz 1937, C. X, Sayı 56, Birinciteşrin 1937, C. X, Sayı 58, Birincikanun 1937, C. X, Sayı 59, İkincikanun 1938.
- BARKAN, Ö.L.: 1937 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, **İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937 Kongreye Sunulan Tebliğler**, İstanbul, TTK Yayınları.

- BATMAZ, E.: 2004 “XV.-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tahıl Üretimi, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, Sayı 36.
- BAYRAKTAR, K.: 2003 “Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *TALİD*, C. I, Sayı 1.
- BAYRAM, S.: 1993 “Kültepe Tabletlerinde Gecen Vergiler ve Özellikleri”, *AÜ DTCFD*, C. XXXVI, Sayı 1-2.
- BİLGE, S.M.: 2013 “XV.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Vergi Muafiyeti”, **Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012 İstanbul**, C. III, Ankara, TKGM Arşiv Dairesi Yayınları.
- BRIANT, P.: 1985 “Eski Orta-Doğu’da Devlet Aygıtları ve Üretici Güçlerin Gelişmesi: Akamanış İmparatorluğu Örneği” (Çev. Kenan Somer), **İlk Sınıflı Toplumlar Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Ankara, Birey Toplum Yayınları.
- CHESNEAUX, J.: 1970 “Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları”, (Çev. İrvem Keskinoglu), **Asya Tipi Üretim Tarzı**, İstanbul, Ant Yayınları.
- CVETKOVA, B.: 1977 “Osmanlı Feodal Düzeni Üzerine Bazı Ortaçağ Balkan ve Bizans Kurumlarının Etkileri”, **Osmanlı Tarih Arşivi**, C. I, Sayı 1.
- ÇAĞATAY, N.: 1947 “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜ DTCFD*, C. V, Sayı 1-5.
- ÇELEBİ, N.: 1991 “Toplum, Sınıf ve Üretim Tarzı Üzerine Bir Deneme”, *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, C.III, Sayı 2.
- DARLING, L., 2006 “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I**, (Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- DEMİRCİ, M.: 2000 “İktâ”, *TDVİA*, C. 22.
- DİNÇOL, M.A.: 1989 “Arkeolojik Verilerin Işığında İnsan Toplumlarında Sosyal Tabakalanmanın Oluşumu ve Nedenleri: Bir Deneme”, *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, C. III, Sayı 1.
- DİVİTÇİOĞLU, S.: 2010b “Asya üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı”, **Doğu Batı**, Sayı 51 (Osmanlılar Özel Sayısı I).

- EKHOLM, K., FRIEDMAN, J.: 2003 “Eski Dünya Sistemlerinde “Sermaye” Emperyalizmi ve Sömürü”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi.
- EMECEN, F.M.: 2011 “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- EMECEN, F.M.: 1993b “Çift Resmi”, *TDVİA*, C. 8.
- EMECEN, F.M.: 1993a “Çeltik”, *TDVİA*, C. 8.
- EMECEN, F.M.: 1992 “Baştına”, *TDVİA*, C. 5.
- ERZİ, A.S.: 1950 “Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarhanlık”, **Bellekten**, C. XIV, Sayı 53.
- FLEET, K.; 2012 “Türk Ekonomisi 1071-1453”, **Türkiye Tarihi Bizans’tan Türkiye’ye 1071-1453**, (Ed. Kate Fleet), (Çev. Ali Özdamar), İstanbul, Kitap Yayınevi.
- FRANK, A.G., GILLS, B.K.: 2003 “Disiplinler Arası Bir Giriş”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi.
- GILLS, B.K., FRANK, A.G.: 2003 “Kümülatif Birikim”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi.
- GILLS, B.K.: 2003 “Dünya Sisteminde Hegemonik Geçişler”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı? Beş Bin Yıllık mı?**, (Der. Andre Gunder Frank-Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar), Ankara, İmge Kitabevi.
- GÖZÜBENLİ, B.: 2000 “İktâ”, *TDVİA*, C. 22.
- HANİOĞLU, Ş.: 2010 “Sunuş: Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunun Literatürdeki Yeri”, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Marksist Üretim Tarzı Kavramı**, İstanbul, TİB Kültür Yayınları.
- HOBSBAWM, E.: 1985 “Marx ile Engels’in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar”, **İlk Sınıflı Toplumlar Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, (Çev. Kenan Somer), Ankara, Birey ve Toplum Yayınları.
- İNALCIK, H.: 2009 “Timar”, *TDVİA*, C. 41.
- İNALCIK, H.: 2008 “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, **Doğu Batı Makaleler II**, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- İNALCIK, H.: 2001 “Kanunnâme”, *TDVİA*, C. 24.
- İNALCIK, H.: 2001 “İspençe”, *TDVİA*, C. 22.

- İNALCIK, H.: 1998 “İslamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax”, **Essays in Ottoman History**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, H.: 1993b “Çiftlik”, *TDVİA*, C. 8.
- İNALCIK, H.: 1990 “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: İstanbul, 21-25 Ağustos 1989 Tebliğler**, Ankara, TTK Yayınları.
- İNALCIK, H.: 1982 “Rice Cultivation and the Çeltükci-Re’aya System in the Ottoman Empire”, *Turcica*, Vol. 14.
- İNALCIK, H.: 1969 “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, Vol. 29, No. 2.
- İNALCIK, H.: 1964-1965 “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, *TK*, Sayı 25-36.
- İNALCIK, H.: 1959 “Osmanlılar’da Râiyyet Rûsumu”, *Belleten*, C. XXIII, Sayı 92.
- İNALCIK, H.: 1958 “The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation”, **Akten XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses**, Münih.
- İNALCIK, H.: 1950 “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *İslami İlimler Dergisi*, C. I, Sayı 1.
- İSLAMOĞLU, H., KEYDER, Ç. : 1977 “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 1.
- KAZGAN, G., KAZGAN, H. : 1959-1960 “Türkiye’de Ziraat Kazançlarının Vergilendirilmesi ile İlgili Bir İnceleme”, *İÜHFİM*, C. 21, Sayı 1-4.
- KENANOĞLU, M. M.: 2005 “Mirî Arazi”, *TDVİA*, C. 30.
- KÖPRÜLÜ, M.F.: 1931 “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında bazı Mülâhazalar”, *THİTM*, C.I.
- KUCUR, S.: 2000 “İktâ”, *TDVİA*, C. 22.
- MORRISON, C.: 2014 “Bizans Doğusunda Nüfus, İktidar ve Toplum”, **Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641**, (Ed. Cécile Morrison), (Çev. Aslı Bilge), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- MOTYL, A.J., 2012 “İmparatorluğu Düşünmek”, **İmparatorluk Sonrası Çok Etnili Toplumlar ve Ulus İnşası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı, Habsburg İmparatorlukları**, (Ed. Karen Barkey-Mark von Hagen), (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul, Versus Kitap.
- MOUTAFCHIEVA, V.P.: 1977 “İkinci Mehmed’in Dahilî Siyaseti Üzerine”, *Osmanlı Tarih Arşivi*, C. I, Sayı 1.
- OIKONOMIDES, N.: 2002 “The Role of the Byzantine State in the Economy”, **The Economic History of Byzantium. From the Seven through the Fifteenth Century**, (Ed. Angeliki E. Laiou), III, Washington, Harvard University Press.

- OKÇUOĞLU, G., ÖNDER, İ.: “Aşarın Kaldırılması”, *İÜ İFM*, C. 45, Sayı 1-4. 1987
- ORTAYLI, İ.: 1977 “Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları (15. Yüzyılda İnan Toprak Rejiminde Görülen Muafiyet ve İmtiyaz Sistemi Üzerine)”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 4.
- ÖZ, M.: 2007 “XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, Sayı 23.
- ÖZ, M.: 1999 “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **Osmanlı**, (Ed. G.Eren-K.Çiçek-C.Oğuz), C. 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZ, M.: 1997 “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *OA*, C. XVII.
- ÖZ, M.: 1991 “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *VD*, C. XXII.
- ROWLANDS, A.: 1999 “The Conditions of Life for the Masses”, **Early Modern Europe An Oxford History**, (Ed. Euan Cameron), New York, Oxford University Press.
- SAHİLLİOĞLU, H.: 1991b “Askerî”, *TDVİA*, C. 3.
- SAHİLLİOĞLU, H.: 1991a “Avârız”, *TDVİA*, C. 4.
- SANDIKÇIOĞLU, T.: 2014 “Hitit Devri Anadolu’sunda Ekmek”, **Ekmek Kitabı**, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- SCHUMPETER, J.A.: 1991 “The Crisis of the tax State”, **The Economics and Sociology of Capitalism**, (Ed. Richard Swedberg), New Jersey, Princeton University Press.
- SEVİNÇ, F.: 2008 “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ FEF SBD*, Sayı:17.
- SOLAK, İ.: 2013 “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Arıcılık”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür. Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, Konya, SÜ TAE Yayınları.
- SOLAK, İ.: 2008 “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *SÜ TAE Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24.
- ŞAHİNÖZ, A., TEOMAN, Ö.: 2002 “Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: Tımar”, *GÜ İİBF Dergisi*, C. IV, Sayı 3.
- ŞENYÜZ, D.: 1985 “Aşar’ın Vergi Tekniği Yönünden Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. VI, Sayı 1.
- TOSUNER, M., DEMİR, İ.C.: 2009 “Vergi Ahlâkının Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri”, *SDÜ İİBF Dergisi*, Sayı14/1.
- TUNA, K.: 1989 “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir”, *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, C. III, Sayı 1.

- TURAN, O.: 1979
TURAN, O.: 1971

ULUCAN, D., 1984

ÜÇOK, C.: 1944a

ÜÇOK, C.: 1944b

VRYONIS, S.: 1969-1970

WATSON, A.M.: 2013
- “İktâ”, *İA*, C. V/II.
“Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mirî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri”, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu.
“Toplum”, *Ekonomi Ansiklopedisi*, **III**, İstanbul, Paymaş Yayınları.
“Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar”, *AÜHF Dergisi*, C. I, Sayı 4.
“Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar”, *AÜHF Dergisi*, C. II, Sayı 1.
“The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23-24.
“Ziraat”, *TDVİA*, C. 24.